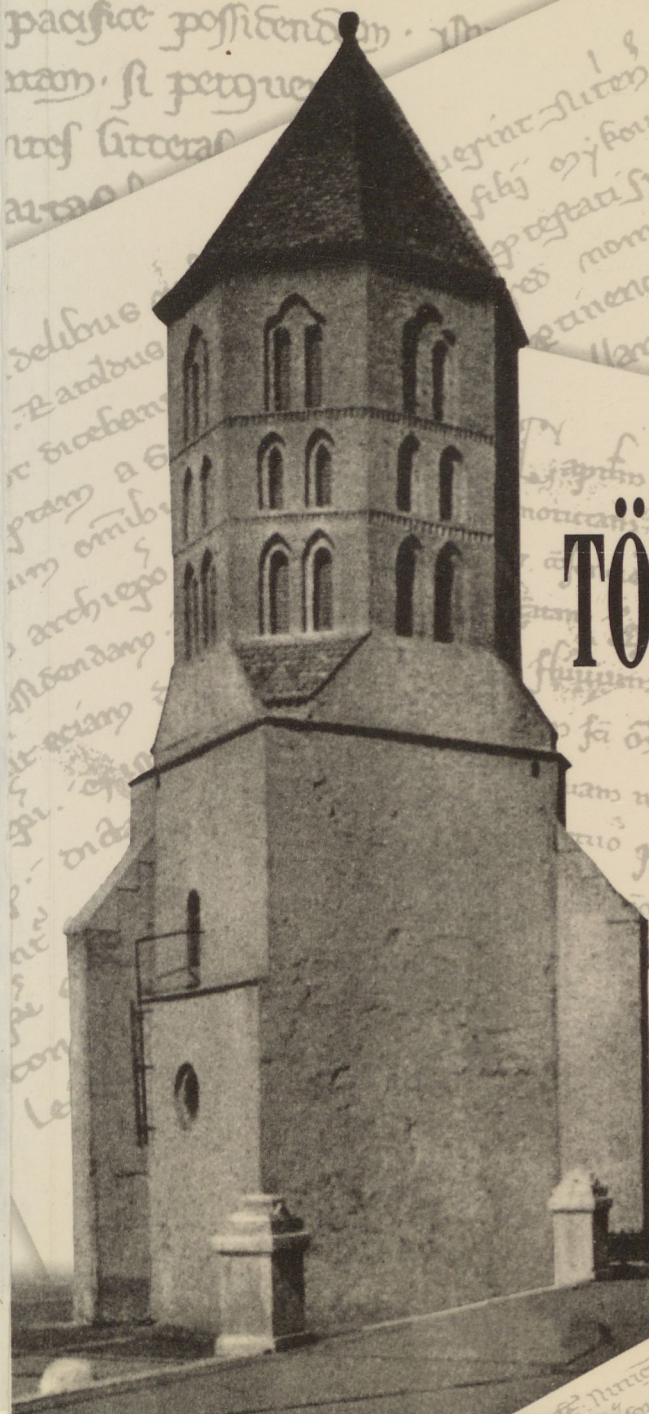

TANULMÁNYOK A KÖZÉPKORI MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Tanulmányok a középkori magyar történelemről

A kötet megjelenését támogatták:

Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodája, Budapest
JATE Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzata, Szeged
JATE Kulturális Kuratórium Ad Hoc Bizottsága, Szeged
Prudentia Alapítvány, Szeged

© a szerzők

© a szerkesztők

ISBN 963 482 421 8

TANULMÁNYOK A KÖZÉPKORI MAGYAR TÖRTÉNELEMRŐL

Az I. Medievisztikai PhD-konferencia
(Szeged, 1999. július 2.)
előadásai

Szerkesztette:
HOMONNAI SAROLTA
PITI FERENC
TÓTH ILDIKÓ

Szegedi Középkorász Műhely
Szeged, 1999

TARTALOM

Makk Ferenc: Előszó	7
Tóth Sándor László: Köszöntő	11
A kötetben gyakrabban használt rövidítések	13
 Tanulmányok	15
Homonnai Sarolta: Egy angol követ a 14. századi Magyarországon	17
Hunyadi Zsolt: A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek	29
Kis Péter: Megjegyzések a királyi szolgálatonépi szervezet 13–14. századi történetéhez	39
Kiss Gergely: A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházjogi kiváltsá- gainak biztosítása a 12–13. században	49
Kőfalvi Tamás: A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenysége	65
Kurecskó Mihály: A nyitrai káptalan kétes hitelű 13. századi oklevele	75
Piti Ferenc: Sir Urre (Egy magyar lovag Arthur király udvarában)	85
Polgár Szabolcs: Kötöny, kun fejedelem	91
Regényi Kund: Az eperjesi Szentháromság karmelita konvent története ..	103
Szabados György: Imre, Bulgária királya	115
Szántó Richárd: Szerkezeti különbségek a hűbéri és a magyarországi társada- lomszerveződés között	121
Thoroczkay Gábor: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez	129
Tóth Ildikó: Károly Róbert első országbírója (Adalékok Csák János orszá- bírói működéséhez)	143
Weisz Boglárka: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban	151

ELŐSZÓ

E tanulmánykötet tizennégy írást tartalmaz, amelyeket fiatal kutatók készítettek, s amelyek eredeti szövegezésükben 1999. július 2-án előadás formájában hangzottak el az I. Szegedi Medievisztikai PhD-konferencián. Ezt az egész napos tudományos felolvasóülést három intézmény szervezte, mégpedig a József Attila Tudományegyetem két tanszéke: a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, illetve a Történeti Segédtudományok Tanszék, a harmadik rendező intézmény az MTA Szegedi Akadémiai Bizottságának Magyar Történeti Munkabizottsága volt. E három intézmény közül szakmai körökben jól ismertnek tekinthető a két tanszék, viszont ma még meglehetősen kevesen tudnak a Magyar Történeti Munkabizottságról. A munkabizottság 1998. december 16-án alakult meg, és létrejöttét a SZAB elnöksége 1999 elején hivatalosan is elfogadta. A munkabizottság a dél-alföldi régió (Bács, Békés és Csongrád megyék) azon történész, levéltáros, könyvtáros és múzeológus szakembereit tömöríti, akik magyar történelemmel foglalkoznak. A bizottság fő feladatának egyrészt kutatási eredményeink különböző formákban (pl. konferenciákon, könyvbemutatókon keresztül) történő terjesztését, másrészt pedig szakmai érdekeink megfelelő képviseletét tekinti. Mindehhez igénybe kívánjuk venni a SZAB eszközeit, lehetőségeit. A PhD-konferencia is jelentős mértékben a SZAB segítségével jöhetett létre.

Medievisztikai, azaz középkorkutatási eredményekről számot adó konferenciáról volt szó. A szegedi medievisztika kezdetei 1921-re – a kolozsvári egyetem Szegedre költözésének évére – nyúlnak vissza. Három kiváló kolozsvári történészprofesszor: Szádeczky-Kardoss Lajos, Márki Sándor és Erdélyi László alapozta meg a Tisza parti városban a középkorkutatást. Mindhárman akadémikusok voltak, munkásságuk a szegedi medievisztikának itthon és külföldön nagy elismertséget szerzett. Őket követte Főgel József, Mályusz Elemér és Deér József, akik szintén az akadémia tagjai lettek. A szegedi középkorkutatás első – kiemelkedő jelentőségű – korszakát a második világháború zárta le. Utána nagy hanyatlás kö-

vetkezett be, amit jól mutat az is, hogy az 1960-as évek végéig egyetlen minősített, tehát tudományos fokozattal rendelkező középkorász sem dolgozott a szegedi egyetemen. A fordulat az 1960-as évek végén következett be. Ekkor indult meg a medievisztika felvirágzása Szegeden, amelynek első komoly eredménye volt az, hogy 1968-ban Kristó Gyula kandidátusi fokozatot szerzett. Szerénytelenség nélkül állítható: az ő és munkatársai érdeme az, hogy kemény és hosszú munkálkodás eredményeképpen Szeged a magyarországi középkorkutatás egyik fellelegvára lett, ahol ma négy professzor (egy akadémikus, egy tudomány doktora, kettő habilitált doktor) mellett hat kandidátus (ill. PhD-fokozatos) medievista dolgozik az egyetemen, a levéltárban és a főiskolán számos fiatal szakemberrel együtt. Munkásságukat, amelyet tulajdonképpen a Szegedi Középkorász Műhely fog össze, külföldön is ismerik és számon tartják.

A szegedi középkorászok eredményei közül ezúttal három jelentős ténnyt emelhetünk ki.

1) A Szegedi Középkorász Műhely 1992-ben Szegedi Középkortörténeti Könyvtár címmel sorozatot indított el, amelynek eddig tizenöt kötete jelent meg. Ezek önálló monográfiák, illetve forráskiadványok. Hasonló jellegű könyvsorozat jelenleg sem Magyarországon, sem a szomszédos államokban nincs.

2) A rendkívül mostoha forráspublikálási viszonyok miatt meglehetősen elhanyagolt az Anjou-kor kutatása hazánkban. Ezen kíván segíteni az a kiadványsorozat, amelyet Szegeden indítottunk el. Az Anjou-kori Oklevéltárnak eddig tíz kötete jelent meg, mindegyiket szegedi kutatók adták ki, s nemcsak Magyarországon, de külföldön is óriási az érdeklődés iránta. Az oklevéltár révén Szeged a forráskiadás terén is az élvonalba került.

3) Az országban elsőként Szegeden kezdődött PhD-képzés a medievisztika területén, 1994-ben. Az említett PhD-konferencia ennek öt éves évfordulóját is köszöntötte. Az akkreditáció elnyerésével megkaptuk a PhD-fokozat odaítélésének és a habilitációnak a jogát. Öt év alatt öt kollégánk szerzett Szegeden PhD-fokozatot, s ugyancsak öt szakember habilitált középkori történelemből. Közöttük nemcsak szegedi, hanem pécsi és budapesti medievisták is vannak. Az eltelt öt év során huszonnégy hallgatót vettünk fel PhD-

képzésre az ország minden részéből. Közéjük tartozik az említett medievisztikai konferencia tizennégy résztvevője, e kötetben az ő írásaik szerepelnek. A tanulmányok tematikája gazdag: egyháztörténeti, társadalomtörténeti és köztörténeti kérdések mellett forráskritikai és jogtörténeti témák egyaránt helyet kaptak e közleményekben. Ez jól kifejezi a szegedi PhD-képzés sokarcúságát. A szegedi középkorkutatás egyfajta elismerését mutatja, hogy 1999 januárjától az MTA a JATE Történeti Intézetén belül Medievisztikai Kutatócsoportot hozott létre, amelynek mind a négy tagja PhD-hallgatónk volt.

A tanulmányok szerzői fiatal kutatók, a mi tanítványaink, akik közül többen ma már Szegeden, Pécsen, Veszprémben, Budapesten és Szombathelyen főiskolán, illetve egyetemen dolgoznak; tehetségüket jelzi, hogy ketten ebben az évben elkészítették tudományos értekezésüket. E kötet írásai is bizonyítják, hogy ígéretes szakmai pálya áll előttük. A szegedi medievisztika joggal büszke rájuk.

Dr. Makk Ferenc
tanszékvezető egyetemi tanár

KÖSZÖNTŐ

Mindenekelőtt hálás feladatom, hogy megköszönjem mindazok segítségét, fáradozását, akiknek része volt abban, hogy ez az úttörő jellegű (de remélhetőleg folytatandó tradíciót teremtő) PhD-konferencia létrejöhetett. Köszönöm dr. Almási Tibor rektorhelyettes úrnak, dr. Berta Árpád és dr. Balázs Mihály dékán uraknak, a JATE Kulturális Kuratórium Ad Hoc Bizottságának és a JATE BTK Hallgatói Önkormányzatának az anyagi és erkölcsi támogatást, a SZAB-nak (különösen dr. Koszta Lászlónak) azt, hogy helyet adott a rendezvény lebonyolítására. A konferencia megszervezését illetően dr. Makk Ferenc egyetemi tanár, továbbá Homonnai Sarolta, Piti Ferenc és Tóth Ildikó szervezőmunkájáért mondok köszönetet.

Még inkább hálás tisztem, hogy a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék és a Történeti Intézet nevében, mindkettő vezetőjeként 60. születésnapján köszöntsem a középkori PhD-program vezetőjét, Kristó Gyula professzort. E konferencia szoros kapcsolatban áll Kristó Gyula egész munkásságával, a középkori magyar történelem kutatásával és oktatásával, ezért kiváltképpen jó alkalomnak tűnt arra, hogy ennek keretében köszöntsük fel őt közelgő születésnapja alkalmából.

Nehéz méltatni röviden egy olyan gazdag életpályát, mint az övé, amelyet régóta, előbb egyetemi tanítványaként, majd későbbiekben tisztelő kollégájaként közelről is szemmel követhettem. Termékeny, kitüntetésekkel és díjakkal is elismert alkotómunkáját mennyiségi oldalról Szakály Ferenc találóan úgy méltatta Kristó Gyula akadémiai székfoglalóján tartott bevezetőjében, hogy több könyvet írt, mint a második és harmadik legtermékenyebb történész akadémikus együttesen. Minőségi oldalról nézve azt kell mondanom, hogy Kristó Gyula valamennyi munkáját nagyfokú lelkiismeretesség, a források tisztelete, ugyanakkor invenciózus koncepciók is jellemzik. Kiemelhetők a hosszú sorból elsősorban az általa beindított Anjou-kori Oklevéltár kötetei, a főszerkesztésében megjelent Korai

Magyar Történeti Lexikon, továbbá a vármegyék kialakulásáról, a magyar állam és nemzet megszületéséről szóló könyvei, a feudális széttagolódásról írt monográfiája, s a „Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig” címet viselő őstörténeti munkája.

A sort persze hosszan lehet még folytatni, s a végén azon kapnánk magunkat, hogy szinte az összes, több tucatra rúgó könyvét felsoroltuk. S akkor még említést sem tettünk több százra tehető tanulmányairól, cikkeiről. Tudományszervezőként is kiemelkedő munkát végzett, itt a már említett Anjou-kori Oklevéltár és a Lexikon mellett az általa vezetett Szegedi Középkorász Műhelyre kell utálnom, amely idáig több mint két tucat könyvet jelentetett meg. Számos egyetemi funkcióját (rektor, dékán, tanszékcsoportvezető, tanszékvezető stb.), továbbá különböző országos és helyi tudományos bizottságokban ellátott feladatait hasonló lelkiismeretességgel látta el.

Külön kell szólnom oktatómunkájáról, hiszen az egyetemen e 37 év alatt (1962 óta) számos tanári generációt oktatott, s immár ötödik éve fő szervezőként, s az oktatásból jelentős részt vállalva az új elitképzésben, a doktorandusz (PhD-) hallgatók oktatásában is kiemelkedő része van. Kristó Gyula alkotó módon tanított és tanít: ezt mindennél ékebben bizonyítja az is, hogy például PhD-kurzusainak előadásaiból már két könyve is született. Ennél is fontosabbnak tartom, hogy szabatosan megfogalmazott, logikus érvelésű előadásai intellektuális élményként hatnak úgy az alap-, mint a PhD- vagy a másoddiplomás képzésben részt vevő hallgatók számára. Számomra máig élő, szép emléket jelentenek Kristó Gyula első éves egyetemi hallgató koromban tartott szemináriumai. Úgy vélem, hogy sok tanítványa őriz ilyen szép emléket.

Mindezen gondolatok jegyében sok szeretettel köszöntöm Kristó Gyula professzor urat 60. születésnapján, s jó egészséget és további hasznos alkotómunkát kívánok neki tanszékünk és a Történeti Intézet nevében.

Dr. Tóth Sándor László
intézetvezető

A KÖTETBEN GYAKRABBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

- ÁMTF = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998.
- Anjou-oklt. = Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–V., VII–IX., XI., XXIII. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. Bp.–Szeged 1990–1999.
- AO = Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920.
- ÁÚO = Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest–Bp. 1860–1874.
- AUSZ AH = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged 1957–.
- CDES = Richard Marsina: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Bratislavae 1970–1987.
- Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913.
- Df. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Bp.
- DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131. Edendo operi prae-fuit Georgius Györffy. Bp. 1992.
- Dl. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. Bp.
- Fejér = Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.
- Gombos = Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Bp. 1937–1938.
- HO = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk.: Nagy Iván, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891.

- KMTL = Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994.
- MES = Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Strigonii–Bp. 1874–1999.
- Mo. tört. 1984. = Magyarország története. I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk: Székely György, szerk: Bartha Antal. Bp. 1984.
- PRT = A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916.
- Reg. Arp. = Szentpétery Imre–Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Bp. 1923–1987.
- SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (Reprint pótlással, valamint Szovák Kornél és Veszprémy László által írt utószóval: 1999.)

TANULMÁNYOK

Egy angol követ a 14. századi Magyarországon

Az alábbiakban bemutatásra kerülő forrásrészlet egy olyan dokumentumból származik, amely Nagy Lajos király első nápolyi hadjáratának diplomáciai előkészítéséről tanúskodik.¹ Maga a forrás csekély politikatörténeti adalékként szolgál az András herceg halálát megbosszulni készülő hadjárat történetéhez. Igazi értéke abban rejlik, hogy segítségével betekintést nyerhetünk egy 14. századi követ mindennapjaiba, eleven közelségbe hozva ezzel a középkori életet. III. Edward király követének, Walter de Mora domonkos szerzetesnek útszámlájáról van szó, mely 1346. március 25-től július 13-ig tartó, egész Nyugat-Európát átszelő utazása során keletkezett kiadásait tartalmazza. A számla mindössze egy négy oldalas szöveg egysoros bejegyzésekkel, csak a nagyobb ünnepek – pl. húsvét, pünkösd – időpontjainak megjelölésével. A számla négy részre tagolódik: az étkezésre és szállásra, a lovakra, az öltözködésre, valamint a vízi közlekedésre fordított kiadásokat tartalmazza, angol pénzben feltüntetve.² Az alábbiakban csak a követ magyarországi tartózkodására vonatkozó adatokat szolgáltatom meg.

¹ Az első nápolyi hadjárat előkészítésének történetéhez l. Wenzel Gusztáv: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Bp. 1875. II. 179. (175. sz.); Pór Antal: Nagy Lajos 1326–1382. Magyar Történeti Életrajzok Bp. 1892. (a továbbiakban: Pór 1892.) 89., 101–141.; Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. A magyar királyság megalapításától a konstanzi zsinatig. Bp. 1901. 187–194.; Miskolczy István: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1923. 42–46.; Miskolczy István: Nagy Lajos nápolyi hadjárata. Hadtörténeti Közlemények 1933. 46–47.; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet II. Bp. 1936. 169–171., 180–185.; Miskolczy István: Magyar–olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar–nápolyi kapcsolatok. Bp. 1937. 87–96.; Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Bp. 1988. (a továbbiakban: Kristó 1988.) 103–104., 109.; Bertényi Iván: Nagy Lajos király. Bp. 1989. (a továbbiakban: Bertényi 1989.) 45., 71–74. A III. Edward angol királlyal felvett kapcsolatáról mindeztidáig csak egyetlen adat tanúskodott, az angol uralkodó válaszevele Nagy Lajos kérésére, mellyel III. Edward támogatását is szerette volna elnyerni a megtorló akcióhoz. T. Rymer: Foedera, Litterae and Acta Publica. London 1825. Vol. 3. Pars 1. 75., 76.; Fejér IX/1. 368–369.

² Fritz Trautz: Die Reise eines englischen Gesandten nach Ungarn im Jahre 1346. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1952. (a továbbiakban: MIOG 1952.) 359–368.

Walter de Mora április 26-án lépett magyar földre Szigfrid garamszentbenedeki apátnak, a 14. század kiemelkedő magyar bencés reformerének kíséretében. Ő volt Nagy Lajos király követe, aki már feltehetőleg 1346 legelején elindult az angol király udvarába, hogy megnyerje őt a nápolyi hadjárat ügyének.

Az angol királyi követség első magyarországi állomása Óváron volt. A Duna vízi útját csak Vilshofentől Bécsig használták ki, Béctől szárazföldi úton haladtak tovább. Egy 11. századi forrás szerint Regensburgtól 3 nap alatt lehetett eljutni Magyarországra a Dunán hajózva.³ A számla adatai szerint 5 nap alatt tették meg ezt az utat lóháton. A Duna jelentős kereskedelmi útvonal volt a középkorban, de kijárata a Fekete-tenger felé kihasználatlan maradt. Mindössze átmenő forgalmat bonyolított le Bajorország és Ausztria között Augsburg, Regensburg és Bécs városán keresztül.⁴ Ha nem is volt összeköttetése a levantei kereskedelemmel, a magyarországi forgalomban fontos szerepe volt. Különösen Pozsony és Buda között volt viszonylag élénk a kapcsolat,⁵ de a Bécs és Buda közötti szakaszon is hasonló lehetett a helyzet.⁶ Kováts Ferenc szerint a Dunán Pozsony és Győr között főként a mosoni mellékágon hajóztak, és ritkábban használták a Nagy-Dunát.⁷ Az angol királyi követség is ezen az útvonalon haladt. Kérdés azonban, hogy miért nem használták ki a Duna vízi útját, hiszen a városok, ahol megálltak illetve megszálltak, mind a Duna partján fekszenek. Lehet, hogy a választ éppen a kevésbé jelentős, csupán a belföldi kereskedelmi forgalmat szolgáló dunai út körül kell keresni. Itt ritkábban jártak a hajók, elképzelhető, hogy sokáig kellett volna bérelhetőre várniuk – talán már Bécs után is ezért nem szálltak vízre –, s inkább a lovaglás mellett döntöttek.⁸ A győr-mosoni főúton haladva Óváron,

³ Arnolfus (Arnoldus) regensburgi prépost utazása. Gombos I. 308.

⁴ Domanovszky Sándor: Duna-fekete-tengeri hajózásunk múltjából. Tenger 1918. 166.; Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. 1983. 230.

⁵ Pozsony és Buda között főként bort és gabonát szállítottak. Kováts Ferenc: Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1901. (a továbbiakban: Kováts 1901.) 434., 438–439., 444.

⁶ Csánki Dezső: Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Bp. 1880. (a továbbiakban: Csánki 1880.) 11.

⁷ Kováts 1901. 442.

⁸ A Duna Magyarországra érve egyébként is lelassul, ezért a követek lóval gyorsabban haladhattak, mint a lassan hömpölygő vízen.

majd Ötvevénynél tartva pihenőt kevesebb mint fél nap alatt értek Győrbe.⁹ A három folyó városában át kellett kelniük a Rábán, hogy a mosoni ág vonalát követve onnantól már a Nagy-Duna jobb partján haladhassanak.¹⁰

A követség következő szálláshelyén, Komáromnál érdekes bejegyzést találunk: „a Dunán való kétszeri átkelésért” fizettek. Komárom a „Vágköz”-ben, azaz a Vág és a Duna torkolata szögének alsó végén épült.¹¹ Tehát ahhoz, hogy Komáromba jussanak át kellett kelniük a Dunán, s hogy folytatni tudják útjukat ugyanúgy a Duna jobb partján mint eddig, másnap újfent igénybe kellett venniük a révet.

Mora egynapos esztergomi tartózkodás után, április 29-én érkezett meg a magyar királyi udvarba. Több nap várakozás után sikerült csak bejutnia Erzsébet királynéhez, s ehhez még az ajtónállót is meg kellett vesztegetnie.¹² Nagy Lajos királyt ugyanis már nem találta Visegrádon. Ha hat nappal korábban érkezik – pont ennyit „vesztegetett el” korábban Gentben, Regensburgban és Bécsben –, még éppen elérte volna a magyar uralkodót, aki április 24-én indult el Zára felmentésére. Velence és a magyar királynak behódolt Zára között már 1345 júliusa óta folyt a háború. A május 16-i – Zárának igen nagy veszteségeket okozó – általános ostrom után Nagy Lajos király maga állt a felmentő sereg élére.¹³

Morának tehát, hogy III. Edward levelét átadhassa el kellett indulnia Lajos után a tengerpart felé. Ugyanis bármennyire nagy hatalommal rendelkezett Erzsébet királyné, aki a dalmáciai és a nápolyi hadjáratok idején fiával, István herceggel együtt kormányozta az országot,¹⁴ nem intézkedhetett egyedül olyan nagy fontosságú ügyben, mint a nápolyi hadjárat diplomáciai előkészítése.

⁹ Glaser Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. Századok 1929. (a továbbiakban Glaser 1929.) 159. Ennek az útnak a vámhelyeit Kovács ismerteti, szerepel köztük Óvár és Ötvevény is. Kovács 1901. 442.

¹⁰ A Duna mindkét partján vezetett egy-egy út. Csánki 1880. 31.

¹¹ ÁMTF III. 429., 432.

¹² E mögött azonban nem kell valamiféle rossz szándékot feltételezni; a követek megvárakoztatása, kenőpénz az uralkodóhoz való bebocsátásért a követjárások „tartozékainak” számítottak. Norbert Ohler: Reisen im Mittelalter. München 1995. (a továbbiakban: Ohler 1995.) 95., 101.

¹³ Pór 1892. 68–80., 83–94.; Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai (1342–1382). Hadtörténeti Közlemények 1918. 70–71., 74–75.; Kristó 1988. 98–102., 104–106.; Bertényi 1989. 60–61.

¹⁴ Kumorovitz L. Bernát: Tótsolymosi Apród János kancelláriai működése. In: Levéltári Közlemények 1980–81. 9.; Kristó 1988. 112.

Az angol követnek még a Dalmácia felé vezető útját is meg kellett szerveznie, így volt foglalatossága bőven, s mindez 13 napot vett igénybe Visegrádon. Nem igazán örülhetett ennek a tengerparti „kiruccanásnak”, hiszen már pénze is fogytán volt. Eddigi útja során kb. 2600 dénárt költött már el, az egész útra kapott összegnek – 4800 dénárnak – több mint a felét. A követ Zágráb felé vezető útja – a számla adatainak és történeti földrajzi ismereteink segítségével – egészen pontosan meghatározható.¹⁵

Az ország fővárosából a tengerpart felé a Balaton északi partján futó út volt az általánosan használatos a 14. században. Az angol követ viszont a Balaton déli partján haladt, mely útvonal használatáról inkább 13. századi adatok tanúskodnak.¹⁶ A Dunántúlon két fehérvár-zákányi út volt ismeretes. Az egyik a Fehérvár–Keszthely útvonaltól ágazott el, és a juti Sió-réven, Bonnyán, Hetesen, Segesden és Csurgó vámján át jutott el Zákányig.¹⁷ A másik út Fehérvártól Somogyvár felé haladt Kőröshegyen és Túron át, majd Nagybjomnál keresztezte az előbb említett utat.¹⁸ Mora Somogyvár felé ment, így útvonala a következő lehetett: Fehérvár – a siófoki vagy a siójuti rév – Kőröshegy – Túr – Somogyvár – Nagybjom – Segesd – Csurgó – Zákány. Zákánynál keltek át a Dráván, majd Kaproncán, Kőrösön, Rakovecen át a „Szlávok Egyházát” érintve május 18-án érték utól Lajos királyt Zágrábban.

Eddig annyit tudtunk a Dalmácia felé vonuló hadról, hogy április 24-én indult – feltehetően Visegrádról –, és május 27-én már a Klokocs patak vidékén táborozott Horvátországban.¹⁹ Ezzel kapcsolatos eddigi ismereteinkhez adalékul

¹⁵ A számlában csak az alábbi állomások szerepelnek: Buda, Fehérvár, Somogyvár, Segesd, Zákány, Kapronca, Kőrös, Rakovec, „Szlávok egyháza”, Zágráb.

¹⁶ A déli part használatára azonban a 15. századból is van adat: Iszidor metropolita 1439-ben a ferrarai–firenzei egyetemes zsinatról hazafelé tartva Magyarországon is átutazott, s szintén a Balaton déli partján haladt. H. Tóth Imre–Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. In: Történelmi Szemle 1977/1. 142–145. Mora és Iszidor is egyaránt lejegyezte útinaplójában az alábbi állomásokat: Zágráb, Rakovec, Kőrös, Zákány, Segesd, Fehérvár. Mora útitáblájában nem szerepel ugyan Kőröshegy és Csurgó – melyek Iszidornál igen –, de a fent pontosan rekonstruált útvonal alapján érinteniük kellett az angol követeknek is, csak ezeken a helyeken nem voltak kiadásaik, ezért nem szerepelnek a számlában.

¹⁷ Glaser 1929. 266.

¹⁸ Uo. 264., 267.

¹⁹ Kristó 1988. 106.

szolgál Mora számlája, mely szerint a királyi hadsereg május 18–20 körül Zágráiban és környékén állomásozott. A Zágrábot megelőző állomás, a „Szlávok Egyháza” beazonosítása nem olyan egyszerű, mint a követút többi helynevéé. Annyit tudunk, hogy az előző állomástól, Rakovectől és a következőtől, Zágrábtól kb. fél napi járásra lehet. Ezek segítségével lokalizálva Sesvetével lehet azonos a kérdéses helység.²⁰ További információk is alátámasztják feltevésemet. Egy 1314-ből származó adat szerint „*omnium sanctorum ecclesiae*” található itt. Ami azonban méginkább megerősíti a „Szlávok Egyházának” Sesvetével való megfelelését, az egy 1334-es adat, mely szerint e helység arról ismeretes, hogy itt „*ecclesia sanctorum omnium circa magnam riam*” van.²¹ Tehát a környező állomásoktól való távolság, a Mindenszenteknek titulált templom, és a nagy út körüli fekvés számomra meggyőzően igazolják az útszámla rejtélyes helynevének Sesvetével való azonosságát.

A Mora vezette követség három nap múlva indult tovább Zágrábból. A király kíséret adott melléjük, aki felért egy menlevéllel. A visszaútra vonatkozó kiadások között szerepel egy bejegyzés, mely szerint „*eramus sex in equis*”, azaz az angol királyi követség hat főből állt. Vezetőjük, Mora Lászlóra, a királyi kíséretre bízta a visszaút kiadásainak intézését, és nagyjából ugyanannyi idő alatt értek vissza Visegrádra mint idefelé jövet. Az angol követségnek a királyi udvarban még hat napot kellett várnia Erzsébet királyné válaszára. Mora a visszaút magyarországi szakaszán kikerülte Komáromot, és Vason keresztül ment Óvárra a Duna jobb partján vivő szárazföldi úton, majd június 3-án hagyta el Magyarországot.

Az angol követség napi átlagsebessége az egész követút során 78–80 km között váltakozott, mely megfelel a 14. századi viszonyoknak, mikor egy egyszerű lovashírnök is 50–80 km-es sebességgel tudott haladni naponta.²²

Mora magyarországi teendőit 20 nappal hamarabb is elintézhette volna, ha nem kényszerül a zágrábi kitérőre. Ez a terven felüli három hét kb. 1800 dénárjába került, azért ilyen sokba, mert Zágrábból visszafelé, Budán két lovat is vett 780 dénárért. Az egész útra kapott „költőpénzből” már 4400 dénár hiányzott. Az

---

²⁰ Ortway Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II. Bp. 1891–92. II. 754.

²¹ Georg Heller: Comitatus Zagrabiensis. M–Z. München 1980. 110.

²² Ohler 1995. 141.

Angliába való vissztérésre maradt 400 dénárja, holott Magyarországra jövet kb. 2600 dénárt emésztettek fel a kiadások.

Az alábbiakban arról lesz szó, hogy mire is költötte el ennek a pénznek egy részét az angol követ Magyarországon, s ami még érdekesebbé teszi a kérdést az az, hogy vajon a magyarországi – angol dénárban megadott – kiadások mennyit érthettek akkor magyar pénzben.

Ehhez először egységesítenem kellett az olykor librában (Li.), solidusban (s.) megadott költségeket dénárra átszámítva az alábbi képlet szerint: 1 libra = 20 solidus = 240 dénár, 1 solidus = 12 dénár. Ezt követően pedig át kellett tekintenem az azonos névvel ellátott nemesfémsúlyok és számítási pénzek kusza rendszerét, hogy a számla magyarországi adataihoz tartozó angol dénárokat átváltsam magyar árfolyamra. Ennek érdekében vissza kell nyúlnunk a különböző márkasúlyok eredetéhez.

A márka közvetetten Angliából származik, a 9. században tűnik fel a font mellett mint az arany és az ezüst mérésére használatos súly.²³ Angliában a 350,029 g súlyú Tower-pound volt forgalomban, és ennek a súlynak 2/3 részével egyezett meg az angol márka súlya, azaz 233,3533 g volt. A két súlynak mint számítási pénznek is hasonló volt az aránya: a 240 dénáros font 2/3-a 160 dénár, amely egy középkori angol vagy londoni márkát ért.²⁴ Köln városa a 13. század folyamán ezt a márkasúlyt vette át a saját 215,496 g-os márkája helyébe, s ezzel elindult európai térhódítása. A kölni számítási rendszerben azonban 1 font nem 1,5 márkát ért, hanem kettőt. A dénárarányok is másként alakultak mint az angol királyságban: 1 kölni márka 144 dénárt ért.²⁵ Az európai márkasúlyok között a másik legjelentősebb a Párizsban használatos volt, és ez terjedt el Antwerpenben és Regensburgban is.²⁶ Súlyát Hóman Bálint 244,7529 g-ban határozta meg, pedig a 14. században azonosnak vették a budai márkával, mely 245,53779 g-ot nyomott.²⁷ A hazánkban alkalmazott márkasúlyok közül a 12–13. században használt magyar márka a kölni – illetve az angol –, az Anjouk idejében elterjedt budai márka pedig a párizsi súllyal volt azonos.²⁸

²³ Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. Bp. 1916. (a továbbiakban: Hóman 1916.) 46.

²⁴ Uo. 49–50.

²⁵ Hóman 1916. 53., 57.; Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 1990. (a továbbiakban: Engel 1990.) 28.

²⁶ Engel 1990. 28.

²⁷ Hóman 1916. 54–55., 94–99.; Engel 1990. 29.

²⁸ Engel 1990. 28., 32.

Walter de Mora szerzetes számlájának fent vázolt megközelítéséhez tulajdonképpen e két nagy márkasúly-típus arányának megállapítása szükséges. A dolog persze nem ilyen egyszerű. Míg az angol számítási rendszer szilárdan tartotta magát az egész középkor folyamán, a budai марка mint számítási pénz gyakran változott.²⁹

Magyarországon az 1340-es évek elejétől a dénár-forint mellett a színezüst марка terjedt el mint pénzsámítási egység.³⁰ Nagy Lajos már uralkodásának kezdetén, 1343-ban új pénzt veretett.³¹ Talán ennek nyomát őrzi az 1345. évi kamaraszerződés is, melyből kiderül, hogy ezen dénár színsúlya 0,48145 g volt. Árfolyamát azonban hozzáigazították az új garasokéhoz, s így 0,48718 g névértéken került forgalomba. 1 budai марка 504 db ilyen dénárt ért.³² Ezeket az adatokat bátran használhatjuk az útszámla keletkezésekor, azaz 1346-ban, mert még 1351-ben is ez a pénz volt forgalomban. A fenti adatok alapján már meg tudjuk állapítani az angol és a magyar dénár arányát:

1 angol dénár súlya: $233,3533/160 = 1,4584$ g

1 magyar királyi dénár súlya: $245,53779/504 = 0,4871$ g

1 angol dénár/1 magyar dénár = $1,4584$ g / $0,4871$ g = $2,99 \approx 3$.

Tehát megállapíthatjuk, hogy egy angol ezüstdénár kb. 3 magyar királyi ezüstdénárnak felelt meg. Meg kell jegyeznem azonban, hogy a fenti arány csak közelítőleges, és semmiképpen sem szabad biztosnak venni, hiszen nem tudjuk például, hogy a korabeli angol dénár milyen finomságú volt, illetve hasonló finomságú volt-e a két vizsgált pénz. A fenti angol–magyar pénzarány alapján és segítségével gazdagítani lehet a korabeli ár- és értékviszonyokkal kapcsolatos ismereteinket.³³

Az angol követség Óvártól Visegrádig kb. két és fél nap alatt 378 dénárt, Visegrád és Zágráb között kb. hat nap alatt 900 dénárt költött el. Három napos

---

²⁹ Uo. 70–91.

³⁰ Uo. 35., 86.

³¹ AO IV. 349.

³² Engel 1990. 65.

³³ A tanulmány hátralévő részében a kiadások magyar dénárban vannak megadva.

zágrábi tartózkodásuk alatt a király táborában 429 dénár volt a kiadásuk. Visszafelé menet öt nap alatt fogyott el a 30 solidusnak, illetve az 1080 dénárnak megfelelő 12 aranyforint.

Ebből az összefüggésből érdekes pénztörténeti adalék következtethető ki:

ha 12 angol aranyforint = 30 solidus = 360 angol ezüstdénár

és 1 angol ezüstdénár = 3 magyar ezüstdénár, akkor

12 angol aranyforint = $3 \times 360 = 1080$ magyar ezüstdénár,

1 angol aranyforint = 90 magyar ezüstdénár.

Tudjuk, hogy Magyarországon 1344 és 1351 között 1 magyar aranyforint 90 dénárt ért.³⁴ Tehát a fenti képlet és a magyar aranyforint–dénár arány összevetéséből kiderül, hogy az angol és a magyar arany körülbelül ugyanolyan értéket képviselt, azaz hasonló súlyú volt. Ez alátámasztja korábbi ismereteinket, mely szerint minden országban az 1252-től ismert 3,5 g súlyú firenzei aranyforintot vették alapul, és ennek értékével való azonosságra törekedtek.³⁵

A Visegrád és Zágráb közti útvonalon, de különösen visszafelé jövet tehát drágulást tapasztalunk. Ez azonban nem magyarázható azzal, hogy Magyarországon kedvezőtlenebbek lehettek a termésviszonyok és ebből kifolyólag az élelmiszer-elátottság. Európát az 1310-es évektől folyamatosan járványok és éhínségek sújtották. Ezek betetőzése az 1348 és 1350 között az egész kontinensen pusztító pestis volt. Hazánkban azonban nem előzte meg járvány és éhínség a fekete halált, mert igen kedvező termésviszonyok uralkodtak akkoriban, a gabonatermesztés, az állattenyésztés és a halászat között bizonyos egyensúly állt fenn, az egyház és a földbirtokos arisztokrácia kezén pedig jelentős – gyorsan mozgósítható – készletek halmozódtak fel.³⁶ A magas magyar árak okát maga az angol követ határozta meg: „... és a királyi hadsereg minden tekintetben drágaságot okozott.”³⁷ A Dalmácia felé vonuló magyar sereg ellátásának biztosítására felvásárolhatta az élelem

---

³⁴ Engel 1990. 51.

³⁵ Uo. 43.

³⁶ Fügedi Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 394.

³⁷ „...et exercitus regis omnia cara faciebat.” MIÖG 1952. 364.

nagy részét, s így átmeneti, általános áremelkedést idézett elő a Dunántúl középső és déli részén.

A korábban leírtak alapján hat főből állónak tekintve az angol királyi követséget, meg tudjuk állapítani, hogy mennyibe került egy személy egy napi ellátása illetve étkezése, szállása. Óvártól Visegrádig nagyjából az eddigi árakhoz igazodtak a kifizetések. Óváron körülbelül 72 dénárt fizettek egy éjszakáért, azaz egy fő éjszakai szállásköltsége 12 dénár volt. Komáromban és Esztergomban is hasonló volt a helyzet. Dalmácia felé haladva emelkedtek a költségek. Már Fehérváron érzékelhető volt a drágulás: egy reggeli és egy éjszaka kb. 22 dénárba került fejenként. Másnap ugyanott a reggeliért már többet fizettek, mint az eddigi út során általában, 15 dénárt egy személyért. Láttuk, hogy Óváron ugyanez a szolgáltatás csak 12 dénárba került. A segesdi reggeliért fejenként kb. 14–15 dénárt fizettek. Az éjszakai szállásdíjakra Somogyváron és Zákánynál ugyanannyit költöttek, mint az ország egyik legjelentősebb városában, Budán: egy ember 15 dénárért térhetett nyugovóra. Zágrábban, a király táborában – étkezésre, szállásra, a lovak gondozására – összesen 429 dénárt költöttek. A visszafelé, Visegrádra tartó utazás állomásai nincsenek feltüntetve a számlában, itt csak ezen útszakasz összköltségét ismerjük, mely 1080 dénárt tett ki.

Mivel az angol királyi követség az út nagyobb részét lóháton tette meg, Mora a számlában külön fejezetet szentelt a lovakkal kapcsolatos kiadásoknak. Ebből megtudhatjuk, hogy Zágrárból visszatérőben 2340 dénárért két lovat vásárolt Budán. Egy ló tehát kb. 1170 dénárba került. A magyar lovak híresek voltak a középkorban,³⁸ de számuk nem lehetett elegendő, mert még a 14. században is hoztak be lovakat Magyarországra a Rajna vidékéről.³⁹ A két budai hátszló valamivel kevesebbe került a korabeli átlagnál, mely a 14. század első felében 3 márka volt.⁴⁰ Az 1170 dénár az 1345–51 között ismeretes számítási dénármárka alapján 2,3 budai márkának felelt meg.⁴¹ Elképzelhető, hogy a királyi kísérőnek és menlevelének köszönhetően kaphatott lovat olcsóbban az angol királyi követ.

³⁸ Kulcsár Zsuzsanna: *Így éltek a középkorban. Nyugat-Európa a XI–XIV. században*. Bp. 1967. 99.

³⁹ Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp. 1988. 82., 85.

⁴⁰ Uo! 106.

⁴¹ A ló ára igen széles skálán mozgott a 14. században. Az 1310–20-as években 5–15 márka között váltakozott. Hóman 1916. 522–523.

A patkolás ára nem tért el a nyugat-európai átlagtól, és bizonyára gyakorisága miatt olcsó volt: Visegrádon 18, Fehérváron 24 dénárba került. Egyes lószerszámok magyarországi árát is megtudhatjuk a számla adataiból. A hosszú visegrádi tartózkodás ideje alatt valaki ellopta az egyik ló zabláját, s Mora 36 dénárért tudott újat venni. Ez kb. háromszor annyi volt, mint egy ember *prandium*nak költsége. Az újabb lopást megelőzendő a követ egy reteszt is vett az istállóra, s ezért egy lóvakaróval együtt 12 dénárt adott. Visegrádon nem fizetett az istállóért – csak a rá való reteszért –, ilyen jellegű magyar adatunk csak Zágrárból maradt fenn, ahol három napig tartózkodtak. Az erre fordított kiadás sem tért el látványosan a nyugat-európai áraktól, patkolással együtt 63 dénárba került. Ha átlag 20 dénáros patkolási költséggel számolunk, akkor kb. 43 dénárt kellett fizetniük három napi istállóhasználatért.

A magyarországi árak utolsó tételét a folyókon való átkelésre fordított összegek alkotják. Ezek az adatok azért is érdekesek, mert a révdíjak általában a kereskedőkkel kapcsolatosan fordulnak elő a forrásokban. Márpedig a kereskedők áruik értéke, mennyisége, minősége, nagysága alapján meghatározott díjakat fizettek, tehát ezek igen eltérőek lehettek. Egy 1326-os adat szerint egy üres szekér átkelési díja 0,5 dénár volt a budai révnél.⁴² 1337–38-ban pedig a csehországi kereskedőknek a Dunán való átkeléskor 0,5 garast kellett fizetniük egy – az általuk használt – nyerges ló után.⁴³ Ezeket az adatokat óvatosan kell kezelni, ha a számla által közölt, 1346-os adatokhoz akarjuk viszonyítani, nemcsak az év miatt, hanem az eltérő pénzlábak okán is. Az 1326-os 0,5 dénár az 1323-as évektől vett, s a 14. század egyik legjobb királyi dénárjának számító *banal*isnak felelt meg. Ennek színsúlya 0,81846 g volt.⁴⁴ 1337–38-ban pedig 0,5 garas 3,5 dénárt ért, viszont ebben az esetben 0,51 g színsúlyú dénárokkal kell számolnunk.⁴⁵ Az angol követtség esetében egyszerű lovacról, utazókról, azaz egy „puszta” átkelésről van szó, minden áru nélkül. Az általuk fizetett árakból tehát megtudhatjuk, hogy mennyibe került egy utazó átkelése az adott folyókon. A Mora vezette követtség 18 dénárt

⁴² Hóman 1916. 528–529.

⁴³ Pór Antal: Külkereskedelmünk fellendülése a XIV. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1903. 434–435.

⁴⁴ Engel 1990. 59.

⁴⁵ Uo. 45., 71.

fizetett a Rábán való átkelésért, tehát egy lovas révdíja 3 dénár volt. A dunai és a drávai átkelésnél nincs arra vonatkozó bejegyzés a számlában. Az átkelésre fordított tételek összegéből kikövetkeztetve a kettőért együtt 1 solidust és 6 dénárt fizettek, azaz 54 magyar dénárt. Mindkét folyón kétszer keltek át, tehát egy átkelésért 13,5 dénárt fizettek, egy lovasért pedig 2 és 1/4 dénárt.⁴⁶

S még egy érdekesség: Mora az Erzsébet királyné ajtónállójának fizetett kenőpénzről külön bejegyzést készített. Ez a hat fős követség egyszeri étkezési és szállásdíjával közel azonos összeg, 72 dénár volt, több, mint a három napos zágrábi istállóhasználat díja.

A fenti követút számlájának segítségével újabb adatokkal gazdagodhattunk a magyarországi anyagi kultúrát illetően. Sőt a számla nyugat-európai adataival összehasonlítva még az is megállapítható, hogy Magyarországon többbe kerültek mind az étkezésért és szállásért, mind a folyókon való átkelésekért kifizetett díjak, csupán a lovakkal kapcsolatos kiadásoknál találhatunk a nyugat-európai áraknál alacsonyabb vagy azokkal egyenértékű összegeket. Nem beszélve arról, hogy az ország ezüstdénárja alig elmaradva angol rokonától – 1:3 arányban – irígylésre méltóan csillogott a 14. században.

---

⁴⁶ Az 1346-ban forgalomban lévő dénárok színsúlya 0,487 g volt. Engel 1990. 65., 71.

HUNYADI ZSOLT

A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek

Jelen dolgozatban röviden szeretném bemutatni készülő PhD-értekezésem egy részét, a johanniták magyarországi és magyar vonatkozású történetét a Rend megjelenésétől (1150 körül) a 13. század első negyedéig.

Ebben a témában az utolsó monografikus igénnyel készült feldolgozás Reiszig Ede kétkötetes munkája volt,¹ amely több mint hetven évvel ezelőtt látott napvilágot. Jóllehet eredményei több szempontból meghaladtak, az általa összegyűjtött okleveles anyag ma is jól használható. A téma újrafeldolgozását elsősorban az indokolja, hogy Reiszig – a téma korábbi s későbbi kutatóinak jelentős részével egyetemben – teljesen összemosta a johannitákra és az 1960-as évek végén felfedezett ispotályos kanonokrendre, a stefanitákra vonatkozó forrásokat.² A helyzetet tovább nehezíti, hogy Reiszig más rendek (pl. antoniták) tagjait, házait, valamint birtokait is „átkeresztelte” johannitának, illetve azonosítatlan „kereszteseket” előszeretettel tekintett johannitának. Az pedig már szinte túlzott kritika a szerzővel szemben, hogy összehasonlító kutatásokat alig végzett, s az általa használt nyugati munkák sem feltétlenül a legjobb egykorú feldolgozások.

Az elmúlt évtizedekben született néhány tanulmány ugyan részben korrigálta Reiszig tévedéseit, de alapvető hibáit átörököltette. A horvát Lelja Dobronić 1984-ben két összefoglaló munkát is publikált a lovagrendekről,³ amelyekben a johannitákról is értekezett. Bár helyenként ő maga is helyreigazított korábbi tévedéseket, mi több, új forrásokat is bevont, a probléma mégsem oldódott meg. Egyrészt Dobronić szinte kizárólag a magyar–szlavón rendtartomány „szlavón” részével foglalkozott, másrészt a forrásokat rendkívül szelektíven használta. Sőt

¹ Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. I–II. Bp. 1925–1928. (a továbbiakban: Reiszig)

² Boroviczény Károly-György: *Cruciferi Sancti Regis Stephani*. Tanulmány a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről. *Orvostörténeti Közlemények*. 1991–92. 7–48.

³ Lelja Dobronić: *Posjedi i Središta Templara, Ivanovaca i Sepulkralaca u Hrvatskoj*. Zagreb 1984.; *U6.: Viteški redovi. Templari i Ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb 1984.

helyenként olyan fokú ignoranciát tanúsított a Magyarországon őrzött és/vagy publikált forrásokkal szemben, hogy a kérdés megoldásában bizonyos pontokon inkább visszalépést jelent az általa képviselt álláspont. Tovább nehezíti a kutatást, hogy gyakran ellenőrizhetetlen módon kapcsolt össze régészeti leleteket írott forrásokkal, amelyre mind a horvát, mind a nyugat-európai történetírás már felhívta a figyelmet.

Az első magyar vonatkozású esemény, amikor Petronilla 1135-ben házat vásárolt Jeruzsálemben ispotály céljára, s a vásárlás tanúi között a magyarok mellett ott találjuk a johannita előjárót is.⁴ A Rend, illetve az első rendtagok magyarországi megjelenése mindazonáltal „csak” a 12. század közepére tehető, s ez teljesen egybeesik az ausztriai és csehországi letelepedésükkel (1145–1147).⁵ Első házuk alapjait *in mediu[m] regni*, Székesfehérváron rakták le – s nem Esztergomban, mint azt a kutatás sokáig hitte –, s egy 1193-as oklevél szerint egyik fő támogatójuk, Martyrius esztergomi érsek idején (1151–57) a ház falai már félig álltak. Szemben az eddigi hazai véleményekkel úgy vélem, a Rend magyarországi megtelepedésében Eufroszina királyné szerepe legalább olyan jelentőséggel bír, mint II. Gézáé. Ez pedig nemcsak a királyné későbbi sorsából sejthető, hanem abból is, hogy Martyrius (1157), majd Géza halála (1162) után a fehérvári rendház befejezését ő segítette, s hatalmas adománnyal látta el azt. Sőt, akár lányának, Erzsébet hercegnőnek a Rend számára kiállított 1186-os csehországi adományleveléből is vonhatunk le hasonló következtetéseket: „*sequens restigia Eufrosine matris mee, que domum hospitalis semper dilexit et promovit, in qua et habitum postmodum religionis suscepit, eandem domum amare et amplificare pro modulo meo cepi...*”.⁶ S ez talán nem pusztán toposz, hiszen Erzsébet akár férjére, Fridrich cseh hercegre is hivatkoz-

⁴ ÁÚO I. 52–53.; Az ispotály feltételezett helyéről l. Joshua Prawer: *Crusader Institutions*. Oxford 1998.² 98.

⁵ Anthony Luttrell: *The Hospitaller Province of Alania to 1428*. In: *Ordines Militares – Colloquia Torunensia Historica VIII – Ritterorden und Region: politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*. Ed. Z. Novak. Toruń 1995. (a továbbiakban: Luttrell 1995.) 23.

⁶ Fejér II. 230.; Eds.: Antonius Boczek et alii. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. I–XV. Olomucii–Brunae 1836–1903. (a továbbiakban: CD Mor.) I. 316.; *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem (1100–1310)*. I–IV. Ed. Joseph Delaville Le Roulx. Paris 1894–1906. (a továbbiakban: *Cartulaire*) 770. sz.

hatott volna, aki 1183-ban⁷ és 1185-ben⁸ is adományokkal látta el a cseh johannitákat, éppen Erzsébetre hivatkozva: ...*dedi ergo ei ecclesiam cum consensu et petitione uxoris mee*. Sőt az utóbbi, 1185-ös adománynál Erzsébet tanúként is szerepel.

Az Eufroszinára vonatkozó fenti állítást támogatja az a tény is, hogy a nemzetközi szakirodalomban mindinkább elfogadottá válik az az elképzelés, miszerint a johanniták zárandokokat istápoló testvérületként kezdték tevékenységüket, majd beteg- és szegényápoló renddé alakultak 1113 után. Par excellence militáns szerepben azonban csak az 1160-as évektől találjuk őket,⁹ így nehezen tartható az eddigi – részben általam is vallott – elképzelés, hogy 1147-ben, a II. kereszties hadjárat átvonuló hadaiból maradt volna itt néhány lovag. Az 1160-as évekről azonban csak annyit tudunk, hogy a Rend feltehetően ekkor kapta az első magánadományt (1166),¹⁰ bár az oklevélből hiányzik az ekkor már Nyugaton gyorsan terjedő fordulat: *pro defensione sancte terre*.¹¹

Időben tovább lépve Alexios, azaz a későbbi III. Béla 1170 első felében történt szentföldi birtokvásárlása – amelynek jövedelmét a szegények javára ajánlotta – fontos mérőszám lehetett a Rend és Magyarország kapcsolatában.¹² Jóval kisebb jelentőségű, de szintén magyar vonatkozású az az Akkóban keltezett oklevél, amelyben Bernát, az Olajfák hegyének apátja elcserélte a johannitákkal Cafran nevű *casaleját*, s a csere fejében a johanniták Jeruzsálemben élő szolgálónépei *censust* fizettek, közöttük *Robertus Ungarius*, aki Szent Iván ünnepén 11 bizánci aranyat tartozott fizetni házai után.¹³ De mindez csak az első igazán „mozgalmas” időszaknak, a 12. század végének előzménye volt.

⁷ CD Mor. I. 307.; Cartulaire 650. sz.

⁸ CD Mor. I. 313.; Cartulaire 718. sz.

⁹ L. Alan Forey: The Militarisation of the Hospital of St. John. *Studia Monastica* 26. 1984. 87–88.

¹⁰ Fejér II. 174–175.; Cartulaire 368. sz.; HO VII. 1–2.

¹¹ Michael Gervers: Pro defensione sancte terre: the Development and Exploitation of the Hospitallers' Landed Estate in Essex. In: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed. Malcolm Barber. Aldershot 1994. (a továbbiakban: Gervers 1994.) 3–20.

¹² Fejér V/1. 284–288.; Cartulaire 309. sz.; Vö. Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest 1989. 106., 170–171.

¹³ Cartulaire 422. sz.

A Szentföldhöz és Nyugat-Európához képest csak alig megkésve, az 1180-as években kezdett kialakulni a területi alapú rendi hierarchia, amely a későbbi perjelségek alapjává vált. Hogy mennyire nem kristályosodott ki a rendi hierarchia középső foka, amely az egyes rendházakat volt hivatott összefogni, azt jól illusztrálja az az 1186-os oklevél, amely a következőképpen címzi a magyar és cseh ügyekben illetékes rendi előjárót: „*Martinus quondam prepositus Pragensis nunc vero frater hospitalis Jerusalem et preceptor Ungarie, Boemie et omnium aliarum terrarum ab oriente et meridie et septentrione adiacentium.*”¹⁴ Vagyis Márton, az egykori prágai prépost illetékessége mindazokra a területekre is kiterjedt, amelyek még nem integrálódtak más (pl. német, itáliai) perjelségekbe. Anthony Luttrell angol történész véleménye szerint Mártont 1183 körül a Szentföldről küldték erre a területre, bár azt nem árulta el, milyen forrásból szerezte értesülését.¹⁵ Szerencsénkre Márton nem tűnik el szemünk elől még egy ideig: 1188-ban jelen volt a Rend Margat-i generális káptalanján,¹⁶ 1189-ben pedig *preceptor hospitalis*ként helyezte pecsétjét II. Ottó (Konrád Ota) cseh herceg oklevelére, de nem tudjuk, hogy pontosan milyen minőségben, hiszen a pecsételhelyezők sorában Bernát követi *prior Boemie* címével.¹⁷ Karl Borchardt véleménye szerint ez a Bernát talán azonos az 1170 első felében Béla által tett adomány ügyében eljáró *fraterral*.¹⁸

A tisztségek kérdése viszont annál is inkább fontos, mert a brnoi Jan Libor által két évvel ezelőtt újra felfedezett 1193-as levélben,¹⁹ amely egy bambergi kódexbe másolva maradt fenn, a johannita nagymester Mártont csak *prior in Ungaria*-nak címzi, s a levélben többek között arról értesíti a magyar perjelt, hogy „*mortuus est persecutor noster Saladinus*. Minthogy Párizsban is őriznek egy, a fentivel szinte szó

¹⁴ CD Mor. I. 317.; Cartulaire 802. sz.

¹⁵ Luttrell 1995. 23.

¹⁶ Libor Jan: „*...Mortuus est persecutor noster Saladinus*” (K zpusobu komunikace mezi českými zememi a palestínou ve 12. a 13. Století.) *Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunnensis* 44. 1997. (a továbbiakban: Libor 1997.) 23.

¹⁷ CD Mor. I. 328.; Cartulaire 865. sz.

¹⁸ Karl Borchardt: *Military Orders in East Central Europe: The First Hundred Years*. In: *Autor de la Première Croisade. Actes de Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East*. Ed. Michel Balard. *Byzantina Sorbonensia* Vol. 14. Paris 1996. 250.

¹⁹ Libor 1997. 32.; Korábbi szövegkiadása: Walter Wattenbach: *Urkunden und andere Auzeihnungen*. *Neues Archiv* 11. 1886. 402.; Marjai Imre: *A kereszt és a kard lovagjai. A máltai lovagrend*. Bp. 1990. 102.

szerint egyező levelet, amelyet Wilhelm de Villiers-nek, a *magister ultramarinus*nak címzett a Rend nagymestere, így feltehető, hogy egy körlevél egy-egy példánya maradt fenn.²⁰ A címek és tisztségek kérdéséhez annyit mindenképpen hozzá kell tenni, hogy ma már a Rend történetét évtizedek óta kutató szakemberek is beismerik, hogy a korai időszakban nagyon nehéz tisztázni, hogy a forrásokban szereplő tisztségek (*preceptor*, *magnus/maior preceptor*, *magister*, *summus magister*, etc.) pontosan milyen hatáskört takarnak.²¹ A közép-európai provinciákban ez az időszak egészen a 13. század közepéig tartott, amikor a magyar előjáró *maior preceptor in partibus cismarinis* címet viselt, amely titulus bizonyosan nem a *magister ultra-*, vagy *transmarinus* komplementer párja volt.

A fogalomhasználat sajátos „pikantériája”, hogy mire következtetessé válnak a fenti kifejezések, addigra egy újabb probléma nehezíti a kutatók helyzetét. Míg a szentföldi és nyugat-európai források *frater hospitalis* kifejezéssel illetik a Rend tagjait, addig a magyar, sőt a közép-európai forrásokban rendszeresen feltűnik a *crucifer* kifejezés, holott szó sincs keresztes lovagokról. Olyannyira nem, hogy több pápai rendelkezés is tiltotta, hogy a lovagrendek tagjai keresztes esküt tegyenek,²² s ez akkor is tényként kezelendő, ha tudjuk, hogy a szentföldi harcok egy részében keresztes irányítás alatt harcoltak.

Visszatérve az 1180-as évek történéseihez, Fridrich cseh herceg, illetve magyar felesége, Erzsébet szinte évenkénti adományai mellett egy másik magyar vonatkozású eseménysor is felfejthető III. Kelemen pápa 1188-as bullájából.²³ Eszerint egy cseh nemes lovag (*nobilis vir ... miles de Boemia*), az oklevélben P-vel jelölve, minden birtokát a csehországi johannitákra hagyta a Rendbe való belépésekor. Példáját követve felesége, anyja, nagynénje, illetve egy leányunokája is a Rend nővérei lettek. Ám a nemesember a szentföldi harcokban, talán éppen Jeruzsálem

---

²⁰ Cartulaire 945. sz.

²¹ Luttrell 1995. 21–22. Vö. Anthony Luttrell: The Military Orders. Some definitions. In: *Militia Sancti Sepulcri. Idea e Istituzioni*. Eds. Kaspar Elm and Cosimo Damiano Fonseca. Città del Vaticano 1998. 78–88.

²² Anthony Luttrell: The Hospitallers in Hungary before 1417: Problems and Sources. In: *Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity: The Military Orders and the Crusades*. Eds. József Laszlovszky and Zsolt Hunyadi. Bp. 2000. (előkészületben) (a továbbiakban: Laszlovszky–Hunyadi 2000.)

²³ Cartulaire 861. sz.

ostrománál, elesett. Halála után a néhai nemes anyja saját kolostorában rendtársait fellázítva eltávolította a cseh perjel által kirendelt előljárót, s egy laikus vezetőt, valamint szolgálókat hívott a rendházba. Nem sokkal később azt állítva, hogy engedélyt kapott egy szentföldi zárandoklatra, hogy az Urat még közelebből szolgálhassa, elhagyta a kolostort. Ám útja csak Magyarországig tartott, ahol Milligosta nevű fiával, vagy talán éppen annak felbujtására visszakövetelte az elhunyt fia által a Rendnek, sőt még a Szentsír testvéreinek juttatott adományokat is.

A magyar johanniták ennél jóval békésebb és gyümölcsözőbb körülmények között éltek meg a 12. század utolsó évtizedét. Ennek egyik legfontosabb mozzanata III. Béla 1193-as adománylevele, amelyben Eufroszina birtokadományait megerősítve hosszú évtizedekre meghatározta a Rend hazai fejlődését.²⁴ Ezen oklevél soraiból tudjuk meg többek között, hogy „*Martyrius [...] primos in prefata ecclesia lapides posuit et eam fere ad medietatem usque perduxit, sed morte preventus, consummare non potuit*”. Az oklevélből nem derül ki, hogy Eufroszina pontosan mikor tette ezeket az adományokat, az azonban bizonyos, hogy jó néhány adománnyal kapott birtok vált alapjává a később önállóvá váló rendházaknak, amelyek ily módon feltehetően Fehérvár filiái voltak: Aracs, Gyánt, Újudvar, Csurgó, Varasd.

Bár Reiszig, s mások véleménye szerint a 12. században a fehérvárin kívül még más házakkal is kell számolnunk, ám a stefanitákat kivonva az egyenletből, még három feltételezett johannita házról szólnunk kell. Az első a Zala megyébe lokalizált első ismert, s meglehetősen korainak számító 1166-os magánadomány Dobica fia Vidtől: három prédiom, illetve egy Szent Péter tiszteletére felszentelt monostor.²⁵ Bár nem lehetetlen, hogy Fehérvár után itt is megvetették lábukat a johanniták, de sajnos egyetlen más adat sem szól arról, mi lett az adomány sorsa. Minthogy más Szent Péter titulusú johannita házat nem ismerünk, így az is elképzelhető, hogy az adományt még a 12. század folyamán pénzzé tette a Rend, s elküldte a Szentföld védelmére. A második az 1181-ben III. Béla oklevelében feltűnő, Gilebertus ispotályos mester személye kapcsán kikövetkeztetett pécsi johannita rendház.²⁶ Véleményem szerint semmi sem bizonyítja, hogy az ispotály a johannitákhoz tartozott volna; későbbi források sem utalnak johannita mivól-

²⁴ Fejér II. 288.; MES I. 142–147.; Jakubovich Emil–Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. 53–61.; Reg. Arp. 155. sz.; Cartulaire 936. sz.

²⁵ HO VII. 1–2.

²⁶ Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. 345.

tára. Feltehetően püspöki ispotályról van szó, amelyet Martyrius is alapított Egerben Szent Jakab tiszteletére még egri püspökként néhány évtizeddel korábban. Ezt erősíti a következő adat 1217-ből, amikor a pécsi káptalan oklevelében a pécsi ispotályos mester a püspökkel és a káptalan tagjaival együtt volt tanúja egy jogügyletnek, s ez arra utal, hogy az ispotály a káptalan felügyelete alatt állott.²⁷ A harmadik problematikus ház a Vránától északkeletre fekvő Boisce (Bojišće), amelyet III. Orbán pápa 1186-os oklevele említ,²⁸ midőn azt egy bizonyos *Matheo rectori et fratribus cruciferariis hospitalis Sancti Petri Boiscenak* címzi. A johannitákhoz való tartozását több tényező is kétségesé teszi: egyrészt a forrásban szereplő Szent Péter titulusú ház 1217-ben nagy valószínűséggel a templomosokhoz tartozott,²⁹ másrészt az előljáró *rector* címe teljesen elűt a korábban említett, mégoly kusza titulátúra minden előfordulásától.³⁰ Bár 1377–78-ban, az akkor már johannita vránai perjelség része volt Bojišće, talán nem véletlenül adta 1247-ben IV. Béla a Rendnek Scardona városát éppen azzal a megjegyzéssel, hogy tengeri közlekedésüket kívánja elősegíteni.³¹ Feltehetően ez a „stratégiai” hátrány különösen is szembetűnő a 13. század közepén a templomosokkal való összevetésben.

Időben visszatérve a 12–13. század fordulójára, kénytelenek vagyunk szembenézni a ténnyel, hogy a források terén talán még rosszabb a helyzet, mint a megelőző néhány évtizedben. Mérhető fordulat II. András uralkodásával kezdődik, de a források számának növekedésében III. Ince pápa, illetve kancelláriájának szerepe sem elhanyagolható. Ezek segítségével valamelyest több fény vetül a Rend birtokainak, házainak szaporodására, különösen a tizedek fölött újra és újra kiújuló viták, perek tükrében. Bár a Rend legfontosabb kiváltságait négy alapvető jelentőségű pápai bulla tartalmazta (1113–1154),³² mégis a Rendnek lépésről lépésre kellett

²⁷ ÁÚO XI. 153–154.; Koszta László. A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs 1998. 16., 183.

²⁸ ÁÚO VI. 149.

²⁹ ÁÚO VI. 390–391.

³⁰ A pápai oklevelezési gyakorlatban ekkorra már megszilárdult a johannita előljárók címzése, s a kúria következetesen *preceptor*nak nevezte a házak főnökeit.

³¹ Fejér IV/1. 447–454.; Cartulaire 2445. sz.; Augustinus Theiner: Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia 1216–1352. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 208.

³² Rendre a következők: *Pie postulatio voluntatis...*, *Ad hoc nos, disponentur...*, *Christiane fidei religio...*, *Quam amabilis Deo...* kezdetű bullák. Ez utóbbi nagyon hasonló a templomosoknak adott, s utóbb híressé vált *Omne datum optimum...* kezdetű pápai bullára. Vö. Jonathan Riley-Smith: The

elismertetnie és elfogadtatnia ezeket a kiváltságokat a hazai klérussal. Ennek során szerezhetünk tudomást a váci egyházmegyében fekvő birtokokról 1207-ben,³³ melyek között talán ott volt a 13. század első harmadában már rendházként működő Szirák és Tolmács is. Mi több, III. Ince pápai bullája a feddés mellett utal a Rend két legjellemzőbb ingatlanszerzési módjára is: adomány és vásárlás.

1209-ben a győri püspökség területén lévő birtokok tizedfizetési kiváltságának védelme kapcsán nem tudhatjuk, hogy Gyórhöz, Sopronhoz közeli vagy egészen máshol fekvő birtokokról volt-e szó.³⁴ Sajnos e pillanatban az is talány, hogy a pécsi püspök kérésére a pápa által megrótt ispotályosok pusztán birtokokkal vagy házzal is rendelkeztek a pécsi egyházmegyében 1213-ban.³⁵ Az 1216-ban önálló házként szereplő Kesztelec,³⁶ valamint az 1226-ban hasonló státuszú Aracs³⁷ minden bizonnyal a tolnai főesperesség területén feküdt.

A legnagyobb horderejű mégis a somogyi tizedek ügye volt, hiszen hosszú évtizedeken keresztül húzódtott, nem kevés munkát adva a Szentszéknak, pontosabban az általa delegált bírának.³⁸ Az ügy a fehérvári házhoz tartozó birtokok tizedjogának kérdésével indult, bár *exemptio*juk bizonyítékeként a ház 1192-ben bekerült a *Liber Censuum*ba,³⁹ de ez nem akadályozta a bencéseket, hogy a – szerintük – jogtalan tizedszedés ellen tiltakozzanak. Mi több később – az addigra önállósodott – csurgói (1217/1226) és újudvari (1236) rendház birtokai is perbe vonattak,⁴⁰ s végérvényesen csak a század második felében maradt abba a vita Pannonhalmával, Szekszárddal, s más konventekkel. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a pereknek a johanniták számára hatalmas tétje volt. Nem kétséges, hogy minden érintett

Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus c. 1050–1310. London. 1967. 45., 375–377. L. még Rudolf Hiestand: Papsturkunden für Templer und Johanniter. Vorarbeiten zum Oriens Pontificus II. Göttingen 1984. 67–135., 194–197.

³³ Fejér III/1. 44.

³⁴ Uo. 99–100.

³⁵ Uo. 141–142.

³⁶ Uo. 179.; Cartulaire 1463. sz.

³⁷ PRT I. 672–673.; Veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta romana episcopatus Wesprimiensis 1103–1526. I–III. Szerk.: Fraknói Vilmos. Bp. 1896–1907. (a továbbiakban: Mon. Wesp.) I. 70., MES I. 260., 278.; ÁÚO I. 222–223.

³⁸ Cartulaire 1438., 1472., 1586., és 1816. sz.; PRT I. 164., 638., 672–673.; ÁÚO I. 146., 222–223., VI. 377–379.; Mon. Wesp. I. 36–37., 40., 65–66., 70.; Fejér III/1. 228–230., III/2. 38–41.; Theiner I. 8–9., 57–58.; MES I. 260.

³⁹ Fejér II. 282.; MES I. 142.

⁴⁰ PRT II. 93.; Mon. Wesp. I. 140.; ÁÚO III. 7.

fél számára fontos volt/lehetett ez a rendszeres jövedelemforrás, különösen az volt Szent János lovagjainak, akik a Rend szabályzata értelmében mindenkor éves bevételük egyharmadát elküldték a szentföldi harcok támogatására; ez volt az ún. *responsio*.⁴¹ Feltehetően emiatt kényszerültek birtokaikat időnként pénzzé tenni akár eladás, akár cenzusba adás útján. Ha pedig a *preceptorok* és *szolgálonépek* maguk vették használatba az adományul kapott fekvőbirtokokat, akkor is az lehetett a cél, hogy minél nagyobb jövedelmet húzzanak az adott földből. Ám ennek útjában állt a szórt birtokrendszer, hiszen az adományozó, a lelki üdvéért adományt tevő – nálunk gyakran özvegy – nem adhatott birtokot Somogyban vagy Tolnában, ha Zemplénben volt földje. A Rend tagjai ugyanakkor nem élhették fel a megtermelt javakat, így ha megtehették, pl. királyi adományok esetében, valamelyest befolyásolhatták az adakozót, hol is adjon földet a Rendnek. Mindazonáltal még nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a más országokban, pl. Angliában ismert módszert idehaza is alkalmazták, jelesül, hogy „ügynököket” kértek föl, akik adásvétel, illetve előnyös cserék révén egy tömbbe „terelték” a Rend birtokait, vagy különösen jól jövedelmező bérbeadásokat szerveztek meg.⁴² Ezt azért is fontosnak tartom hangsúlyozni, mert véleményem szerint nem tartható Reiszsig, s tőle kiindulva néhány kutató álláspontja, miszerint a Rend mindenkor hazai „anyagi” helyzete abból mérhető le, hogy hány birtokot „kényszerültek” eladni, vagy éppen bérbe adni.⁴³ A valóság nem ennyire egyszerű.

Mint ahogyan nem ennyire transzparens a Rend története a 13. század első harmadában, hiszen nem tettem említést a Rendi előjárókról,⁴⁴ az immár magyar-szlavón rendtartomány kialakulásáról, valamint a Rend II. András keresztes hadjáratában vállalt szerepéről sem. Természetesen a válogatás valamelyest önkényes volt, vagyis nem fontossági sorrendet kívántam érzékeltetni a felvillantott epizódokkal.

---

⁴¹ A későbbiekben, pl. a 14. századtól nagyon sok perjelség esetében a *responsio* már nem a mindenkor bevétel harmada, hanem egy előre kialakított, meghatározott összeg volt.

⁴² Gervers 1994. 11–13.

⁴³ Pl. Reiszsig *passim*.

⁴⁴ Vázlatosan I. Hunyadi Zsolt: *Hospitallars in the Medieval Kingdom of Hungary: Houses, Personnel, Particular Activity up to 1400*. In: Laszlovszky-Hunyadi 2000.; valamint uő.: *Hospitallars in the Medieval Kingdom of Hungary up to end of the Árpád Age (c.1150–1301)*. In: *Capitulum II. Studies on Medieval Church History in Hungary*. Eds. Koszta László and Hunyadi Zsolt. Szeged 2000. (előkészületben)

KIS PÉTER

Megjegyzések a királyi szolgálatonépi szervezet 13–14. századi történetéhez

Középkori társadalomtörténet-írásunkat a királyi szolgálatonépi szervezet múltjának feltárása már a nevezetes Erdélyi–Tagányi vita óta, főleg az utóbbi évtizedekben, változó intenzitással foglalkoztatja. Ezeknek a kutatásoknak két – mind tematikájukat, mind pedig metodológiájukat tekintve eltérő – vonulatát lehet elkülöníteni. A historikusok egy részét, akiknek főbb képviselői között elsősorban Heckenast Gusztávot és Györffy Györgyöt kell megemlíteni,¹ a szervezet „korai” története, kialakulásának időpontja, az államszervezés jelenségeivel és eseményeivel (pl. a vármegyék, fejedelmi–királyi magán- és erdőuradalmak megszervezésével) való összefüggése, valamint esetleges (frank, szláv, nomád) előzményeinek és párhuzamainak meghatározása érdekelte. Györffy és Heckenast legtöbb következtetésükhöz fő forrásként a magyar földrajzi nevek egy sajátos típusát, a foglalkozásnévből alakult helyneveket használták fel. Megállapításaikat és módszereiket nyelvészeti és történeti szempontból Kristó Gyula tette kritika tárgyává.²

A másik, szintén markáns, Lederer Emma és Bolla Ilona nevével fémjelzett³ irányzat, amelynek középpontjában az egyes (világi, királyi és egyházi) birtoktípusok különféle jogállású és helyzetű társadalmi csoportjának elemzése állt, meghatározó érvennyel illesztette be ezt az intézményt az Árpád-kori társadalomfejlődés egészébe is. Különösen az utóbbi szerzőnél jellemző ez a törekvés, aki a folyamat lezárultáig, a jogilag egységes jobbágyság és nemesség létrejöttéig, a 14. század végéig figyelemmel követve e népek különböző csoportjait, az archaikus

¹ Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. (a továbbiakban: Heckenast 1970.); Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle (a továbbiakban: TSz) 1972. 261–320.

² Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AUSZ AH Tom. LV. Szeged 1976. 65–84.

³ Lederer Emma: A feudálisizmus kialakulása Magyarországon Bp. 1959.; Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. [bővített kiadás]

társadalmi struktúrák megszűnését és átalakulását is feltárta. Ugyanakkor az átalakulás folyamata mellett néhány részletkérdés vizsgálata viszonylag kevés teret kapott. Tanulmányomban a királyi szolgáltatónépi szervezet 13–14. századi felbomlási folyamatának néhány problémájához szeretnék újabb szempontokat és adatokat nyújtani.

Vizsgálódásaim kiindulópontja az egyes, speciális *servitium*-mal jelölt királyi (királynéi, hercegi) népek közé tartozóknak az eredeti *conditio*-juktól eltérő – és az esetek egy részében jogállásukhoz képest szokatlan – kötelezettségei, amelyek nemcsak az udvari szervezet egészéhez, hanem a király közvetlen vagy tágabb személyes környezetéhez is kapcsolta őket. Ezekre az esetek túlnyomó részében királyi nemesítő, illetve királyi szervienssé – egy alkalommal *exercitialis reginuszá* – tevő oklevelek *narratio*-iból derül fény. A királyi kegyet leggyakrabban kiváltó érdemeket hadjáratokban lehetett szerezni. Az erre vonatkozó diplomák sora a tatárjárás utáni években kezdődik,⁴ és többségük V. István és IV. László királyok uralkodásának időszakára esik, amikor is a szakirodalom megállapítása szerint a nemességadományozás általános jelenség.⁵ Forrásaink három ízben erdőővők, kétszer udvarnokok (illetve udvarnok-jobbágyfiú), egyszer-egeter pedig királyi halász, pohárnok (bocsár), csősz (*praeco*)-százados, kápolnavívő-jobbágy, tárnok-jobbágy, solymász és királynéi szakács katonai szolgálatát említik.⁶ Ez a jelenség magyarázható lenne azzal is, hogy a várszervezet népeihez hasonlóan, akiknek elsőrendű kötelezettségük volt fegyveresek kiállítása, az udvarszervezet kötelékébe tartozók másodlagos feladatként bizonyos létszámú kontingenst küldtek a királyi hadseregbe. A hivatásszerű katonáskodást látszik megerősíteni egyrészt az a kézenfekvő tény, hogy például az erdőővőknek és talán a csőszöknek is nyilvánvalóan érteniük kellett a fegyverforgatáshoz szolgálatuk ellátásához, másrészt IV. Béla egyik 1252-ben kelt oklevele, amelyben három pohárnokát azért emeli a királyi

⁴ CDES II. 212–213.

⁵ Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen 1997. 154.

⁶ CDES II. 273–274.; Reg. Arp. 1153. és 3265. sz.; ÁÚO III. 275–278., IV. 276–278., VIII. 287., IX. 75. (ez az oklevél hamis, a kritikájára vonatkozó szakirodalomhoz vö. Reg. Arp. 2551. sz.); HO VI. 249–250. VIII. 151–152.; Hazai Oklevéltár 1234–1536. Szerk.: Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879. 99–100.

harcolók (ill. harcoló jobbágyok) közé („...*inter exercitiales regios...*”), mert azok, a király előzetes feltétele szerint, a *narratio*ban részletezett olyan lovagi fegyverzetben vettek részt a Přemysl morva örgróf elleni hadjáratban, amivel minden bizonnyal elsősorban rendszeresen hadakozó elemek rendelkeztek.⁷ Az adatok másik csoportja azonban arra mutat, hogy az eredeti *conditio* és a hozzá tartozó, de attól eltérő *servitium* korántsem csak katonai jellegű volt. 1275-ben IV. László Buza fia Márton zalaörtl a királyi szerviensek közé emelte, mivel V. István idejében egyfelől *notariusi* tisztségben, másfelől különféle követségekben látott el feladatokat, később Benedek budai prépost, majd választott esztergomi érsek és királyi alkancellár udvarában szolgált („...*tam in officio notarie [!], quam in legacionibus et aliis agendis suis* [ti. V. Istvánnak] *servivisset, demumque nobis adeptis regni moderamen manendo iugiter in curia ... Benedicti ... Strigoniensis ecclesie electi, aule nostre vicecancellarii et prepositi Budensis ... impendisset famulatus...*”).⁸ Hasonlóképp IV. László Máté nevű tárnoka azért részesült rokonságával együtt ebben a kegyben, mert gyerekkorában V. Istvánnál szerzett érdemeket („...*servitia ... que ab adolescencie sue temporibus primum ... regi Stephano ... impendit...*”), majd házában szolgált, és háborús időkben különféle követségekben végezte el megbízásait („...*in domo nostra iugiter famulando ... in legationibus nostris multiplicibus insudando, in omnibus et per omnia per commodo regni nostri invigilando nostram effecisset voluntatem...*”).⁹ Hasonló érdemekért tette ugyancsak királyi szerviensevé 1273-ban Erzsébet királyné szentbékkállai *rinitorát* hozzátartozóival együtt („...*a primaevae sue puericie temporibus iugiter in domo nostra serviendo et nos ... impendisset famulatum ... videlicet in deferendis legationibus nostris...*”).¹⁰

Ilyen adatokat az Anjou-korban is találhatunk. 1322-ben I. Károly Chon fia Miklós mestert, *notariust*át rokonságával együtt a királynéi harcoló jobbágyok sorá-

⁷ CDES II. 273–274. „...*armis militaribus induti, scilicet loriceis, capellis de ferro, clipeis, lanceis, arcibus et sagittis, equos pro exercitu habentes...*” A jelenségre l. még: Borosy András: Közrendű és nem szabad eredetű hadakozó népelemek az Árpád-korban. Hadtörténeti Közlemények (a továbbiakban: HK) 1982. 14.

⁸ Reg. Arp. 2635. sz.

⁹ ÁÜO IV. 216–217.

¹⁰ Almási Tibor: Néhány Árpád-kori oklevél emléke 1327. évi okiratokban. AUSZ AH Tom. XCVI. Szeged 1992. 39–45. (a továbbiakban: Almási 1992.) Az oklevél szövege: 41.

ból kivette, és nemesítette őket földjeikkel együtt.¹¹ 1365-ben pedig Visi Sebestyén fia György királyi *sigillator* kért és kapott nemességet I. Lajostól maga és fivére számára, akik a királyi hálókötők közé tartoztak.¹² Ide sorolható, ha nem is ennyire egyértelműen 1269-ből Urka, a király lipthói kulcsára (*claviger*), akit királyi mandátum igazolt az esztergomi káptalan előtt, hogy azért nem tud megjelenni, mert az uralkodó szolgálatában van éppen („...*quia in servitio nostro est...*”).¹³

A fenti példákból megfigyelhető jelenség – tehát az egyes királyi népeknek az eredeti elnevezéstől és szolgáltatásoktól eltérő funkcióban való felbukkanása – összefüggésbe hozható egy, a tatárjárás után egész Magyarországon általánosan kibontakozó, az archaikus struktúrákat érintő átszervezéssel. Ennek közvetlen kiváltó oka a 12–13. század fordulójától egyre nagyobb mértéket öltő és II. András uralkodása alatt csúcsosodó adományozási politika volt, amely megrendítette a királyi birtokszervezetet, jóllehet annak rovására már Szent István kora óta történtek elidegenítések, mégpedig jobbra a *curia/curtis*-szervezet föld- és szolgálgaállományából. Történetírásunk egységesen II. András „új berendezkedéséhez” köti mind a vár, mind pedig az udvari szervezet szétesésének felgyorsulását.¹⁴ Ezek a *donatiók* nemcsak csökkentették e szervezet alapját jelentő birtokmennységet, hanem az eredetileg feltételezhetően igazgatásilag és esetleg területileg valamennyire egységet alkotó birtoktestekből szakítottak ki egyes falvakat, vagy falurészeket. Ennek következtében a jogi-igazgatási (esetleg topográfiai) egységgel párhuzamosan a szolgálatok nyilvánvalóan szintén összefüggő – bár részleteiben pontosan még nem ismert – rendszere is fokozatosan felbomlott a 13. század első felében. Ez egy idő után még a földek és a hozzájuk tartozó népek nyilvántartását is alaposan megnehezítette, ami többek között magyarázza a 14. század közepéig tartó, több hullámban megismétlődő királyi vizsgálatokat, amelyek arra irányultak,

¹¹ Df. 230 036.

¹² HO III. 181.

¹³ MES I. 565. Ugyanezen Urka később tárnokként fordul elő, s bár ezen oklevelekből jogállása egyértelműen nem dönthető el, 1279-ben Hete, szintén a király kulcsára (*claviger*) címen akart az uralkodónál egy földet visszaszerezni (Reg. Arp. 2940. sz.: „...*terram Tapla ... nomine terre clavigerorum nostrorum repetiisset...*”). Elképzelhető, hogy a pontosan nem definiálható *claviger conditio* a zólyomi erdőispánság átszervezésének időszakából való, ezért tér el a „megszokott” Árpád-kori szolgáltatónépi terminológiától, és talán tartalmilag is más lehetett, mint pl. a bocsároké–pohárnokoké, vagy a boradóké–szőlősöké.

¹⁴ Mo. tört. 1984. 1145–1147. és 1273–1280. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

hogy az uralkodó (és az uralkodó család) főtulajdonosi jogához tartozó *proprius*-ok és az ilyen jogállású birtokokat felderítse és visszaszerezze.¹⁵

A tatárjárás utáni általános újjászervezéskor ezért a királyi udvarszervezet átalakítása is megkezdődött. Ennek igazgatási aspektusa a *clicium*ok létrehozása volt. Ugyan pozitív adatunk nincs megszervezésük körülményeire, és létrejöttüket elvileg akár korábbi időszakokra is lehetne tenni, azonban a forrásokban a királyi és királynői birtokokkal kapcsolatos két *clicium* egyaránt a tatárjárás utáni évtizedekben bukkan fel. Az oklevelek két ilyen szervezeti egységről tudósítanak: az egyiknek Buda (Óbuda), a másiknak pedig a Somogy megyei Segesd volt a központja. Az előbbi a király főleg Esztergom, Pest és Pilis megyei, az utóbbi pedig a királyné dél-dunántúli és Balaton-felvidéki *curia/curtis*-rendszerének maradványait fogta össze egységes irányítás alatt. A segesdi *clicium* kialakításának előzményeihez tartozik, hogy Kálmán herceg (akinek birtokai közé tartozott az uradalom a tatárjárás előtt) néhány birtokot ide csatolt, és ezzel hozható összefüggésbe a segesdi főesperesség létrejötte 1237 és 1240 között.¹⁶ Ehhez az átszervezéshez kapcsolható a királyi népek *conditió*inak, ekkorra már korszerűtlenné vált archaikus eredetű kötelezettségeinek felülvizsgálata is. Ez konkrétan azt jelentette, hogy a megváltozott viszonyok között feleslegessé vált szolgáltatásokat átalakították úgy, hogy az új *servitium* illeszkedjen a megváltozott királyi udvar igényeihez.

Ugy tűnik, hogy ennek három útja volt. Az egyiket a pénzjáradékra való átállítás jelenti, aminek jele a várszervezet 5, az udvarszervezet 6 pondust fizető

¹⁵ Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. AUSZ AH Tom. XLVII. Szeged 1974.; Székely György: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. In: Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez a 14. században. Szerk.: Székely György. Bp. 1953. 54–60.; Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. Aetas 1990/3. 5., 14.

¹⁶ Budapest történetének okleveles emlékei. I. Kiad.: Csánki Dezső–Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 95., 134–135., 164–165.; MES I. 264–265., 376–377.; Reg. Arp. 2723. sz. Jellemző az új szervezeti formára utaló terminológiai ingadozás is: a királyné Segesd központú uradalma a korabeli oklevelekben *comitatus* (Reg. Arp. 2723. sz.), *predium* (HO VIII. 235.) és *curtis* (MES II. 384.) néven is előfordul. A segesdi *clicium*ra l. még Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 228–230., 255–259., az (ó)budaira: Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. TSz 1998. 29–31., aki szerint ez a 11. századi Visegrád megye bomlási folyamatának az átmeneti terméke volt Pilis és Pest megyék megszervezése közötti időszakban.

rétegének feltűnése.¹⁷ Ezek mellé sorolhatók azok a királyi népek is, akiket az uralkodó egyik speciális járadékkal terhelt *conditió*ból a másikba helyezett át, olyanba, amely az esetek túlnyomó részében mezőgazdasági jellegű szolgálatot jelentett. A további két kategóriát – amint arról már volt szó – katonáskodók és a különféle királyi megbízásokat (oklevélnarrációkban említett *legatió*kat,) teljesítők alkotják. Ez utóbbiak mibenlétéről közelebbi információval sajnos nem rendelkezünk, de megkockáztatható az, hogy hasonlóak lehettek a királyi emberek szokásos feladataihoz, vagyis a megbízottak birtokbaiktatást, határjárást végeztek. Ebben a funkcióban egyébként a 13. század közepétől nagyon gyakran szerepelnek – ahogy azt fenti példánk egyikéből is láthattuk – a tárnokok, akik a más különféle szolgáltatásra beosztott királyi népek adóinak őrzését és kezelését látták el eredetileg.¹⁸ Az ilyen birtokigazgatói–irányítói munka persze nem esik nagyon messze a *homo regius*okétól és talán megkockáztatható az a feltevés is, hogy egyfajta mintát jelentettek az udvarszervezet egyes népeinek az efféle szolgálatra való átállításához is. Maga a „tárnokság” fogalma is megváltozott: V. István egyik 1270-ben kelt adománylevele a kedvezményezett, Iwachin fia Pál érdemeit úgy határozza meg, hogy gyermekkorától kezdve a(z ifjabb) király udvarában tárnoki feladatkörben (a diploma szövege szerint „tárnoki hivatalban”) és egyéb alkalmakkor teljesített szolgálatokat („...a *primæris infancie sue temporibus in domo nostra ... de nostro mandato in officio tavarunicatus et in aliis diversis serviciis...obsequium exhibuisset...*”).¹⁹ Sőt az adatok egy része arra utal, hogy a tárnokok efféle funkcióban való gyakori előfordulása következtében a *tavarunicus* szó tisztségnévvé vagy címmé kezdett alakulni, és nemcsak hogy szabad jogállású személyeket jelöltek vele, hanem a 14–15. században főleg a királyi *aula* tagjait illették ezzel az elnevezéssel, akik a legtöbbször királyi emberként vagy *relator*ként működtek közre különféle ügyek lebonyolításánál. Néha pedig tekintélyes nemesi családok kisebb udvari tisztségeket ellátó tagjait is így nevezték meg.²⁰

¹⁷ Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 27–28.

¹⁸ Boreczky Elemér: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Bp. 1904. Klny. a Jogász-Újság 1905. [I] évfolyamából. 5–6.

¹⁹ ÁÜO VIII. 299–300.

²⁰ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp. 1996. I. 469–510., passim. A *tavarunicus* címmé alakulására: 1350-ben Baracska Jakab fia Miklós „*servitor tavarunicalis nule...regis*” (uo. 475.), 1422-ben Patyi János *vicetavernicus* és *relator* (uo. 503.). Későközépkori

Mindezekben azonban túlmutat egyes – példáinkból megismert – királyi szolgáltatónépbeli személyeknek a királyi írásbeliségben való részvétele. A szentbékai királynéi szőlősök egyikét, Gergely fia Damjánt *clericus*-nak nevezi az oklevél.²¹ Az utóbbi évek történetírása tisztázta a várszervezetben is előforduló *clericus*ok szerepét, vagyis, hogy itt nem egyházi személyekről van szó elsősorban, hanem olyan írástudókról, akik e szervezet népei közé állva annak adminisztratív teendőit végezték el.²² Nehezebben magyarázható a zalaőr, királynéi harcos jobbágysági és királyi hálókötő kancelláriai szolgálata. Ugyan elképzelhető, hogy ezek *notariusi* tevékenysége nem feltétlenül az oklevelek megírása, hanem egyéb kancelláriai ügyek lebonyolítása volt, mint pl. Visi György királyi hálókötő, I. Lajos pecsételője esetében,²³ és azt sem lehet tudni, hogy Márton zalaőr *notariusi* feladata alatt („...*in officio notarie* [...]...”)²⁴ mit kell érteni. Ugyanakkor Miklós királynéi *exercitialis* jobbágyságot I. Károly oklevele *magister*-nek és udvari jegyzőjének („...*aule nostre notarius*...”)²⁵ nevezi, akinek dolga minden kétséget kizáróan elsősorban a tollforgatás volt. Nem zárható ki az sem, hogy a fentebb említett, a várszervezet keretében működő *clericus*okhoz hasonlóan eredetileg a királyi (királynéi, hercegi) népek közé önként beállt írástudók leszármazottai voltak, akiknek az új jogállásukban is a ritkább, tehát *conditio*-juknál értékesebb munkakörükre, az írástudásukra volt szükség. Mindenesetre az még további vizsgálatot igényel, hogy ebben az esetben milyen módon szerezték meg az ehhez szükséges ismereteket.

Az eredeti, *proprius*i jogállás és a betöltött – kancelláriai, *notariusi* – szerepkör közti ellentmondás feloldását minden bizonnyal a hűségen kívül az alkalmasság bizonyítása, és a megfelelő érdemek és szolgálatok után a nemesítés jelentette, melyet követően az udvari szolgálat természetesen fennmaradhatott, és nyilván gyakran fenn is maradt, de immár az új, adekvát társadalmi helyzettel párosulva.

adat: Dl. 12 800.

²¹ Almási 1992. 41.

²² Veszprémy László: Az Árpád-kori várszervezet klerikus várjobbágyságairól. HK 1985. 421–425.; Zsoldos Attila: A várjobbágysági jogállás kialakulása. HK 1993. 24–26.

²³ HO III. 181.

²⁴ Reg. Arp. 2635. sz.

²⁵ Df. 230 036.

Így az 1277-ben nemesített szentbékai királynéi *vinitorok* leszármazottai 1327-ben mint királynéi kulcsárok (*clavigerek*) újíttatják meg privilégiumukat.²⁶ Másfelől pedig az uralkodóhoz fűződő szoros személyes viszony tette lehetővé, hogy ilyen kiváltságokat eszközölhessenek.

A teljesség kedvéért meg kell itt jegyezni, hogy több olyan *conditionarius* csoportot ismerünk a későbbi középkorban is, amely a nemesség megszerzését követően szintén megtartotta eredeti – és a királyi udvartartás által nyilvánvalóan továbbra is igényelt – szolgáltatását. Ide sorolhatók például a Pilis megyei hidegkúti és a Veszprém megyei gajdosbogdányi trombitások, akik (illetve később leszármazottaik) nemesként továbbra is a uralkodók kíséretében, a királyi udvarban vagy hadjáratokban zenészként tevékenykedtek, sőt bíraskodási kiváltságban is részesültek I. Lajostól 1378-ban: peres ügyeikben (alátámasztva a királyi udvarhoz való szoros tartozásukat) az asztalnokmester lett a kizárólagos bíró. A Jagelló-kori udvartartásokban is szereplő Somogy megyei szakácsi és vidi szakácsok, a Nógrád megyei orosz vagy oroszfalvi „rutén” ajtónállók eredete hasonlóképpen visszavezethető a kora Árpád-kori szolgálatnépi struktúrára, ezek a közösségek „turnusszerűen”, felváltva küldtek a királyi udvarba meghatározott számú embert (a szakácsok feltehetően hatot, az ajtónállók pedig kettőt) speciális, ekkor már többszáz éves múltra visszatekintő szolgálatuk elvégzésére.²⁷ Arra is akad példa, hogy a szolgálatnépek közül kiemelt, és *nobilisszé* tett személy fia nemcsak eredeti feladatkörében maradt meg, hanem az adott szolgálatnépi kategória vezető tisztségviselőjévé vált: I. Lajos 1360-ban nemesített solymászának (*falconarius noster*), Madari Péter fia Marcellnek²⁸ fiát, Jánost mint komáromi ispánt és a királyi

²⁶ Almási 1992. 41.

²⁷ A vonatkozó szakirodalomból a trombitásokra I. Solymosi László: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém 1984. 27–32.; a szakácsokra és az ajtónállókra pedig Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 325–327. 1494-ben és 1495-ben évente hat szakács kapott fizetést (Uo. 25. jegyzet.) Az „oroszok” ősei a 12. vagy a 13. században Halicsból Magyarországra telepített orosz etnikumú testőrök lehettek (vö. Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Uő.: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 199–202.; ezzel ellentétes álláspont: Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 513.), ez a funkció alakulhatott a középkor végére ajtónállóivá, amelybe egyéb, a palotában végzendő munka is tartozott. Az ajtónállók kiváltságát II. Ulászló és II. Lajos után még II. Mátyás is megerősítette 1610-ben. ÁMTF IV. 282.

²⁸ Fejér XI/6. 106.

solymászok mesterét (*magistri falconariorum nostrorum*) említi egy 1382-ből származó oklevél,²⁹ valószínűleg Marcell is e méltóságot töltötte be.

A felbomlásnak induló archaikus udvari szervezet népeinek útja a kialakuló két nagy társadalmi kategóriába, az esetek döntő többségében a jobbágyságba, illetve kis részben a köznemességbe vezetett. Mindkét alternatívánál nagy időbeli és térbeli eltérések figyelhetők meg, és a végponthoz is sokféle „mellékúton” jutottak el a különféle csoportok. Mindezt tehát több, itt most nem részletezhető körülmény mellett az is döntően befolyásolhatta, hogy a 13. századi átszervezés(ek) során *servitium*uk mennyire maradt értékes a király számára, és hogy kaptak-e vagy sem olyan feladatot, ami fontossá tette az egyes személyeket a királyi udvar és politika számára.

---

²⁹ Dl. 6893.

A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházi jogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században

A pécsváradi bencés monostor ún. „alapítólevele” egy az eredetit mintázó, a 13. század elején, valószínűleg 1212 és 1228 között készített hamisítvány.¹ E diploma valójában nagyon keveset árul el magáról az alapításról, sokkal inkább összeíró jellegű, számba veszi azokat a javakat és jogokat, amelyeket a monostor a 13. század első feléig megszerezett. Az oklevél létrejöttét tehát nem az alapítás ténye indokolta, hanem a számvetés, a jogbiztosítás kényszere, s ebből következőleg nem annyira alapítólevél, mint inkább szerzett és megszerezni vágyott birtokokat, ill. jogokat *összeíró oklevél*.

JOGBIZTOSÍTÁSI TÖREKVÉSEK A PÉCSVÁRADI „ALAPÍTÓLEVÉL” SZÖVEGÉBEN

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a pécsváradi monostor mai formájában ismert ún. „alapítólevele” milyen jogbiztosítási törekvésekre utal. En-

¹ Kiss Gergely: Jogbiztosítási törekvések a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptió történetéhez. In: Takács Péter (szerk.): Történeti Tanulmányok VII. Acta Universitatis Debreceniensis Ludovico Kossuth nominatae. Series historica LI. Debrecen 1999. 33–35.; DHA 72–80. (12. sz.) A kérdés gazdag irodalmából kiemelhető: Szentpétery Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. In: Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/10. Bp. 1918. (a továbbiakban: Szentpétery 1918.) 1–64., különösen 1–12.; DHA 67–72. (Györffy György véleménye, ismertetve a korábbi nézeteket.) Tartalmi szempontból önmagában gyanút keltő a túlon túl gazdag adományok sora, amely ha hiteles lenne, Pécsváradot alapításakor gazdagabbnak kellene tekintenünk, mint amilyen Pannonhalma volt a 11. század végén. Vö.: DHA 299–301. (100. sz.) Jellegetesen gyanús tartalmi elemek lelhetők fel a pécsváradi oklevélben: a malmok, halastavak apáti engedély nélküli létesítésének eltüntetése valószínűleg szintén az alapítás utáni események, folyamatok hatásának tulajdonítható. A nemesek és nem nemesek *jövőbeli törekvése* az apátsági birtokon belüli birtokaik Istvántól eredő adományként való feltüntetésére, valamely az alapítás korát követő időszak konkrét esetének tükröztetése az oklevélben. Külön kiemelhető a pápai beleegyezés és megerősítés említése, amely feltehetően éppen az ilyen pápai megerősítések hiányát igyekezett pótolni, biztos jogi hátteret adni a kifejezett egyházi jogi kiváltságoknak.

nek vizsgálatához elsőként azt kell áttekintenünk, hogy milyen birtokokat és jogokat nyert el a monostor általa, s ezek milyen megoszlást mutatnak az adományok fajtája és az adományozók szerint. E csoportosítás eredményét foglalja össze a II. Függelék.²

Az „alapítólevél” szövegében megtalálható birtokadományoknak, ill. jogoknak a táblázat szerinti csoportosítását maga az oklevél szövege jelöli ki, világosan elkülöníthetőek az egyes adományozók által juttatott adományok és jogok. Fel kell hívnunk azonban a figyelmet arra az erőteljes szándékra, amely a birtokadományok zöme mellett a jogi kiváltságok körének egészét Szent István nevéhez kapcsolja, s ezáltal már az alapítás idejétől meglévőnek állítja be azokat. A fenti csoportosítás alapján az is megállapítható, hogy az oklevélben említett jogok alapvetően két területre terjednek ki, az apát birtokai és népei feletti joghatóságára, illetve az egyházjogi kiváltságokra.

AZ APÁT JOGHATÓSÁGÁNAK BIZTOSÍTÁSA BIRTOKAI ÉS NÉPEI FELETT

Birtokállomány

Az oklevélben rögzített birtokállomány nagysága, nem számítva Damaszló herceg, I. László és II. Béla királyok adományait, több okból sem tűnik hitelesnek I. István korára. Elsőként az említhető meg, hogy Pécsvárad illetén gazdagsága elűt a többi királyi alapítású bencés kolostortól. Másodsorban az oklevél által I. István adományaként megnevezett *mansiok* száma sem 1116, hanem valójában 1223. Valószínűleg arról lehet szó, hogy ezeket a birtokokat a monostor utóbb, az alapítás és a hamisítás között eltelt időben, pontosan nem ismert úton szerezte. Az oklevél előállítója természetesen nem kapcsolhatta az utóbb szerzett birtokokat a többi adományozó nevéhez azok konkrét vonatkozásai miatt. Emellett az I. István királyhoz való visszanyúlás feltétlen hitelt biztosíthatott e javak jogos

---

² DHA 72–79. (12. sz.) Vö.: Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. In: Dunántúli dolgozatok (C). Történettudományi sorozat. Pécs 1988. (a továbbiakban: Gállos 1988.) 47–48.; ÁMTF I. 364.

birtoklásának az alapító személy miatt. Harmadsorban feltűnő, hogy az egyes birtokok leírása eltérő megoldást mutat: egyesek határleírás nélkül,³ míg mások pontos határleírással szerepelnek.

Gállos Ferencnek a pécsváradai kolostor birtoklástörténetére vonatkozó kutatásaiból tudjuk, hogy a birtokállomány szerkezete alapvetően hármasszerű elrendeződést mutatott. Az oklevélben szereplő birtokok első nagyobb csoportja Pécsvárad, illetve Babarc környezetében feküdt. A második csoportot a határbirtokok, a harmadikat a szórt birtokok alkották.⁴ Ezt a fajta szóródást egyébként már Szentpétery is szóvá tette az alapítólevél vizsgálatakor.⁵ A monostor birtoklástörténetéből tudjuk, hogy a legnagyobb változások elsősorban ezeket a határos, illetve szórt birtokokat érték. Míg a két központi birtoktest közötti területen Pécsvárad új birtokokat szerzett a 11–13. században, addig a 13. századtól egyre intenzívebb a szélső, szórt birtokok elvesztése. Egy részük teljesen elveszett a monostor számára, más birtokok – főképp a 13. század második felétől – külső tulajdonos kezébe kerültek eladás, bérbeadás útján.⁶ A monostor belső, nevezhetjük úgy is, törzsbirtokai viszont ezzel ellentétes módon egységesedni látszottak a joghatóság és a birtokjog szempontjából. E folyamat természetesen több, az egyes birtokok esetében eltérő összetevő hatásaként következett be, a legfontosabbnak azonban vélhetőleg az apátságnak a helyi szőlőgazdálkodásba való intenzív bekapcsolódását tekinthetjük.⁷ Erre utal az, hogy az apát birtokain feltehetően nagyobb számú *hospes* népesség jelent meg, több periódusban. Jelenlétük elsőként éppen az 1158.

³ 24 határleírás nélkül álló birtok számlálható össze: *Zaccart* (Szekszárd), *Daluch* (Dályok), *Zeyk* (Szajk), *Zeru* (Szér), *Bobort* (Babarc), *Nougrad* (Nógrád), *Gurumbona* (Gurumbona), *Scedluc* (Szedlok), *Nyuiig* (Nivegy), *Zylng* (Szilágy), *Pol* (Pall), *Sumlow* (Somló), *Zamtow* (Szántó), *Vorost bucaozu* (Varasd), *Kulchoud* (Kulcsod), *Heten* (Lovászhetyén), *Varkun* (Várkony), *Suenc* (Zsemenye), *Vrmandy* (Úrmánd), *Hethen* (Hetény), *Perecud* (Pereked), *Berkust* (Berkesd), *Scholad* (Szólád), *Neuyg* (Nevegy). Gállos Ferenc: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs 1960. (a továbbiakban: Gállos 1960.) 162.; Gállos 1988. 41–45.

⁴ Gállos 1988. 41–42.

⁵ Szentpétery 1918. 14–15.

⁶ Gállos 1960. 164–165.

⁷ Sokatmondó ebből a szempontból az „alapítólevél” egyik megjegyzése, mely szerint a monostorhoz tartozik 110 szőlőműves, szemben 36 földművessel. DHIA 72–73. (12. sz.) Vö.: Gállos 1960. 161., 163–166.; Gállos 1988. 43.

évi II. Géza-féle átíró oklevélben hagyott nyomot, hiszen az oklevél az ő tizedükről is megemlékezett.⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a monostor több fázisban szerezte meg birtokainak az „alapítólevél”-ben leírt összetett állományát. Az első birtokokat – vélhetőleg a határleírás nélkül rögzített 24 birtokot – az alapító, I. István juttatta a monostornak. Többszöri adományozás útján, Damaszló herceg, illetve I. László és II. Béla királyok jóvoltából jutott újabb birtokokhoz Pécsvárad. Végül egy harmadik periódusban újabb, eredetüket tekintve pontosan nem meghatározható birtokok gazdagították a monostort. E harmadik periódus mindenképp az 1158. évi átírás, illetve „alapítólevél” hamisítása előtti időszakra tehető. Az ekkor szerzett birtokok jogos birtoklásának feltétlen hitele végett az „alapítólevélben” ezeket is az alapító, I. István nevéhez kapcsolták.

Az apátság népei

A pécsvárad apátok birtokaik növelése során igyekeztek joghatóságukat a birtokok népei felett minél jobban kiterjeszteni, megerősíteni. E törekvésük jól tetten érhető egy 1212-ben lefolyt pert megörökítő oklevélben, amelyben Hysi apát és két hetényi szerviensi került szembe egymással. Az apát igyekezett joghatósága alá vonni őket mint a pécsvárad monostor jobbágyait, egy a monostornak teendő, közelebbről meg nem határozott szolgálat révén. Hysi apát azonban nem járt sikerrel, a pert elvesztette, törekvése kudarcba fulladt.⁹

E sikertelenség ellensúlyozás végett az apát az „alapítólevél” által igyekezett megszilárdítani a monostor népei feletti hatalmát, eltiltva a nemesek és nemtelenek számára a Szent István-i adományra való hivatkozást, s ezáltal az apát joghatóságát csorbító törekvéseik lehetőségét. Amennyiben ez megvalósul, természetesen érzékenyen érintette volna a pécsvárad apát tizedjövedelmét.¹⁰ Úgy

⁸ „*... [..] decimas hospitum [...] infra metas predicti monasterii possessiones habentium [...]*” Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. Series I. Tom. I–VI. Budapestini. 1887–1891. (a továbbiakban: Mon.Vat.) I/4. 574.

⁹ Dl. 89 244.; ÁÜO VI. 355–356.

¹⁰ „*Nobiles autem sive ignobiles infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habentes, si post temporum curricula ex donatione nostra [sc. ex donatione regis Stephani] obtinuisse dixerint, et contumelia affecti ecclesie contrarii vel eius populo extiterint, cum rebus mobilibus expellantur [...] Quod*

tűnik, ebben az esetben a pécsváradi apát sikerrel járt, hiszen ilyen jellegű ügyről a továbbiakban nincs tudomásunk.¹¹

EGYHÁZJOGI KIVÁLTSÁGOK

Tizedszedési jog

A pécsváradi monostor tizedszedési jogának eredete az 1158. évi oklevélben foglaltakra nyúlik vissza. Ekkor többek között 12 falu (Hetény, Úrmánd, Zsemenye, Dályok, Lyukitót, Velente, Berkesd, Somló, Márton, Nógrád, Szedlok, Gurumbona [?]) tizedjövedelmét biztosította az apátság a maga számára. Bár egy későbbi, 1294-ben kelt oklevél szerint a pécsi káptalannak tizedjoga volt 12, a pécsváradi monostorhoz tartozó faluban,¹² az ebben a diplomában említett Nagyfalu azonban távol esik a pécsváradi monostor megnevezett birtokaitól.¹³ A pécsi káptalan megjegyzése szerint Nagyfalu gabona- és szőlőtizede őt illette régtől

si abbat is imperio non recesserint, potestas regis ablati rebus omnibus crudeliter expellat, ne palliat iniquitas in monasterii pulchritudinem [...]” DHA 76. (12. sz.) A kérdés természetesen az, hogy kik is voltak ezek a nemesek, illetve nemtelenek. Kézenfekvő lenne őket az 1212. évi perben megismert szerviensekkel azonosítani, ám ennek terminológiai akadályai vannak. A 13. század elején ugyanis a királyi szerviens elnevezés még nem volt felcserélhető a nemes (*nobilis*) fogalmával. A megfelelés csak a későbbiekben, valamikor a 13. század második felében alakult ki, a nemesség fogalmának kiszélesedésével. Ezt tükrözi egy 1257. évi oklevél, amely megfeleltette egymásnak a szervienst és a nemest. A legvilágosabb megfogalmazást azonban a jól ismert 1267. évi dekrétum hordozta, amely kétséget kizáróan azonosnak tekintette őket („*nobiles regni Hungarie universi, qui servientes regales dicuntur*”). Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 125–136.

¹¹ Vö.: Gállos Ferenc: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Sajtó alá rendezte Gállos Orsolya. In: Dunántúli dolgozatok 8. Pécs 1975. 11., 38–39.; Gállos 1988. 18–19.

¹² A pécsi káptalan bizonyírólevele arról, hogy Kökényes nembeli Mykud bán Nagyfaluban bírt bizonyos földeket, melyeket Gyula mesternek és Péternek, Miklós fiainak elzálogosított. Az oklevél vonatkozó része: „[...] *Hoc etiam exprimentes declaramus, quod decimacio frugum et vini huius totalis ville Nogfalu et sepedite porcionis terrarum in pignoratium nostra est, nobisque, id est capitulo Quingueeclesiensi devoluta ab antiquo occasione et ratione cultelli nostri Varadiensis vocati, scilicet pro decimis, quas nobis debebant duodecim ville monasterii Varadiensis.*” ÁÚO XII. 555. Gállos Ferenc véleménye szerint: „a pécsváradi apát 1157-ben szerezte meg a pécsi püspöktől és a káptalantól a papi tizedszedést a maga területének egy részén.” Gállos 1960. 165.

¹³ Nagyfalu Siklós mellett fektült, míg a 12 nevesített falu közül az azonosíthatatlanokat leszámítva legtöbbjük Pécsvárad közelében helyezkedett el. ÁMTF I. 345.; Gállos 1988. 47–48.

fogva váradi dézsmakése miatt, amely a pécsváradai monostor 12 falujának tizedjövedelmét jelentette. Vagyis 12 olyan pécsváradai birtokról van szó, amelyek beékelődtek a pécsi káptalan birtokai közé és tizedükkel a pécsi káptalannak tartoztak. Az 1158. évi oklevélben felsorolt 12 birtok közül Hetény, Úrmánd, Lyukitót, Somló, Márton, Nógrád esetében okleveles adat van arra nézve, hogy a pécsváradai monostor birtokai voltak,¹⁴ a többi, részben nem azonosítható birtok is vélhetőleg a monostoré volt, hiszen az ún. „alapítólevél” egy kivételével (Lyukitót) az összes előbb említett falu nevét a monostor birtokaként tünteti fel.¹⁵ Felsorolásuk azonban pusztán birtokjogi célokat szolgált. Úgy tűnik, hogy az „alapítólevél” átdolgozása itt arra irányult, hogy a monostor minden birtokára (így e 12 korábban vitás birtokra is) kiterjedő tizedszedési jogot tüntesse fel az alapítás korabeli állapothoz. Éppen ezért az „alapítólevélbe” már azt foglalták bele, hogy a monostor minden felsorolt népe felett, illetve minden birtokán szedhet tizedet, s ebből következőleg e 12, a birtokösszeírásban majdnem hiánytalanul felsorolt birtokon is.¹⁶ A pécsi püspök, Anthim, aki az 1158-as átírást megelőzően e falvak tizede ügyében perben állt a pécsváradai apáttal, maga is megerősítette az 1158. évi átírást, szerepelt annak tanúi között.¹⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a 12 falu feletti tizedszedési jog élő valóság volt már a 12. század közepén is, míg a monostor minden birtokára kiterjedő tizedjogot az „alapítólevél” hozta meg a 13. század első felének végén.

A tizedszedés joga a királyi alapítású bencés kolostorokban nem egyedül Pécsvárad esetében mutatható ki. Legismertebb példája Pannonhalmá, melynek a 13.

¹⁴ Dl. 47 743. [1292–1297 k.] Lakóikat minden esetben „*nobilis iobbagio monasterii Waradiensis* [...]” kitételrel illették. ÁMTF I. 316–317., 336., 339., 349., 352–353., 379.

¹⁵ „*Octava Daluch [...] decima nominatur Velente [...] sextadecima Nougrad nominatur [...] septimadecima Gurumbona nominatur [...] octavadecima Scedluc [...] vicesimasecunda Sumlov [...] vicesimaseptima Heten [...] tricesimaprima Suene [...] tricesimaquarta Vrmandy (tricesimaquinta Hetthen) tricesimasesta Mortun [...] tricesimoctava Berkust* [...]” DHA 73–75. (12. sz.)

¹⁶ „*Præterea ex consensu et confirmatione auctoritatis apostolice non solum prescripti populi, verum etiam omnium infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habencium decimationibus curavimus preditare.*” DHA 75. (12. sz.)

¹⁷ „[...]Proinde ego Geysa ecclesiarum profectui congratulans, dilapidationi vero atque detrimento compatiens consilio et consensu meorum principum, scilicet Matini (sic!) Archiepiscopi, Mykonis, Luce, Absolonis, Antimii, Walterii et ceterorum Episcoporum existentium [...] hoc restaurari feci privilegium [...] nam proximo preterito anno causam predicti Abbatis Ganfredi et Quinqueecclesiensis Episcopi Antimii eiusque capituli [...] Huius renovationis privilegii testes sunt predicti Episcopi [...]” Mon. Vat. I/4. 574.

századra létrejövő, az eredetit mintázó interpolált alapítólevele tartalmazza a somogyi tizedekhez való jogot. Pannonhalma esetében a tizedszedés joga igen korai, feltehetően az alapítás korától fennálló kiváltság lehetett, meglétére biztos adatok vannak a 11. század második feléből István király Nagy- és Kislegendájában, a 12. század elejéről a Hartvik-féle legendaszerkesztményben, ill. II. Paszkál pápa 1102. évi megerősítő bullájában.¹⁸ Arra a kérdésre, hogy mennyiben szolgált alapul a pannonthalmi alapítólevél a pécsváradi elkészítésében, a későbbiekben még visszatérünk.

Mentesség a megyéspüspök joghatósága alól

A monostor megyéspüspöki joghatóság alóli mentesítésének – az ún. *exemptio* egyik legfontosabb elemének – célja, értelme a monostor nyugodt életének megteremtése volt. Azon általános szabály alól jelentett egyedi kivételt kiváltság (*privilegium*) gyanánt, amely a szerzeteseket a püspök hatalma alá rendelte a 451. évi khalkedóni zsinat 4. kánonja szerint. Bizonyos esetekben az adott kolostor minden közbeeső fórum nélkül (*nullo mediante*) közvetlen pápai joghatóság alá került, ezért ezeket a kolostorokat *nullius* kolostoroknak nevezték. Pécsvárad esetében ez nem állt fenn, *exemptio*ja nem volt teljes ilyen értelemben. Mindazonáltal a legfontosabb elemeket tartalmazta: a megyéspüspök csak megerősítette és felszentelte a szerzetesek által választott apátot, ill. a szerzetesek egyházi rendre való felszentelését az apátnak tőle kellett kérnie. Ez a joga sem volt azonban korlátlan, mert ellenkezése esetén az apát más püspökhöz is folyamodhatott. A püspök a monostor belső ügyeiben nem ítéltetett, nem rendelkezhetett. Ide vonhatunk még egy elemet is: a monostor birtokában álló két kápolna világi papi személyzetét az apát nevezte ki. Valószínű, hogy utóbb már több kápolnára és plébániára kiterjedt e kiváltság, hiszen a 14. században a monostor több *exemptus* plébániával is rendelkezett.¹⁹

---

¹⁸ Nagylegenda: SRH II. 383–384.; Kislegenda: SRH II. 395.; Hartvik: SRH II. 409–410.; II. Paszkál pápa bullája: DHA 334. (117. sz.); Érszegi Géza: Szent István pannonthalmi oklevele. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre. (a továbbiakban: Mons Sacer I.) Pannonhalma 1996. 52–53., 72. (a továbbiakban: Érszegi 1996.)

¹⁹ Az 1332–1337. közötti pápai tizedjegyzékek több alkalommal említik Pécsváradhoz tartozó plébániaegyházakban szolgálatot teljesítő világi papokat, ami összefüggésbe hozható az oklevélben említett királyi kápolnákra vonatkozó kiváltsággal, mely szerint a két kápolna világi papjait az apát

Főpapi jelvények használata

Az egyházi jogi kiváltságok másik elemét a kifejezetten püspöki tiszthez és joghatósághoz hasonló kiváltságok, jelen esetben a tizedszedési és egyes főpapi jelvények (*pontificalia*) viseléséhez való jog jelentette. Az első érdekessége az, hogy a tizedszedés jogának megadásával egy sajátos joghatósági terület jött létre. Az apátnak jogában állt főpapi jelvényekben útközben misézni, ennek alátámasztására felidézhetjük Damaszló herceg útioltár-adományát. Mindeme kiváltságok lényege véleményünk szerint abban áll, hogy egyrészt megteremtette a megyéspüspöki hatalom alóli mentességet, másrészt a monostor apátja maga is gyakorolhatott bizonyos püspöki jogokat, s e kettő együtt nagy mértékben alkalmas volt arra, hogy a monostor megerősítse joghatóságát birtokai, illetve népei felett.

AZ EGYHÁZJOGI KIVÁLTSÁGOK VÉDELME AZ „ALAPÍTÓLEVÉL” ELKÉSZÜLTE UTÁN

A pécsváradi „alapítólevél” átiratai között²⁰ szerepel egy, mely lényegesen különbözött a többiétől, nevezetesen Károly Róbert 1329. évi átiró oklevele.²¹ Kü-

választhatja meg, s nevezi ki. „*Item eodem anno supradicto sacerdotēs Waradienses solverunt. Primo de civitate / Beke sacerdos Omnium Sanctorum [...] / Item Andreas sacerdos Omnium Sanctorum [...] / Item Paulus de S. Petro [...] / Item Stephanus de Feyrhaz [...]*” Mon. Vat. I/1. 283.; „*Item nota, quod sacerdotēs abbacie Waradyensis in archidiaconatu de Bavaria solverunt / Primo Gregorius sacerdos de Kach [...] / Item Nor [!] sacerdos de Babarch [...] / Item Johannes sacerdos de Hethen [...] / Item Johannes et Beke sacerdotēs Omnium Sanctorum [...] / Item Johannes abbas Omnium Sanctorum iuxta Vkur [...]*” Mon. Vat. I/1. 294.; „*Solutio secunda abbacie Waradyensis quarti anni [...] / Stephanus de Alba Ecclesia [...] / Item Paulus Sancti Petri de Waradyno [...] / Item Beke et Andreas Omnium Sanctorum de Waradyno [...]*” Mon. Vat. I/1. 316.

²⁰ II. Géza (1158) és II. András (1228): Reg. Arp. 446. sz.; Fejér III/2. 128–129. IV. László (1274): Reg. Arp. 2492. sz.; Fejér V/2. 172–174. Károly Róbert (1323): Anjou-oklt. VII. 252. sz. (A regesztában szereplő 1258-as évszám természetesen 1158.) Nagy Lajos (1379): Df. 237 539. IX. Bonifác (1403): Mon. Vat. I/4. 572–581. IX. Bonifác oklevele tartalmazza az 1323., 1158., 1015. (?) évi oklevelek szó szerinti átirását. Az oklevelek összefüggéseire l. az I. Függelék.

²¹ Df. 248 997.; Szentpétery 1918. 22–24. Károly Róbert (1329): Fejér VIII/3. 350–352; 1399: Zsigmondkori Oklevéltár. I. (1387–1399) Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1951. 5879. sz.; Fejér X/2. 656–657.

lönlegessége abban áll, hogy előadása szerint I. István eredeti oklevelét írta át. Valóban hiányoztak belőle lényeges részek, mint pl. a birtokösszeírás. Összességében egy olyan, önmagában is teljes oklevéllel van dolgunk, amely szinte csak egyházzogi kiváltságok bizonyítására szorítkozik. Ugyanakkor szövegezése arra utal, hogy a hosszabb – 1228-ban megerősített – oklevél szövegéből készült.²² Elkészítésének konkrét oka volt, biztosítani kívánta azokat az egyházzogi kiváltságokat, melyeket ugyan az ún. „alapítólevél” hosszabb szövege is tartalmazott, mégis a megyéspüspök részéről vélhetőleg leginkább támadott rész maradt.²³ Bár konkrét ügyről sajnos nincsenek értesüléseink, elképzelhető, hogy a 13. század második felében, ill. a 14. század elején újabb viták támadhattak ezügyben a megyéspüspökökkel, s annyi talán megállapítható, hogy az apát törekvése – legalábbis részben – sikerrel járhatott, mivel például a két említett kápolnát mint a monostor *exemptus*, azaz nem a megyéspüspök joghatósága alá tartozó plébániáit találjuk meg a pápai tizedjegyzékekben.²⁴

AZ „ALAPÍTÓLEVÉL” MEGALKOTÁSÁNAK MINTÁI

Végül ki kell térnünk arra is, hogy milyen minták állhattak a pécsváradi „alapítólevél” készítői előtt. Az eddigi kutatás több alkalommal is felvetette már, hogy a ma ismert oklevél más, részben ismert, részben ismeretlen okleveles, ill. esetlegesen elbeszélő források alapján készült.²⁵ Szentpétery mutatta ki a pécsváradi „alapítólevél” forrásai között a pannonthalmi alapítólevelet, ill. a pécsi püspökség alapítólevelét. Az előbbi majdnem szó szerint megegyezik a pécsváradi az *invocatio*, az *intitulatio*, az *arenga*, a *promulgatio*, a *narratio* egy része, a *sanctio*, *poena* és a *corroboratio* tekintetében. Ugyanitt találjuk a pécsi püspökség alapítólevele átok formulájának (*anathema*) szinte szó szerinti átvételét.²⁶ A pécsváradi és pannonthalmi „alapítólevelek” mindazonáltal eltérően fogalmazzák

²² Szentpétery 1918. 20–29. Szövege: uo. 22–24.

²³ Uo. 29.

²⁴ Gállos 1960. 173.

²⁵ DHA 72.

²⁶ Szentpétery 1918. 18.

meg a tizedszedési jog kiváltságát. Ugyanez vonatkozik az apátválasztás és megerősítés, a felszentelés és a szerzetesek egyházi rendekre bocsátása kérdésére. Pannonhalma apátja püspök módjára szandálban misézhet, a pécsváradai „alapítólevél” ettől kissé eltérően beiktatja még a mitra és a gyűrű használatának a jogát is. E különbségek azért is jelentősek, mert éppen mindkét oklevél rendelkező részében (*dispositio*) bukkannak fel. Míg azonban a pannonhalmi a királyi akarat, szándék jóvoltából nyeri el ezeket, addig a pécsváradiban ugyan szintén maga a király rendelkezik, de nagyon hangsúlyosan ott áll a pápai jóváhagyás, beleegyezés megfogalmazása. E különbség okának mibenlétére a pannonhalmi kolostor részére kiadott és Pécsváradon bizonyára ismert pápai oklevelek szövege, illetve a kiváltságok jellege adhatja meg a választ. Az előbbire utal, hogy Pécsvárad, legalábbis 1403-ig, maga nem rendelkező pápai bullával, illetve olyan más oklevelekkel, melyek egyházjogi kiváltságait (is) kellően biztosították volna, más forrásokból volt kénytelen építkezni jogai biztosításában. Az egyházjogi kiváltságok körén belül a szandál viselésének feltételekhez kötése ekkorra már lényegesen veszített kezdeti szigorú jellegéből, ugyanakkor a mitra és a gyűrű viselésének joga feltételezhetően továbbra is pápai engedélyhez kötődött.²⁷ Ezt támasztja alá, hogy – amennyiben a pannonhalmi kiváltságok forrásul szolgáltak Pécsvárad számára – Pannonhalma részére a főpapi jelvények viselésének jogát éppen a pápai oklevelek biztosították.

A pápák által Pannonhalma számára megadott egyházjogi kiváltságok között több is akad, amely szinte majdnem szó szerint megfelel a pécsváradinak. Pannonhalma mintát adhatott, annál is inkább, mert már a 12. század második felében, de jórészt a 13. század első felében nagy hangsúlyt fektetett jogainak biztosítására. Különösen igaz ez két apátra, Similire és Urosra. A monostor okleveles anyagát, *chartularium*át (*Liber Ruber*) ekkor alapozták meg.²⁸ Ennek háttérben első helyen a somogyi tizedek ügye állt. Az ehhez való jogukat megerősítő oklevelek egy jelentős része a pápáktól származott. Ilyen pápai oklevelek a 12. század második felétől egyre gyakrabban jelentek meg, azzal összefüggésben, hogy egyre nagyobb számban volt szükség bizonyító erejű okiratra az újabb támadások elhárítására. Bennük találjuk meg a pécsváradai „alapítólevél” egy-

²⁷ Érszegi 1996. 55–56., 72–73.

²⁸ Sarbak Gábor: A pannonhalmi *Liber Ruber*. In: Mons Sacer I. 401–422.

házi jogi kiváltságainak majdnem szó szerinti kifejezését, illetve különböző tartalmi mintákat.

Elsőként II. Paszkál írta át az alapítólevelet,²⁹ amely – a pécsváradival megegyező – egyházi kiváltságokat biztosított Pannonhalmának az apátszentelésre, a szerzetesek egyházi rendekre való felszentelésére, krizmára, szent olajokra, illetve az apát bíraskodási jogára vonatkozólag. Tartalmilag egyezik a tizedszedés jogának megerősítése is. Különbség azonban, hogy szerepel benne a püspök eltiltása a monostoron belüli misézéstől, ha az apát nem engedélyezi számára. Elsőként III. Sándor pápa 1175. évi megerősítő oklevele tartalmazza mindazon elemeket, melyek a pécsváradi oklevélben is megtalálhatók. A pápa oklevelében új elem a *privilegium protectionis*, a pápai oltalom kiváltságának kifejezése, amely azonban Pécsváradon nem hagyott nyomot. A pápa oklevele, miután megerősíti II. Paszkál bulláját, új elemként említi a püspöki jelvények (mitra, pásztorbot, gyűrű) használatának jogát a negyven éves háborítás nélküli birtoklásra hivatkozva.³⁰ Ugyanezen pápa 1181. évi bullája megerősíti az előzőket, s csak a montecassinói imaközösséget teszi hozzá új elemként.³¹ Ugyanezeket ismétli meg átírásában III. Orbán pápa is 1187-ben.³² III. Kelemen pápa 1189-es bullája³³ azonban sokkalta visszafogottabb, számos kiváltságot nem tüntet fel részletesen. Megengedi viszont, hogy általános egyházi fenyték idején az *excommunicatio* és *interdictum* alá vontak kizárásával, zárt ajtók mellett, harangszó nélkül csendben istentiszteletet tarthassanak. 1216-ban III. Ince pápa, nem sokkal azután, hogy II. András 1213-ben átírta I. István eredeti oklevelét,³⁴ összefoglalta Pannonhalma jogait, átírva az elődei által kiállított okiratokat.³⁵ Ugyanígy járt el III. Honorius 1225-ben³⁶ és IX. Gergely 1232-ben.³⁷ Úgy tűnik tehát, hogy III. Sándor 1175. évi bulláját követően

²⁹ DHA 331–334. (117. sz.)

³⁰ PRT I. 606–608.

³¹ PRT I. 610–611.

³² PRT I. 612–613.

³³ PRT I. 613–614.

³⁴ PRT I. 625–626.

³⁵ PRT I. 640–642.

³⁶ PRT I. 670.

³⁷ PRT I. 709–710., 711.

már létezett a minta. A pécsváradi „alapítólevél” hamisítója megkereshette az alkalmas részeket az egyes oklevelekben, s alkalmazni tudta saját munkájában. Mivel pedig Pécsvárad részére, úgy tűnik, nem készült pápai oklevél, ez kedvező lehetőséget teremtett arra, hogy a pápai engedélyre és hozzájárulásra való hivatkozással emeljék be ezeket a jogokat a pécsváradi „alapítólevélbe”. E minták követése azonban, a szövegek összevetése alapján, nem szó szerinti, hanem csak tartalmi jellegű volt. Persze kérdés, hogy a pécsváradi „alapítólevél” minden egyházjogi kiváltságát tartalmazó 1175. évi oklevelet, vagy a Pannonhalma – III. Sándor ezen bullája után is bővülő – egyházjogi kiváltságait teljes egészében tartalmazó, III. Incétől származó 1216. évi oklevelet aknáztá-e ki. Ez előbbi használatának tartalmi akadályja nincsen, viszont ellene szól az a körülmény, hogy a pécsváradi „alapítólevél” elkészítésében nem csekély hatás tulajdonítható az 1212. évi pernek. Így tehát inkább III. Ince bullája lehetett a felhasznált forrás, amely egy hosszabb időszakot zárt le, a somogyi tizedek körül kialakult terjengős persorozatét.³⁸

A 13. század első felében igen intenzív volt a kapcsolat a két említett monostor között. 1215-ben a pécsváradi apát kapott eljárási megbízatást másokkal együtt a pannonhalmi apátság és a somogyvári kolostor közötti perben, a somogyi tizedek tárgyában.³⁹ Vélhetőleg intézkedtek veszprémi ügyekben is,⁴⁰ de a legtöbb időt mégiscsak a pannonhalmi megbízatások teljesítése emésztette fel, főleg a somogyi tizedek kérdése. Különböző ügyekben szálltak még ki, így 1222-ben Göncöl spalatói érsek és Uros pannonhalmi apát egyezségének voltak a tanúi,⁴¹ 1225-ben III. Honorius kérésére Kűszén és Abda birtokok Pannonhalmának történő visszaadása ügyében jártak el.⁴² A pécsváradi apát is jelen volt akkor, amikor Uros, Pannonhalma talán legkiválóbb apátja összefoglalta apátsága első húsz évének eseményeit, eredményeit.⁴³ Végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy az 1215. évi lateráni zsinaton megfogalmazott bencés reform magyarországi érvénye-

---

³⁸ A somogyi tizedekre összefoglalóan: PRT I. 144–190.

³⁹ PRT I. 632–633.

⁴⁰ PRT I. 644.

⁴¹ PRT I. 656.

⁴² PRT I. 667.

⁴³ PRT I. 680–681.

sítésében igen nagy szerep jutott Pécsváradnak. A földvári apáttal együtt a pápától nyert megbízatásuk a rendi káptalan összehívására szóló Madocsa mellé.⁴⁴ Érdekes továbbá, hogy a pannonhalmi monostor szolgálonépei kötelezettségeinek rendezésekor (1226 körül) a beszállásolás (*descensus*) tekintetében Somogyvár és Szekszárd mellett Pécsvárad volt az egyik minta.⁴⁵ A fentiekből világosan kitűnik, hogy intenzív kapcsolat alakult ki Pécsvárad és Pannonhalma között a 13. század első felében, s ezen keresztül a pécsváradi „alapítólevél” hamisítója gazdag forrásanyagból tudott dolgozni, válogatni.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a pécsváradi monostor jogbiztosító törekvéseinek több fázisa mutatható ki. Az első a II. Géza-féle megerősítő oklevél idejével zárul, ekkorra az apát már bizonyosan rendelkezett birtokai egy részén (12 faluban) a tizedszedési joggal. A második, minőségében legjelentősebb állomás az „alapítólevél” megalkotása (az eredeti hamisítása) volt 1212–1228 között, amely egyfelől a meglévő jogok biztosítását, másfelől határozott jogigényeket fejezett ki. Az első csoportba sorolhatjuk a birtokokra, népekre, egyházi kincsekre vonatkozó részeket, melyek I. István, Damaszló herceg, I. László és II. Béla adományait tartalmazták. A második csoportba tartoztak többek között a Pannonhalma közvetítette egyházi jogi kiváltságok, melyek részleges *exemptio*t biztosítottak, illetve ezen keresztül megerősítették az apát joghatóságát (utóbb szerzett) birtokai és népei felett. A 13–14. század fordulóján vagy inkább a 14. század elején pedig az egyházi jogi kiváltságok érdekében léptek fel Pécsváradon.

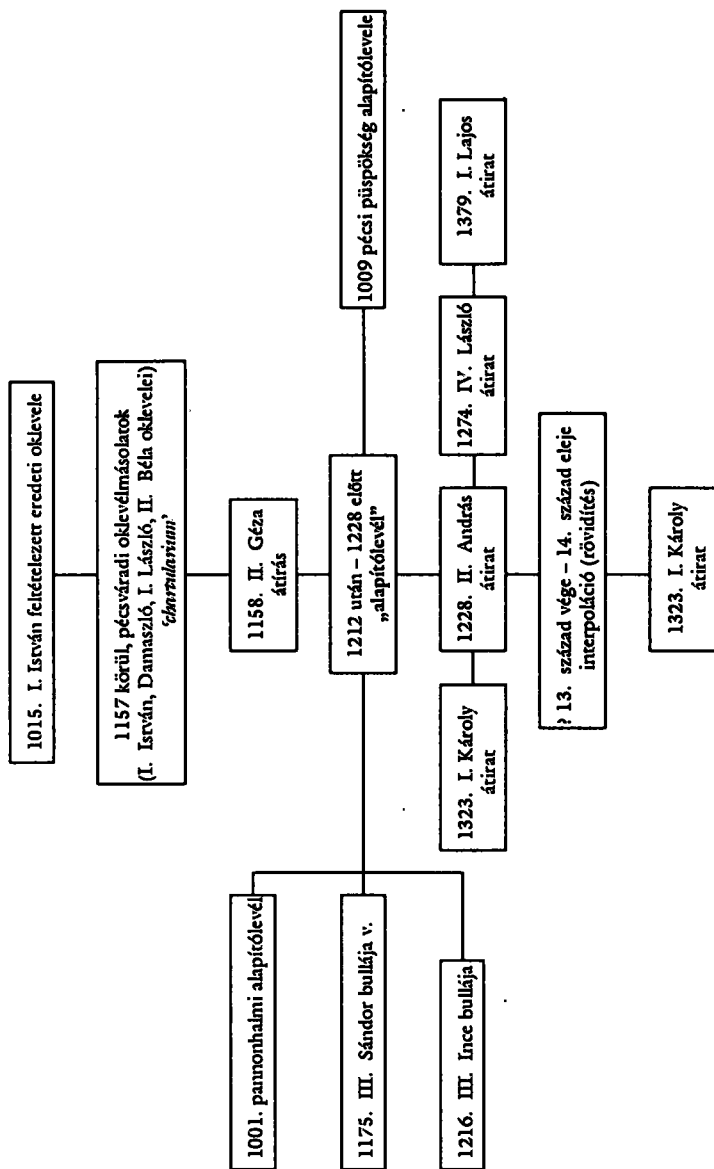
---

⁴⁴ PRT I. 663–666.

⁴⁵ PRT I. 679.

FÜGGELÉK

I. A pécsváradi „alapítólevél” leszármazásának vázlata

II.

A pécsváradi monostor javai az adományozók és az adományok fajtái szerint

Adomány fajtája	Adományozó			
	I. István	Damaszló	I. László	II. Béla
Szolgáló népek	200 fegyveres (védelem), 12 lovas, 156 lovas szolga, 409 lóval és szekérrel szolgáló személy, 110 szőlőműves, 36 földműves, 12 méhészt, 20 vassal adózó személy, 50 halász, 10 kézműves, 6 edénykészítő, 12 esztergályos, 9 pék, 10 szakács, 3 fazekas, 6 tímár, 5 <i>pristaldus</i> (poroszló), 5 aranyműves, 8 ács, 3 molnár, 13 juhász, 3 lovász, 3 kanász, 3 szolga a vendégek ellátására, 4 betegápoló, 5 harangozó, 6 fürdőszolga	-	-	-
Birtokok	Fancsal? (<i>Fonsal</i>), Csomor? (<i>Chomur</i>), Zomba? (<i>Zumbin</i>), Szekszárd (<i>Zaczard</i>), Tlsan, Bátoró (<i>Batorue</i>), Kölked (<i>Kulkerty</i>), Dályok (<i>Daluch</i>), Kovács (<i>Chouns</i>), Velente (<i>Velente</i>), Szajk (<i>Zeyk</i>), Szer (<i>Zeru</i>), Babarc (<i>Bobort</i>), Nadica (<i>Natoyca</i>), Gyak (<i>Gyos</i>), Nógrád (<i>Nougrat</i>), Gurumbona (?), Szedlok (<i>Sedluc</i>), Nevegy (<i>Nyug</i>), Szilágy (<i>Zyng</i>), Pall (<i>Pol</i>), Somló (<i>Sumlow</i>), Szántó (<i>Zantow</i>), Micske (<i>Mykuse</i>), Varasd (<i>Varast bucaozu</i>), Kulcsod (<i>Kulchoud</i>), Hetény (<i>Heten</i>), Várkony (<i>Vnrkun</i>), Kövesd (<i>Kuesty</i>), Beliz (<i>Belysz</i>), Zsemenye (<i>Suene</i>), Hird (<i>Hirig</i>), Kovásséde (<i>Kouns sede</i>), Úrmánd (<i>Vrmandy</i>), Hetény (<i>Hethen</i>), Márton (<i>Mortun</i>), Pereked (<i>Percout</i>), Berkesd (<i>Berkust</i>), Szólád (<i>Scholat</i>), Hajmáskér (<i>Hagnasker</i>), Nivegy (<i>Neyyg</i>)	M á r k u z (<i>Marcum</i>), Fegyvernek (<i>Fegwer-nuk</i>)	Begey (?), Z á m o r (<i>Zamar</i>), Bochn (?), Rád (<i>Drawa</i>), Medviz (<i>Medvys</i>)	3 szőlő
Egyházi kincsek	29 palást, 14 <i>dalmatica</i> , 18 <i>tinica</i> , 60 <i>cappa</i> , 7 oltárterítő, 29 asztalkendő, 4 terítő székekre, 50 <i>albn</i> , 22 ing, 10 takaró függöny, 15 egyéb függöny, 10 szőnyeg az oltár elé, 9 kereszt, 7 egyéb kereszt, 5 útioltár, 4 tömjénező, 6 gyertyatartó, 11 kehely, 12 <i>baccolis</i> , 4 korsó, 3 ezüst szelence, 30 stóla és <i>manipulus</i> ; Biblia, 4 <i>nocturnale</i> , 5 <i>antiphonale</i> , 2 <i>lectionarium</i> Evangéliummal, 6 <i>missale</i> , 4 zsolnárkönyv, 5 <i>graduale</i> , 2 regula, 2 <i>baptisterium</i> , 1 kötet 40 zsolnárral	1 ezüst tábla Szent Benedek oltárára, 1 ezüst útioltár	-	-

Adomány fajtája	Adományozó			
	I. István	Damaszló	I. László	II. Béla
Egyéb jö- vedelmek, javak	két pécsváradai vásár vámja, sójövedelem, a szabadok dénárjainak harmada a monostor birtokán élő idegenektől, erdők jövedelme, disznók, nádasok adója, 120 ló, 84 tehén, 1464 juh, 137 sertés, 92 kecske	-	H o l t o r ó (Holtor) vásár jöve- delme, a Szana (Zo- na) folyó melletti	T o l n a vásár- vámja
Egyházi kiváltságok	minden birtok és nép feletti tizedszedés joga; a monostor apátja általában csak az esztergomi érsek zsinatán köteles megjelenni; az apát a megerősítést és a felszentelést vagy a megyéspüspöktől vagy bármely más püspöktől, mindenféle ellentmondás nélkül kérheti, szerzeteseit magasabb rendekre ekképp bocsáthatja; az apát püspök módjára mitrát, szandált, gyűrűt viselhet ünnepi alkalmakkor az udvarban, püspöki összejövetelen, ill. bármely más egyházas helyre szabadon elmehet és misézhet; két királyi kápolnaadomány tartozékaival (Szent Péter kápolna és Fehéregyháza), e kápolnába az apát nevezi ki a papot; a krizmát és a szent olajokat bármely érsek vagy püspök tartozik kiadni; lelkiükben való ítélkezésre és rendelkezésre a monostor népei felett az esztergomi érsek és az apát jogosultak, világi ügyekben, a vérontás esetén kívül, egyedül az apát illetékes	-	-	-
Egyéb az apát hatal- mát bizto- sító kivált- ság	a monostor határain belül malom, halastó létesítése; a szerzetesek műhelyei körüli vízvezeték; azok a nemes és nem nemes birtokosok, akik utóbb birtokaikat István király adományának mondanák, ingóságaikkal együtt kiújíthatók	-	-	-
Összesen	1116 mansio, 41 faluban		200 man- sio 5 fa- luban	

A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig*

BEVEZETŐ

A pécsváradi bencés konvent a középkori Magyarország egyik legkorábbi alapítású és igen nagy tekintélyű bencés monostora volt. Alapítása, bár annak pontos időpontja nem ismert, Szent István király nevéhez fűződik.¹ A kolostor későbbi története során e tény már önmagában is jelentősen hozzájárulhatott annak a presztízsnak a megszerzéséhez, amely révén a pécsváradi szerzetesközösség a hivatali élet résztvevőinek és a magánembereknek a bizalmát egyaránt elnyerte. Az alapítás körülményein kívül természetesen más is hozzájárult a monostor tekintélyének növekedéséhez. Az Árpádok családjával,² illetve a rend magyarországi központjával, Pannonhalmával³ fenntartott szoros kapcsolat, a monostor gazdasági

* Jelen tanulmány kutatásait az OTKA F29427 számú pályázata támogatta.

¹ Az apátság 1015-re datált alapítólevele valószínűleg 13. század eleji hamisítvány. Az alapítólevél kritikai kiadása, amely az átiratokról és a kutatástörténetről is pontos rendszerezést ad: DHA 63–80. Eszerint az oklevél egyik példányára már a 15. században rákerült a „hamis” minősítés.

² Az alapítólevél külön is említi a Domoszló herceg, valamint Szent László és II. Béla által tett adományokat. Domoszló herceg adományaként tartja számon az alapítólevél a Szolnok megyei Marton és Fegyvernek falvakat, egy ezüst táblát Szent Benedek oltára elé, valamint egy úti oltárt. Sőt, a hagyomány szerint a herceg végső nyughelyéül is a pécsváradi monostor szolgált. Sokáig Szent László alapításának tulajdonították az apátságtól nem messze fekvő *Ecclesia Sancti Ladislai Regis* templomát (ma Püspökszentlászló), amely Pécsvárad perjelsége volt. Még szorosabb szálak fűzhettek Pécsváradhoz II. Béla királyt, hisz’ miután apja, Álmos az 1120-as évek közepén Bizáncba menekült, ő maga Pécsváradon talált menedékre, és mintegy két évig élt itt.

³ Szemléletesen bizonyítja Pécsvárad és Pannonhalma szoros kapcsolatát, hogy 1252-ben a pannonhalmi szerzetesek Favust választják monostoruk vezetőjévé, aki addig pécsváradi apát volt. Róma eleinte nem fogadta el a választás eredményét, később azonban mégis jóváhagyta és megerősítette azt. Erről maradt ránk IV. Ince pápa oklevele, amelyből azonban magán a megválasztás tényén kívül nem sok derül ki Favus pécsváradi tevékenységéről, minthogy az oklevél javarészt csak sztereotíp jelzőkkel – hívó férfiú, érdemdús élet – illeti őt. PRT II. 289.

háttérének szilárdsága,⁴ valamint a pápától kapott megbízások⁵ mind növelték a monostor tekintélyét. A konvent hiteleshelyi működésének első, ám minden bizonnyal nem a legkorábbi emléke 1254-ből maradt ránk.⁶ Ettől kezdve a pécsváradi szerzetesközösség tagjai megszákítás nélkül részt vettek a magyar közéletben, hiteleshelyi munkájukat egészen a monostor törökök általi, 1543-ban bekövetkezett elfoglalásáig folytatták. A hiteleshelyi tevékenységnek – az elvégzendő munka helyszínét tekintve – két nagy típusa különíthető el: a belső és a külső hiteleshelyi tevékenység. Az előbbi esetében az ügyfelek személyesen keresték fel a monostort, hogy különböző jogügyleteikről nyilatkozatot téve, azok írásos bizonyítékául oklevelet állíttassanak ki maguknak. Ezen ügyek között a birtokok adásvétele és zálogba adása volt a leggyakoribb. Közülük is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek azok az – e keretek között nem részletezhető – esetek, amelyek magában a városban vagy annak közvetlen környékén zajlott ügyeket örökítettek ránk, hiszen ezek a város és környezetének helytörténete szempontjából szolgálnak igen értékes információkkal.

A KÜLSŐ HITELESHELYI MUNKA TÍPUSAI A PÉCSVÁRADI KONVENT GYAKORLATÁBAN

A pécsváradi konvent által végzett külső munkák között el kell különítenünk a magánjogi, illetve a közjogi alapon végrehajtott eljárásokat. Az első csoportba

⁴ A 13. században az apátság két legfőbb bevételi forrását a só és a bor jelentette. Pécsvárad igen előkelő helyet vívott ki magának a beregi sógyezmény megkötésekor, amelynek értelmében az apát 2000 kocka kósó tárolására kapott felhatalmazást, ugyanannyiára, mint Esztergom, Fehérvár, Zirc és Pilis. Fejér III/2. 320–322. és 329. A Dél-Dunántúlon a pécsváradi apáton kívül csak a pécsi püspök tartott fenn sóraktárakat.

⁵ PRT I. 632–633., 644., 663–667., 683–684.; Fejér VI/1. 128–129.; Iosephus Koller: *Historia episcopatus Quinceeclesiarum. I–VII. Posonii–Pesthini 1782–1812.* II. 109.

⁶ Dl. 86 830. Az oklevél szövegének egy, közvetlenül az eredetiről készült átirása is fennmaradt 1400-ból, amelynek kiadója szintén a pécsváradi konvent. (Dl. 78 369.) Az oklevél szövegének átiratáról készült kiadása megtalálható: A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő.* I–XII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Vég hely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest–Bp. 1871–1931. I. 7–8. Regesztája: *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből.* Szerk.: Koszta László. Szeged 1998. 151. (1. sz.)

sorolhatók azok az esetek, amelyek során a konvent az ügyfél vagy ügyfelek hívására küldte ki emberét, aki a monostorba visszatérve beszámolt az előtte, a helyszínen lezajlott jogi eseményről, majd ezt követően a konvent e jelentés alapján állította ki az ügyről szóló oklevelet. A pécsváradi konvent gyakorlatában az ilyen típusú eljárásokra minden esetben *fassio*⁷ felvétele érdekében került sor, vagyis a hiteleshely ugyanolyan minőségben került kapcsolatba a felekkel, mint a belső munka többsége során. A felek hívására végzett külső hiteleshelyi tevékenység Pécsvárad esetében a belső munka speciális formájának számított. Ezt bizonyítja az ilyen esetek előfordulásának ritkasága is. Az 1254 és 1526 közötti majd három évszázadból mindössze 5 olyan esetről tudunk, amelyben a konvent a felek kérésére küldte ki emberét.⁸ Az első ilyen eset az 1302. augusztus 22-én kelt oklevélben⁹ maradt fenn, amely szerint a konvent Óvári Konrád lányunokájának kérésére Kathl falu papját küldte tanúul, aki előtt ügyvédek megbízására került sor. A következő alkalommal¹⁰ szintén az Óvári család egyik tagjához, Óvári Konrád Jakab nevű fiának özvegyéhez, Erzsébet úrasszonyhoz¹¹ ment ki hiteleshelyi ember, hogy végrendeletét meghallgassa. Az 1365. április 29-én kelt oklevél¹² tanúsága szerint a konvent a betegsége miatt ágyban fekvő Leharchfalvai Tamás mester végrendelezéséhez küldte tanúul emberét, 1501. február 1-jén¹³ pedig a szintén betegsége miatt akadályoztatott Daróci Miklós vállalt – Dénes és Máté testvérek jelenlétében – kötelezettséget adósságának visszafizetésére. A középkorból fennmaradt esetek közül utolsónak 1525-ből értesülünk az ügyfél kérésére végzett külső eljárásról.¹⁴ Szeptember 24-én János és István szerzetesek, a súlyos betegségben szenvedő Gyulai Gergely kérésére annak Gyula birtokon álló házához

⁷ Jogi tartalmú akaratnyilvánítás, valamely jogi tény vagy cselekmény bevallása.

⁸ E kérdés tekintetében a fennmaradt okleveles anyag – legalábbis arányaiban – valószínűleg jól reprezentálja a teljességet.

⁹ Df. 259 790. Kiadása: AO I. 37., regesztája: Anjou-oklt. I. 267. sz.

¹⁰ A konvent 1339. február 13-án kiadott oklevele számol be róla. Df. 259 847. Regesztája: Anjou-oklt. XXIII. 82. sz.

¹¹ Származását illetően szintén tekintélyes családba tartozott, Jula bán Miklós nevű fiától született unokája volt.

¹² Dl. 94 089.

¹³ A konvent az eljárásról szóló oklevelet 1501. február 3-án állította ki. Df. 233 250.

¹⁴ Az erről szóló oklevél 1525. szeptember 25-én kelt. Df. 260 203.

mentek, ahol Gergely több személyt is ügyvédjének vallott.¹⁵ Az említett esetekből is kitűnik, hogy az ilyen jellegű eljárásokat általában valamilyen rendkívüli körülmény – betegség vagy az idős kor – kényszerítette ki. Ez a tény, valamint az, hogy a bevallások megtételének ez a módja minden bizonnyal költségesebb volt annál, mint amikor valaki személyesen kereste fel a hiteleshelyet, megfelelő magyarázatot ad az efféle esetek alacsony számára.

A pécsváradai konvent gyakorlatában a külső hiteleshelyi munka szinte egészét a közjogi alapon végzett eljárások tették ki. Ezek jogi alapját az Aranybulla 1231. évi megújításának 21. cikkelye teremtette meg, amely kimondja, hogy „...mivel az országban sokan szenvednek sérelmet a hamis poroszlók miatt, ezek idézései vagy tanúbizonyságai ne legyenek érvényesek, csak a megyés püspök vagy a káptalan tanúbizonysága által (...), s a meggyanúsított poroszló is csak ezek tanúbizonysága által tisztázhassa magát...”.¹⁶ Ilyen jellegű eljárásra mindig csak parancslevél (*mandatum*) alapján került sor.¹⁷ A parancslevél lehetett egy konkrét ügy kapcsán a konventnek címzett, vagy az ügyfél számára kiadott és általa őrzött, hosszabb időn át¹⁸ felhasználható, általános érvényű parancslevél.¹⁹ Ami a közjogi alapon végzett külső hiteleshelyi munka konkrét eseteit illeti, elmondható, hogy a pécsváradai konvent gyakorlatában ezek 90 %-át a tudományvételek jelentették.

¹⁵ A kijelölt ügyvédek nemcsak a megyebeli nemesek közül kerültek ki, hanem – nyilván a Budán folyó perszaskaszokban való képviselő megkönnyítése végett – Fychor Benedek budai lakos is köztük volt.

¹⁶ Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949. Közreadja Beér János és Csizmadia Andor. Bp. 1966. 97.

¹⁷ A pécsváradai konventet a király, a nádor, az országbíró és a macsói bán utasította leggyakrabban külső eljárás lefolytatására. E kérdéskörnek a pécsi káptalanra vonatkozó részletes elemzését l. Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Tanulmányok Pécs történetéből 4. Pécs 1998. (a továbbiakban: Koszta 1998.) 28–30.

¹⁸ Ez általában egy évet jelentett.

¹⁹ Pécsváradon jellemzően ez utóbbi típust használták például a gyulai pálosok, vagy még inkább a margitszigeti apácák megbízottjai, de a szekszárdi és a bátai apát, továbbá a pécsi püspök és káptalanja, valamint a bátmonostoriak is rendelkeztek ilyenekkel. A legtöbb fennmaradt esetben a margitszigeti apácák ügyvédei használták az általános parancslevelet: 1353. (Dl. 4400.), 1355. (Dl. 4516.), 1358. (Dl. 4749.), 1366. (Dl. 5470., Dl. 5515., Dl. 5516.), 1367. (Dl. 5632.), 1374. (Dl. 6224.), 1376. (Dl. 6857.), 1382. (Dl. 6916., Dl. 6917.), 1413. (Dl. 10 105.), 1414. (Dl. 10 224.). A *mandatum generale* használata nagymértékben megkönnyítette az ügyintézkést, és felgyorsította a per folyamatát. A pécsi káptalanra nézve l. Koszta 1998. 27.

Ezek során a konvent kiküldöttjének az ügyben eljáró világi személy (királyi, nádori, báni ember, stb.) társaságában általában a parancslevélben foglaltak igazságtartalmáról kellett meggyőződnie a helyszínen végzett kihallgatások révén. A pécsváradi konvent az ilyen eljárásról készített jelentővelében szó szerint átírja a parancslevelet, s ezáltal az abban foglalt ügyet, majd ennek végén csak a kihallgatások eredményét közli, legtöbbször megerősítve a *mandatum*ban szereplő állításokat. Jóval kisebb a számuk, de még jellemzőnek mondhatók a konvent munkájában a birtokba iktatások és a határjárások esetei. E két típus oklevelei tartalmazzák a legértékesebb információkat a hiteleshely működési területének helytörténetére nézve. A nyomozásról szóló jelentőlevelekben átírt *mandatum*ok ugyanis sok esetben csak ebben a formában maradtak fenn, a bennük szereplő esetek – legtöbbször hatalmaskodások – pedig a mikrotörténelem kutatásához nélkülözhetetlenek, de gyakran az országos köztörténet számára is jól hasznosítható információkat tartalmaznak. A birtokba iktatásokról, határjárásokról kiállított oklevelek adatai a birtoktörténet, a gazdaságtörténet, illetve a leírásokban szereplő nem kevés vulgáris szó révén a nyelvtörténet és a művelődéstörténet számára jelentenek gazdag forrásbázist. A harmadik, már elenyésző számú alkalmat jelentő kategóriába az egyéb eljárások sorolhatók, mint például a fogott bírák döntésénél való jelenlét, három vásáron való kikiáltás, oklevél bemutatása, idézés.²⁰

A KONVENT KÜLSŐ MUNKÁJÁNAK SZEMÉLYI FELTÉTELEI ÉS HATÁSA A SZERZETESKÖZÖSSÉGRE

A pécsváradi konvent a külső hiteleshelyi munkát az egész középkorban legnagyobbbrészt konventbeli szerzetesekkel végeztette, s ezen a hiteleshelyi munka mennyiségének 14., de főként 15. századbeli rohamos növekedése sem változtatott. Pedig e növekedés miatt azt várhatnánk, hogy a külső munkára küldött emberek között éppen ettől az időszaktól kezdve tűnnek fel gyakrabban a világi papok és tisztségviselők. A fennmaradt oklevelek tanúsága szerint azonban Pécsváradon épp ellenkező folyamat játszódott le. A nem konventbeli megbízottak

---

²⁰ E jogi aktusra leggyakrabban a tudományvételek és a birtokba iktatások esetén került sor, a kizárólag idézés céljával végzett eljárások ritkák.

kiküldése éppen a hiteleshelyi tevékenység korai időszakára, az Árpád-korra és a 14. század első felére jellemző. A sokkal jelentősebb hiteleshelyi forgalmat²¹ mutató 15. században ezzel szemben szinte kivétel nélkül a monostor szerzetesei végezték a külső hiteleshelyi munkát, pedig nem egy esetben egyszerre két szerzetest is kiküldtek ugyanabban az ügyben, egyiküket az alperes, másikukat pedig a felperes számára.²² Azokban az esetekben, amikor a konvent nem egyszerű szerzeteseket küldött ki a hiteleshelyi munka elvégzésére, akkor a legtöbbször az apátság fennhatósága alá tartozó plébánia papiját bízta meg ezzel.²³ Előfordult az is, hogy valamelyik tisztségviselő szerzetest – a *custos*²⁴ vagy a *perjelt*²⁵ –, esetleg a konventi jegyzőt²⁶ jelölték ki a kolostoron kívüli eljárásra.

Az, hogy a pécsváradi konvent a külső hiteleshelyi megbízásait szinte teljes egészében szerzetesek kiküldése révén teljesítette, felveti azt a kérdést, hogy a külvilággal való gyakori érintkezés vajon milyen hatást gyakorolhatott a szerzetesi életre. E kérdés megválaszolásához maguk a hiteleshelyi oklevelek viszonylag kevés támpontot nyújtanak, belőlük csak a kolostoron kívül eltöltött idő hosszúságára következtethetünk. Ez érthető is, hiszen a hiteleshelyek által kiadott oklevelek jogi természetű iratok voltak, amelyek kiállításáért ráadásul az érintett

²¹ Meg kell jegyezni, hogy a forgalom növekedését a fennmaradt pécsváradi oklevelek nem reprezentálják, talán fennmaradásuk egyenetlensége mossa el a változást. A konvent hiteleshelyi munkájából 1300–1399 és 1400–1499 között egyaránt körülbelül 400 oklevél maradt fenn. E két évszázadból a szekszárdi konvent hiteleshelyi működéséről 160, illetve 320, a somogyiéről pedig 540, illetve 760 fennmaradt oklevél tanúskodik. Ugyancsak az adatok más hiteleshelyeknél: pécsi káptalan 540 és 380, pozsegai káptalan 190 és 240, boszniai káptalan 140 és 220, pannonhalmi konvent 240 és 470. (A statisztikák a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményének számítógépes adatbázisa alapján készültek, így a mutatóhibákat ugyan nem küszöbölik ki, de arányaikban talán mégis jól érzékeltetik a változást. Az értékeket kerekítettem.)

²² 1358. április 19. (Dl. 77 221.), 1393. január 20. (Dl. 78 091.), 1437. április 19. (Dl. 13 035.)

²³ Pl. 1296. november 27. (Df. 259 769.), 1302. augusztus 22. (Df. 259 790.), 1312. december 19. (Dl. 76 225.), 1320. január 26. (Dl. 76 259.), 1320. június 27. (Dl. 76 267.), 1346. május 3. (Dl. 3842.)

²⁴ 1406. június 14. (Dl. 78 700.), 1449. december 31. (átirat/Dl. 13 398.), 1454. február 21. (átirat/Dl. 4157.), 1498. december 30. (Df. 279 454.), 1499. július 19. (Df. 233 298.), 1516. augusztus 2. (Dl. 31 012.), 1518. december 2. (Df. 261 934.)

²⁵ 1463. január 3. (Dl. 33 811., Dl. 33 812., Dl. 33 813.)

²⁶ 1395. április 3. (átirat/Dl. 50 307., aljegyző), 1422. május 17. (Df. 231 023.), 1442. október 11. (Dl. 13 680.)

félnek kellett fizetnie, így ezekbe a dokumentumokba csak ritkán került bele közvetlen információ a munka elvégzésének módjáról, illetve az eljárás nem szorosan jogi természetű eseményeiről. A bencés konventek esetében a hiteleshelyi munkának a közösség életére gyakorolt jelentős hatásairól azonban már azáltal is képet kaphatunk, ha a bencés életet szabályozó Regulának azokat a kitételeit, amelyek a kolostor és a külvilág kapcsolatrendszerét szabályozták összevetjük a hiteleshelyi munka által teremtett körülményekkel.

Szent Benedek Regulájának²⁷ hét olyan fejezete van, amely közvetve vagy közvetlenül a szerzetesközösség és a külvilág kapcsolatát szabályozza.²⁸ Ezekről a szabályokról általában elmondható, hogy a kolostor falait nemcsak fizikai, de igen szigorú spirituális válaszfalként is a közösség és a külvilág közé állítják. A hét említett fejezet közül kettő (50., 67.) teljes egészében azoknak a szerzeteseknek a teendőivel és fegyelmével foglalkozik, akik hosszabb időre hagyják el a monostort. Az ő számukra először is – mintegy hitbéli támaszul – igyekszik megerősíteni a szabályzat azt a lelki köteléket, amely a közösségbe fűzi az útra küldötteket.²⁹ Ugyanakkor azonban igyekszik elszigetelni is a visszatérőt, akinek először is hálát kell adnia szerencsés megérkezéséért, egyszersmind imádságaiban meg is kell tisztulnia a külvilág romboló hatásaitól.³⁰ A közösség fegyelmének és életmódjának tisztasága érdekében azonban még ennél is fontosabb volt, hogy a visszatérő ne ossza meg tapasztalatait testvéreivel, ellenkező esetben büntetéssel kellett szembenéznie.³¹

²⁷ Az idézetekhez a következő fordítást használom: Szent Benedek regulája. Ford.: Dr. Sövegcs Dávid OSB. Pannonhalma 1992. (a továbbiakban: R.) Az egyes fejezetek értelmezéséhez kiváló segítséget nyújt: Sövegcs Dávid: Magyarázatok Szent Benedek regulájához. Pannonhalma 1996. (a továbbiakban: Sövegcs 1996.)

²⁸ Ezek közül az egyik (55. fejezet) az útra küldött testvérek ruházatáról rendelkezik, így, mivel a jelenlegi témához szorosan nem kapcsolódik, nem térek ki rá. (R. 61.)

²⁹ „Az útra küldött testvérek ajánlják magukat az összes testvérnek és az apátnak imádságába. Az istenszolgálat végén egy imádsággal mindig emlékezzenek meg a távollévőkről. ...” (R. 73.)

³⁰ „...Visszatérve az útjukról a testvérek azon a napon, amikor visszajöttek, minden imaóra végén boruljanak le az imaterem padlóján, és kérjék mindnyájuk imádságát azokért a hibákért, amelyekbe esetleg útközben rossz dolgok látása és hiábavaló beszédek hallása által beleeshettek. ...” (Uo.)

³¹ „...Senki ne merészsze a másikat elmondani, amit a monostoron kívül látott vagy hallott, mert az a legtöbbször romboló. Ha valaki ezt mégis meg merné tenni, azt a Regula szerint büntessék meg. ...” (Uo.)

A monostortól – munkavégzés vagy utazás miatt – messzire távolodókkal foglalkozik az 50. fejezet is, amely az elrendelt imaórák minden körülmények közti elvégzését írja elő, bár az úton lévők esetében megengedő hangvételi az imaórák időpontjának tekintetében.³² Rögtön a következő fejezetben (51.) szabályozza a Regula a nem messze távozók kötelezettségét, amikor megtiltja számukra a kolostor falain kívül történő étkezést, kivéve ha arra az apát külön engedélyt ad.³³ Bár a szöveg kifejezetten csak az étkezéstől tiltja a szerzetest, de ez értelmezhető így is: még enni se egyen a kolostoron kívül. A kolostort hosszabb vagy rövidebb időre elhagyó szerzeteseken kívül a külvilággal a kapus szolgálatra beosztott testvérek tarthattak kapcsolatot. A kapus személyének kiválasztásánál is ez az egyik legfőbb szempont.³⁴ A kapusokról szóló (66.) fejezetben szintén nagy hangsúlyt kap az elzárkózás igénye, amit a Regula a közösség minden tagjára nézve kötelezőnek tart.³⁵

Szintén a külvilág betörésének lehetőségét rejtették magukban a kolostorba érkező vendégek, zarándokok. Bár a Regula a közösség számára – a Biblia egyik

³² „Azok a testvérek, akik nagyobb távolságban dolgoznak, és így nem tudnak a megfelelő imaórára az imateremben megjelenni, és az apát is úgy ítéli meg, hogy ez a helyzet, azok ott a munkahelyen végezzék az istenszolgálatot, és szent félelemmel hajtás meg térdüket. Hasonlóképpen azok se hagyják el az elrendelt imaórákat, akiket útra küldtek, hanem amint lehet, végezzék el magukban, és köteles szolgálatuk teljesítését ne mulasszák el.” (R. 57–58.)

³³ „Az a testvér, akit bármilyen ügyben küldenek ki, és előreláthatóan még aznap visszatérhet a monostorba, ne merjen ott kint enni, bármennyire is kínálna valaki, hacsak az apát ezt meg nem engedi neki. Ha másként cselekszik, közösiék ki.” (R. 58.)

³⁴ „A monostor kapujához rendeljenek egy idősebb okos testvért, aki értelmesen tud szót váltani, és akit éltés kora nem enged elcsatangolni. ...” (R. 72.) Az elcsatangolni (*vagari*) kifejezést néhányan szövegromlásnak tartják, a tétlenkedni (*vacari*) alak helyett (ti. a kapus, ha épp nincs semmi dolga, akkor se tétlenkedjék), amelyet azonban szerintem értelmileg meglehetősen erőltetett a kapus „éltes” korához és készenlétet igénylő feladatköréhez kapcsolni, arról nem is beszélve, hogy ez utóbbi alakot tartalmazó kézirat nem is maradt fenn. Vö. Söveges 1996. 263.

³⁵ „...A monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek, hogy a szerzeteseknek ne kelljen kint csatangolniuk, ami lelkiüknek éppen nem válik üdvére. ...” (R. 72.) Ezt a részt egyébként még hangsúlyosabbá teszi a fejezet záró rendelkezése: „...Azt akarjuk, hogy ezt a Regulát [valószínűleg a szabályzatnak ezzel a fejezettel záruló, egy kisebb részét - K. T.] a közösségben gyakrabban olvassák föl, hogy senki a testvérek közül ne menthesse magát azzal, hogy nem ismeri.” Vö. Söveges 1996. 265. Itt ismét meg kell említeni a már idézett 67. fejezet záró rendelkezését, mely nemcsak a külvilági tapasztalatairól beszámoló testvérek számára helyez kilátásba büntetést, hanem azok számára is, akik az apát engedélye nélkül hagyják el a monostort.

fontos tanítására támaszkodva – spirituális téren kiemelt szerepet tulajdonít a vendégek érkezésének,³⁶ a befogadásukkal foglalkozó (53.) fejezetben is érvényesül a közösség védelmének, a külvilág ártalmaitól való elszigetelésének igénye. A vendég befogadását közös imával kell kezdeni, a békecsók csak ezután következhet.³⁷ Természetesen a külvilág romboló hatású híreit, történeteit az érkező vendégek is behozhatták a kolostorba, épp ezért a testvéreknek tilos volt szóba elegyedni velük.³⁸ A Regula 54. fejezetének – amelynek bár alapvetően a magán-tulajdon megjelenésének megakadályozása lehetett a célja – egyik kitétele, mellyel a külvilágból érkező levelek elfogadását is tiltja, szintén a kívülről jövő információk kirekesztését, valamint a külvilághoz fűző kötelékek felszámolását célozza.³⁹

Ha tehát a Regula által ideálisnak tartott életmód követelményeit – amelyek egyik alappillére a külvilágtól és annak negatív hatásaitól történő elzárkózás volt – összevetjük azokkal a változásokkal, amelyeket a hiteleshelyi tevékenység ellátása okozott a szerzetesközösség tagjai számára, megállapíthatjuk, hogy a hiteleshelyi munka komoly rést ütött a közösség elzártságán, olyan csatornát nyitva meg, amelyen keresztül a szerzetesi és a világi életmód, kultúra és értékrend mindennapi, folyamatos kapcsolatba kerülhetett egymással. A hiteleshelyi feladatok ellátása alapvetően újat hozott a hiteleshelyi ügyintézésbe és oklevéladásba bekapcsolódó szerzetesek számára: megakadályozta őket abban, hogy a világtól teljesen elvonulva és elfordulva kivonhassák magukat a világi életmód, a népi kultúra hatásai alól.

³⁶ „Minden érkező vendéget úgy fogadjanak, mint magát Krisztust, mert ő maga mondja majd egykor: „Idegen voltam és befogadtatok engem.” (Mt 25,35) (R. 59.)

³⁷ „...Mihelyt tehát vendéget jelentettek, szolgálatkész szeretettel siessenek elébe az előljáró és a testvérek. Először együtt imádkozzanak, és csak azután egyesüljenek a békecsókban. Ezt a békecsókot tehát ne adják előbb, hanem csak az előrebecsátott imádság után, az ördög cselvetései miatt. ...” (Uo.)

³⁸ „...A vendégekhez pedig, aki arra parancsot nem kap, semmiképpen se csatlakozzék, és velük beszédbe ne elegyedjék, hanem ha találkozik velük, vagy meglátja őket, alázatosan köszönjön, amint mondtuk, és áldáskérés után menjen tovább azzal a megjegyzéssel, hogy neki nem szabad a vendéggel beszélgetnie.” (R. 60.)

³⁹ „Semmiképpen se legyen szabad a szerzetesnek sem szüleitől, sem bárki mástól, de egymástól sem akár levelet, akár eulógiát vagy bármi csekély ajándékot elfogadnia vagy adnia az apát engedélye nélkül. ...” (Uo.)

Az utóbbi években előtérbe került a hiteleshelyek kutatása, amelynek következményeként bővíülhetnek, pontosabbá és árnyaltabbá válhatnak a középkori magyar művelődés-, jog-, kultúr- és egyháztörténetről meglévő ismereteink. A hiteleshelyek a középkori Magyarország speciális jogintézményei voltak, tevékenységükön keresztül azonban nemcsak a jogi írásbeliségbe nyerünk bepillantást, hanem az egyház szervezetébe is. Egy-egy székes- vagy társaskáptalan, illetve konvent hiteleshelyi okleveleinek vizsgálatával pontosabb képet alkothatunk az egyházi középélet kialakulásáról, és arról, hogy a középkori társadalom egyes rétegei előtt milyen pozíciók váltak elérhetővé az egyházi szervezetben. Természetesen az intézménytörténeti kutatások számára is hasznosíthatóak lehetnek az egyes hiteleshelyeket feldolgozó monográfiák, hiszen ezekből később össze lehet állítani az egyházi középélet tagjainak archontológiáját, amelynek segítségével esetleg néhány személy részletes pályaképe is felvázolható lesz.

A hiteleshelyi oklevelek formulás részeinek elemzése segítségünkre lehet abban, hogy megvizsgáljuk az oklevéladó szervek, egyházi intézmények kapcsolatait, mivel a középkor „konzervatív” szemléletében a formulák viszonylag gyorsan megszilárdultak, és a kialakult gyakorlattól – amely a „jogbiztonság” miatt később ritkán változott – való bármilyen eltérés okaként több esetben sejthetünk személyi változást, illetve más hiteleshelyek hatását az adott intézmény gyakorlatára. A formulás részek vizsgálatának segítségével – egy káptalan vagy konvent okleveleinek feldolgozása után – felbukkanhat néhány olyan, korábban hitelesként elfogadott, kétes hitelű oklevél, amely elüt az adott intézmény korabeli gyakorlatától.

A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenységéről a 13. század harmadik évtizedétől vannak adataink: az első, teljes szövegében ránkmaradt okleveleket 1229-ben állították ki. A korai oklevelek formulái még nem teljesen egységesek, de a tatárjárás után már gyorsan kialakul az egységes gyakorlat, amiben nagy szerepe lehetett Demeter *lectornak*, aki 1248-tól 1269-ig irányította a testület oklevélkiadását.

A káptalan 1269-ig kiadott 45 – teljes szövegében ismert – oklevélnek feldolgozása után egy privilégium hitelessége kérdésesnek tűnik. Mielőtt megvizsgál-nánk ezt a diplomát, célszerű röviden áttekinteni a káptalan által 1269-ig kiadott privilégiumok formulás részeit.

PROTOCOLLUM

Intitulatio

Az 1229-től 1269-ig terjedő időszakban a nyitrai káptalan privilégiumaiban az *intitulatio* leggyakrabban előforduló formája: „*Nitriensis ecclesie capitulum*”. Gyakorlatilag ez az uralkodó formula a kezdetektől 1260-ig, kivételt csak két, 1229-ben kiadott oklevél képez. A káptalan okleveles gyakorlatának sajátosságaként megemlíthetjük, hogy az *intitulatio* említett formája mindig az *inscriptio* után következik. 1263-ban és 1264-ben összesen hatszor, majd 1268-ban még egy alkalommal felbukkan a „*capitulum Nitriensis ecclesie*” alakú *intitulatio*, amely azonban az előbbivel ellentétben már megelőzi az *inscriptiot*.

Inscriptio

A káptalan *inscriptioi* már nagyobb változatosságot mutatnak, alapvetően mégis két csoportra oszthatók. Az „*Universis Christi fidelibus...*” kezdetűekre, amelyeket mindig az *intitulatio* első típusa követ, illetve az összesen hétszer előforduló „*Omnibus Christi fidelibus ad quos presentes littere pervenerint*” alakú *inscriptiora*, amely az *intitulatio* második típusát követi.

Salutatio

A *salutatio* formája szintén nagy változatosságot mutat, de leggyakrabban az „*praciones in Domino*” alakú formulával találkozunk. 1264 és 1269 között összesen négyszer fordul elő a „*salutem in omnium salvatore*” forma, az *intitulatio*val kezdődő oklevelekben pedig a „*salutem in Domino sempiternam*” alakot találjuk.

CONTEXTUS

Arenga

A nyitrai káptalan Árpád-kori okleveleiben összesen kétszer fordul elő a filozófikus, gyakran bibliai gondolatokat tartalmazó rész, amit magyarázhat az a tény, hogy megléte vagy hiánya nem befolyásolta az oklevél jogerejét.

Promulgatio

A *promulgatio* nagy variabilitást mutató formái alapvetően két nagyobb csoportra oszthatók a nyitrai káptalan korai okleveleiben. Leggyakrabban a „*Significamus vobis*” formulával találkozhatunk, amely összesen 19 oklevélben látható, további 4 privilégium az ennek változataként felfogható „*Significamus tam modernis quam futuris*” alakú *promulgatio*t tartalmazza. Azokban az oklevelekben, melyekben az *intitulatio* áll az első helyen, a *promulgatio* formája: „*Ad universorum tenore presentium volumus pervenire*”.

Narratio

A *narratio* a káptalan okleveleiben nagy változatosságot mutat, tükrözve a jogügyletek sokféleségét. Az ismert, 1269-ig kiadott 37 privilégium közül *pertinentia* formulát 2, szavatosság-vállalást 10 oklevél tartalmaz. Ez utóbbi formulás rész 2 esetben konkrétan körülhatárolja a szavatosságot vállaló fél kötelezettségét, a fennmaradó 8 oklevélben csak általánosan fogalmazza meg azt.

Corroboratio

A nyitrai káptalan korai privilégiumaiban előforduló – az oklevél kiállításának és megpecsételésének tényét jelző – *corroboratio* legtöbbször megtalálható formája az „*In cuius rei testimonium...*” kezdetű, amely 22 esetben tűnik fel, leggyakrabban „*In cuius rei testimonium presentes concessimus litteras sigilli nostri munimine roboratas*” alakban. További 7 oklevélben ennek változataként az „*In cuius rei memoriam...*” kezdetű *corroboratio*t találhatjuk meg. A megerősítés másik módja a *chirographálás*

volt, amelyet egy privilégium kivételével¹ minden oklevél tartalmazott. Az *intercidálásra* egyszer sem utalnak a *corroboratioban*.

ESCHATOCOLLUM

Datum

A nyitrai káptalan első okleveleit csak évmegjelöléssel látta el, 1246-tól azonban párhuzamosan megtalálhatók a napi keltezésű és a csak éves datálást tartalmazó oklevelek. A privilégiumokban római datálást alkalmaznak, amelynek bevezetésénél az „*anno verbi incarnati...*”, „*anno gracie...*”, „*anno Domini...*”, „*anno ab incarnatione Domini...*” alakok használata figyelhető meg. Az oklevelek záró részéhez tartozik a privilégium kiadásáért felelős *lector* személyének megnevezése, amely először 1246-ban fordul elő.

A KÉTES HITELŰ OKLEVÉL

Az 1269-ig kiadott privilégiumok formulás részeinek vizsgálata alapján egy oklevél hitelessége kétségesnek tűnik. Az 1262. május 24-én kiállított privilégium² szerint a káptalan előtt megjelentek a Korsak faluból származó barsi várjobbágyok, András fia, Andornyk és Pune fia, Márton, akik a maguk és az ugyanonnan származó Bothus fiai, Barleus és Bors, valamint Farkas fia, Falch nevében elmondták, hogy Tolmács egy részét meg akarták szerezni perrel a garam-szentbenedeki egyháztól, végül – a költségeikért számított – 1 márka ellenében a nevezett egyház javára lemondanak róla.

Az oklevél már külső megjelenésében elüt a káptalan által kiadott privilégiumoktól. Az 1245 után – a káptalan által – kiállított oklevelek a korban korszerűnek mondható, viszonylag sok rövidítést tartalmazó, az oklevélírásban gyakorlott kezektől származnak, amelyek közt nagy a hasonlóság, vélhetőleg azért, mert az írnokok többsége – ha nem mindegyike – a káptalani iskolában szerezte

---

¹ Df. 236 994.

² Dl. 523.

meg ehhez szükséges tudását. Tárgyalt oklevelünk azonban – óvatosan megformált kerek betűivel – elég gyakorlatlan kéztől származik, aminek legszembetűnőbb bizonyítéka az „s” betűk szárainak bizonytalansága. Feltűnő, hogy míg a szóvégi „s” rövidítést³ és az „r”-es rövidítéseket⁴ – ez utóbbit egyszer indokolatlanul⁵ – többször alkalmazza, addig egyáltalán nem használja ki a – viszonylag nagy számban előforduló – *per*, *pro*, *par* előtagok és prepozíciók rövidítésének lehetőségeit,⁶ ellentétben a káptalanban már meglévő gyakorlattal. Az egész oklevél inkább egy kis forgalmú társaskáptalan vagy konvent kiadványához hasonlít, mintsem egy székeskáptalanéhoz. Ezen észrevételek indokoltá teszik, hogy tüzetesebben megvizsgáljuk a privilégium szerkezetét és tartalmát. E vizsgálatba bevontuk a nyitrai káptalan által az Árpád-korban kiállított összes oklevelet.

Az 1262. május 24-i keltezéssel ellátott diploma első eleme az *intitulatio*. A nyitrai káptalan korai privilégiumaiban további 7 hasonló szerkezetű oklevelet találtunk, melyek közül az eredetiben fennmaradt 4 privilégium⁷ paleográfiai vizsgálatának elvégzése után úgy tűnik, hogy ezek egy kéztől származnak – ellentétben az itt tárgyalt oklevéllel. Ezt az oklevelet az *intitulatio* formulája is megkülönbözteti az említett 7 privilégiumtól, mivel „*capitulum ecclesie Nitriensis*” alakban fordul elő. Az Árpád-kor folyamán ez az *intitulatio* tizenháromszor található meg az oklevelek első elemeként,⁸ melyek közül egyről⁹ a kutatás már korábban bebizonyította, hogy hamis.¹⁰

A fennmaradó tizenkét oklevél körét tovább szűkíthetjük, ha megnézzük az *inscriptiot*. Az 1262-es privilégium „*omnibus Christi fidelibus ad quos presens scriptum venerit*” alakú *inscriptio*ja csak ebben az egy esetben fordul elő az Árpád-korban,

³ Pl.: *concessimus, cuius*; nem rövidíti azonban a *promulgatioban* a *volumus* végződését.

⁴ Pl.: *universorum, expensarum*

⁵ A 3. sorban: *Andree* – kiírja a névalakot, az „c” betűk fölött mégis látható egy *littera supraposita*, vélhetőleg az „r” betű rövidítéséként.

⁶ Háromszor rövidíti a *pre* előtagot: *presencium, pretaxatum, presentes*.

⁷ Dl. 40 056., Dl. 58 398., Dl. 58 399., Dl. 572.

⁸ Dl. 71 792. (1282.), Dl. 74 467. (1286.), Df. 236 131. (1288.), Df. 273 545. (1290.), Dl. 1295. (1290.), Dl. 58 429. (1291.), Df. 235 969. (1292.), Dl. 1342. (1292.), Fejér VI/1. 277. (1293.), Dl. 1372. (1293.), Dl. 50 138. (1295.), Dl. 40 240. (1297.), Df. 227 785. (1300.)

⁹ Df. 236 131.

¹⁰ Karácsonyi János: Hamis oklevelek jegyzéke 1400-ig. Szeged 1988. (reprint) 163. sz.

a hozzá legjobban hasonlító „*omnibus Christi fidelibus ad quos presentes littere pervenerint*” formula 1269-ig kétszer,¹¹ az azonos *intitulatio*t tartalmazó oklevelekben hatszor¹² lelhető fel. A „*salutem in vero salutari*” alakú *salutatio* sem tűnik fel többet az Árpád-kor folyamán. A *promulgatio* teljesen azonos az 1262-es és az 1290 után kiállított – azonos *intitulatio*t és hasonló *inscriptio*t tartalmazó – oklevelekben: „*Ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire*”. A tárgyalt oklevél *corroboratio*ja¹³ beleillik a káptalan – 1269-ig terjedő időszakának – gyakorlatába. Az oklevél hitelességét legerősebben a dátum formája¹⁴ kérdőjelezi meg. A privilégiumot keresztény napjelöléssel kezdték, a káptalan gyakorlata azonban teljesen következetes ebben a tekintetben: 1286-ig keresztény napjelölést csak a *patensek* és a *relatiok* tartalmaznak, a napi keltezéssel ellátott privilégiumok dátumát római napjelöléssel adják meg. 1286 után a napi keltezéssel ellátott privilégiumok közül 14 római¹⁵ és 10 keresztény¹⁶ napjelölést tartalmaz. Úgy tűnik tehát, hogy a következetes gyakorlat az Árpád-kor utolsó másfél évtizedében szűnik meg. Az oklevél kiadásáért felelős *lector* személye helyesen szerepel az 1262-es diplomában.

A hamisítás okait kutatva nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a tatárjárást megelőzően a garamszentbenedeki apátok többször pereskedtek a barsi várjobbágyokkal,¹⁷ a tatárjárás után pedig szintén többször tiltakoztak amiatt, hogy – egyháziak és világiak – birtokaikat elfoglalták.¹⁸ Elképzelhető, hogy az apátság ezzel a hamisítással próbálta jogait érvényesíteni, hiszen Tolmács egy része

¹¹ Dl. 105 383., Dl. 40 056.

¹² Dl. 273 545. (1290.), Dl. 58 429. (1291.), Dl. 1342. (1292.), Df. 235 969. (1292.), Fejér VI/1. 277. (1293.), Dl. 1372. (1293.)

¹³ „*In cuius rei memoriam presentes litteras concessimus sigilli nostri munimine roboratas.*”

¹⁴ „*Anno Domini M° CC° LX° II° quarta feria post diem ascensionis Domini.*”

¹⁵ Dl. 75 823. (1287.), Dl. 95 232. (1287.), Df. 236 131. (1288.), Dl. 95 234. (1289.), HO VIII. 269. (1289.), Df. 273 545. (1290.), Dl. 58 429. (1291.), Df. 235 969. (1292.), Dl. 1342. (1292.), Fejér VI/1. 277. (1293.), Dl. 1372. (1293.), Dl. 1385. (1294.), Dl. 95 603. (1294.), Df. 227 785. (1300.)

¹⁶ Dl. 74 467. (1286.), Dl. 1295. (1290.), Dl. 1280. (1293.), Dl. 58 432. (1295.), Dl. 5165. (1296.), Dl. 40 239. (1297.), Dl. 40 240. (1297.), Dl. 58 384. (1299.), Dl. 40 256. (1299.), Dl. 73 564. (1300.)

¹⁷ Knauz Nándor: A Garam-melletti Szent-Benedeki apátság I. Bp. 1890. 65–67.

¹⁸ Uo. 68.

valóban a konvent birtoka volt.¹⁹ A formulás részek elemzése alapján úgy tűnik, hogy az oklevelet 1286 után hamisították, és ez a tény egy másik lehetséges magyarázatot is felvet a hamisítás okaként. Csák Máté ugyanis 1293-ban elfoglalta Ugróc várát Bás fiától, Pétertől,²⁰ s az 1294-ben köztük létrejött megegyezés szerint – melyet a nyitrai káptalan oklevele tanúsít²¹ – Péter elcserélte Ugrócot Mátéval. A váruradalomért és a hozzá tartozó tizenegy faluért csereként kapott birtokok között megtalálható Tolmács és Bars, melyek egykor Aladarius és Romanus birtokai voltak. Ha feltételezzük, hogy a szövegromlás miatt olvashatatlan rész barsi várjobbágyokra utal,²² akkor elképzelhető, hogy a monostor saját birtoka védelmében hamisított oklevelet, mint az anyagi bizonyítás eszközét. Amennyiben érvelésünk helyes, és a hamisítás oka valóban ebben a birtokcserében keresendő, akkor másik megoldásként felmerülhet az is, hogy az apátság – az előnytelen csere miatt erősen meggyengült – Péter rovására igyekezett birtokait növelni.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az 1262. május 24-re datált, a paleográfai vizsgálat alapján hamisnak látszó diploma, az Árpád-korban egyszer előforduló *inscriptio* és *salutatio*, valamint a két és fél évtizeddel későbbi gyakorlatot tükröző *intitulatio* és *datatio* alapján egy 1286 után készült hamisítványnak tűnik, amelynek hátterében esetleg a Bás fia, Péter és Csák Máté közt 1294-ben létrejött birtokcsere állhatott.

---

¹⁹ ÁMTF I. 481.

²⁰ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 43.

²¹ ÁÚO XII. 555.

²² „...*Tolmach, Bars, que quandam Aladarii et Romani iobagionum* – – – – *fuit*...” Györffy György a szöveget az említett módon értelmezte. ÁMTF I. 432.

Vultis xpi fideibus quibus p'sentes p'auigunt. Alios autē capitis opacoos indno. Sig-
 fiam? ubi. qd. 72 archieps 7 2009n fuit eius filij 97 fou. Regne Dyul. q'oe 7 fuctio
 fante ipay. ut dicentur. an nostra p'sentia p'cepari sunt. totam gram eay oba sub
 uocatur amptam a 6 cap'ano de illi. Enghed monie. 7 7 possedam octomono p'ule-
 sty noie. am omibue suis uelradue. 7 p'uenit. se uenb'isse homino moie:
 To oneduo archiepo f'p'ay. aut egeie cancellano. p'uenit moie ap'ent. uie
 ap'ent possedam. assensu fiant p'curam. abedam archiepo sepluine p'cipie.
 ecessant xam de e'p'ay quidem q'ie f'ally qd ipa t'p' includit abom. p're t'p'io d'icet
 archiepi. exipantibus. q'ie monastium ea domo du de bonam. hoc adueto. qd'ue
 unq. d'icant atam ab ante d'icdo archiepo rep'et uoluerit. n'ntian uenit'rae. t'ne
 bunt eandem. moie omibue expe'ire. cedant ipa t'ra uie irruuabile archi-
 epi e'p'ay. In aut' re'f'mouit' l'it'e. Nosentes sig'elli moie amunimur.
 concessimus nobocit'e. Anno. g'it.
 l'edone. e'p'ay. moie m'g'ie D'emet.
 D'ant' uenit'no. f'lo.

apertulum eccle. Nunc omni; epi scilicet ad quos presens scriptum venit scilicet in
uero salutari. Ad unius notitiam tenere presentium uoluntatis peruenire. quod Andronicus
filius Andree. et marci filius iohannis. Secunda habet. Dionysius cisterciensis potagionis prie
se Deus et Paulus filii Iohannis nec non prie scilicet filio fructuosi de ecclesia et in no
personaliter constitui quandam particulam tenere se terra Thulmisch grauis ab ecclesia
sancti Benedicti. cum uis materna proponenda alienare. considerant tandem no
ad ipsos si ad ecclesiam peruenire promittant. reliquierint eidem cum omnib; suis et
liberis. nam matrem superior ratione expensat. reperitur ab eodem scriptum
seu pactum possidendum. promittentis simulacra expensat. particulam tenere p
taxatum. si peruenimus pro cessu compositi retractatum. scilicet ita memoratum.
presens litteras concessit sigilli hinc munus retractas Anno dm. mc. cc. lxxij.
Quarta cast post diem assensionis dm. in quo demetrio eccle. nec secundum existit
te.

1262. május 24. DL 523

Sir Urre (Egy magyar lovag Arthur király udvarában)

Az Arthur királlyal és a Kerekasztal lovagjaival kapcsolatos elbeszélések, történetek – akár prózában születtek, akár versben – a középkor legnagyobb terjedelmű mondakörét alkotják.¹ E kelta gyökerekből kinövő, archaikus elemeket is megőrző, de a 12. század folyamán végleg lovagi jellegűvé alakult mondakör rengeteg új történettel és személlyel gyarapodott a századok során. A korai hagyomány legterjedelmesebb összefoglalása (és saját írói leleménnyel kibővített darabja) Geoffrey of Monmouth-nak az 1130-as években megírt *Gesta Regum Britanniae* című latin nyelvű munkája, amely már átmenetet képez a regényes geszta felé.² E munkát nem sokkal később a normann Wace fordította le.³ A mondai anyag ezzel átkerült a kontinensre, robbanásszerűen elterjedt, különösen a mai Franciaország és Németország területén, felvette lovagi-udvari jellegét, és olyan elemekkel gyarapodott – pl. Chrétien de Troyes⁴ vagy Wolfram von Eschenbach⁵ jóvoltából –, amelyek az eredeti inzuláris hagyományban nem fordulnak elő (a Grál mint Krisztus vérének kelyhe, a Grál lovagi keresése, Camelot vára, Lancelot személye és Guinevere királynőhöz fűződő viszonya, stb.).

A mondakör gyarapodásának csúcsideje a 12–14. század, utolsó középkori összefoglalása pedig Sir Thomas Malory röviden *Le Morte Darthur*-nek nevezett munkája. Malory (cc. 1416–1471) nemes család szülöttje volt. Warwick grófjának

¹ Az Arthur-mondakör kiváló összefoglalásai pl.: R. J. Loomis (ed.): *Arthurian Literature in the Middle Ages*. 1979.⁴ (a továbbiakban: Loomis 1979.); Norris J. Lacy–Geoffrey Ashe: *The Arthurian Handbook*. 1988. (a továbbiakban: Lacy–Ashe 1988.)

² Az Arthurral kapcsolatos korai hagyományra és forrásokra, így Geoffrey of Monmouth-ra is l. Loomis 1979. 12–93, 192–205.; Lacy–Ashe 1988. 3–79.; Graham Phillips–Martin Keatman: *King Arthur. The True Story*. 1993.²

³ Wace-szel kapcsolatosan l. Loomis 1979. 94–103.

⁴ Loomis 1979. 157–191.; Chrétien de Troyes: *Arthurian Romances*. Transl., intr. and notes by William W. Kibler. 1991. (A bevezető l. az I–XXV. oldalakon.)

⁵ Loomis 1979. 218–250.; Neil Thomas: *The Medieval German Arthurian*. 1989. 61–83.

hűbéreseként részt vett a százéves háborúban is. Hazatérve azonban valószínűleg elszegényedett, s mivel rablással, erőszakkal vádolták, többször börtönbe került, ám meg is szökött onnan. A Rózsák háborújában is részt vett, ám a szövevényes politikai-diplomáciai események immár végleg börtönbe juttatták. Említett munkáját és életét egyaránt ott fejezte be.⁶

Nehéz arra választ adni, hogy e zabolátlan lovag miért adta a fejét arra, hogy az Arthur királlyal és körével foglalkozó korábbi munkákat egybeszerkessze, kibővítsen, átalakítsa és megrostálja azokat – a középkor kompilatív szerkesztési elveinek megfelelően. Mivel egy zaklatott kor hányatott sorsú személye volt, talán a lovagi erények eszményített világában akart nyugalmat találni – a lovagkor kezdődő hanyatlása idején.

Művét Caxton már 1485-ban kiadta, ő látta el az idézett címmel, és osztotta 21 könyvre.⁷ (A 20. századig csak ezen ősnymotatványból ismerték a munkát, mígnem Eugène Vinaver 1947-ben kiadta az – egy 15. századi kódexből előkerült – eredeti, csak 8 könyvre tagolt kéziratot.) Caxton⁸ változtatott a kézirat címén, tagolásán, illetve helyenként a szövegen is, de ez vonatkozó fejezetünket nem érinti. (A mű eredeti címét is e kódexből ismerjük: *The Hoole Book of Kyng Arthur and of His Noble Knyghtes of the Rounde Table*.)

Malory regényes lovagi gesztájában szót ejt egy bizonyos Sir Urre nevű kóborló magyar lovagról (*there was a good knyghte in the land of Hongre his name was syr Urre*), aki egy tornán megölt egy spanyolföldi lovagot, de ő maga is hét súlyos sebet kapott, amelyek nem gyógyultak be, mivel a spanyol lovag anyja bűbájával ezt megakadályozta. A gyógyulás egyetlen módja az volt, ha a sebeket a világ legjelesebb lovagja orvosolja. Ekkor Urre anyja és húga, Felelolye (más helyütt: Felelolle) Urre-t hét évig hordozták Európa keresztény országain át egy lovakra

⁶ Maloryval kapcsolatban l. Loomis 1979. 541–552.; E. K. Chambers: *English Literature at the Close of the Middle Ages*. 1971.⁸ 185–205.; Derek Brewer: *English Gothic Literature*. 1983. 265–276.; Lacy-Ashe 1988. 48–59.

⁷ Syr Thomas Malory: *Le Morte Darthur*. Ed. by H. O. Sommer. 1889–1892. Malory munkájának ezen, Caxton ősnymotatványán alapuló oldalbeosztásos, keresőprogrammal ellátott *edíciója* megtalálható az Interneten a <http://hmvr.bri.umich.edu> címen. Mivel Malory munkáját könyvfórmában nem tudtuk elérni, magunk is ezen változatot használtuk. (a továbbiakban: Malory)

⁸ William Caxton jelentőségére l. Seth Lerer tanulmányát. In: David Wallace (ed.): *The Cambridge History of Medieval English Literature*. 1999. 720–738.

kötözött hordágyon, ám egyetlen lovag sem tudta begyógyítani a sebeket. Végül elvetődtek Angliába, Arthur király színe elé. Miután az asszony elmesélte a történeteket, Arthur felszólította lovagjait, próbálkozzanak Urre meggyógyításával. Az uralkodó is kísérletet tett, ám sem ő, sem a Kerekasztal ott levő tagjai nem jártak sikerrel. Végül megérkezett Lancelot, a világ legjelesebb lovagja, és érintésére a sebek behegedtek. Urre így teljesen felépült, a Kerekasztal tagja lett, hűgát pedig feleségül vette az egyik lovag.⁹ Később Lancelot mint Francia hon egyik hűbérura Urre-t egy tartomány *earljének* nevezte ki.¹⁰

Sir Urre története, amelyben a misztikus hetes szám ismétlődése és a történet morális elemei egyértelműen elárulják, hogy a lovagi-keresztény erények példázatát kívánja nyújtani, csak Malorynál szerepel az Arthur-mondakörben.¹¹ Mint ilyen, láthatóan kitalált történet, felvetődhet azonban, lehet-e mégis valamilyen értelemben valóságmagja, illetve olyan kérdéseket, problémákat is megfogalmazhatunk a történet alapján, amelyek továbbgondolásra és -kutatásra egyaránt alkalmasak lehetnek.

Mindenekelőtt azonban erősítsük meg, hogy Malory művének (részleges) magyar fordítása a *Hongre* (más helyütt: *Hongry*) kifejezést helyesen értelmezi Magyarországnak.¹² Ennek ellenőrzéséhez segítséget nyújt az említett, világhálón fellelhető kiadás, amellyel e kifejezés minden előfordulása és ezek értelmezése egyszerű kereséssel megoldható. A fogalom 8 helyen fordul elő Malory szövegében, ebből ötször egyértelműen „éhség” vagy „éhes” jelentésben, a maradék 3 helyen pedig Urre névvel kapcsolatosan (pl. *syr Urre of Hongry*). Egyértelmű azonban, hogy a *knyght of Hongre/Hongry* kifejezés Urre esetében nem fordítható az „Éhség lovagjának”, azaz nem tekinthető egyfajta „azonosító” névnek, így nem is állítható párhuzamba pl. Lancelot, a „Tó lovagja” (Lancelot de Lac, vagy angolosan: Lancelot of the Lake) névvel. Ezt a szöveggörnyezet is erősíti: a magyarországi lovagot a spanyolföldi lovaggal állítja szembe Malory, továbbá egy helyen

⁹ Malory XIX. könyv, 10–13. fejezet.

¹⁰ Malory XX. könyv, 18. fejezet.

¹¹ A Kerekasztal lovagjait listázó Phyllis Ann Karr (The King Arthur Companion. 1983.) is csak Maloryt említi Sir Urre nevénél (101.) forráshelyként.

¹² Sir Thomas Malory: Arthur királynak és vitézeinek, a Kerek Asztal lovagjainak históriája. Ford. Tellér Gyula, válogatta és az utószót írta Kretzoi Miklósné. 1996.² (Urre története: 369–374.)

kiderül, hogy Urre melléknévként a „Hegy” lovagja nevet viseli.¹³ Az *of Hongre/Hongry* kifejezésen tehát valóban „magyarországi”-t kell értenünk.

Lényeges kiemelnünk, hogy Urre története nem Malory leleménye, avagy legalábbis csak részben lehet az. A (Caxton beosztása szerinti) XIX. könyv elején ugyanis Malory egy francia könyvre (*Frenssh booke*) hivatkozik forrásként – e munkát azonban a kiterjedt arthurologiai kutatás és filológia nem tudta azonosítani. Noha az bizonyos, hogy Malory a XIX. könyv megírásához használta a 13. század első harmadában keletkezett – a Lancelot és fia (a Grált megtaláló Galahad) kalandjaival, Lancelot és Guinevere viszonyával, illetve Arthur halálával foglalkozó – ún. *Vulgata*-ciklust,¹⁴ ebben azonban Urre nem szerepel. Amennyiben tehát Malory nem csupán „igazolásképpen” utal e könyvre, hogy egy saját maga által kreált történetet ezáltal „hitelesítsen”, feltehető, miszerint egy mára már elveszett műből dolgozott. Így az ősforrás (ha létezett, amit valószínűnek tartunk) ismeretének hiányában felvetéseinket elsősorban Malory szövegére alapozzuk, de megpróbálunk következtetéseket levonni a francia ősforrásra vonatkozóan is.

Miért kerülhetett a magyar lovag Malory munkájába? Ezzel kapcsolatosan két továbbgondolásra érdemes kérdést és választ fogalmazhatunk meg.

1) Malory netán hallott Magyarországról, valamiért fontosnak, jelentősnek tekinthette, s ezért döntött úgy, hogy a francia forrásból kiemelve saját művébe illeszti Sir Urre személyét és történetét?

Ha Malory Zsigmond királynak a konstanzi zsinat idején tett angliai látogatásáról¹⁵ esetleg nem is hallott, de talán Hunyadi Jánosnak mint a törökök ellen küzdő keresztény „fehér lovagnak”¹⁶ egész Európát bejáró hírével együtt Magyarországa is eljuthatott hozzá. Ezért, amikor a francia forrásban találkozott Urre névvel, lovagi tiszteletből beemelhette munkájába a vele kapcsolatos elbeszélést. Természetesen az sem zárható ki, hogy Malorynak semmi ilyesféle „tiszteletteljes” motívációja nem volt, egyszerűen csak megragadta őt Urre története (amely volta-képpen a legjelesebb lovag: Lancelot érdemeit domborítja ki), s ennek felhasznál-

¹³ „*syr Urre of the mounte*” Malory XIX. könyv, 10. fejezet.

¹⁴ A *Vulgata*ra l. Loomis 1979. 295–318.; Lacy–Ashe 1988. 88–92.

¹⁵ Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 79.

¹⁶ A „*Chevalier Blanc*” toposzra l. Csernus Sándor: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). 1999. 216–238. (Jegyzetapparátus: 355–362.)

nálásával egyszersmind megragadta az alkalmat, hogy a Kerekasztal tagjainak táborát egy újabb ország lovagjával bővítse. Malory motivációjánál tehát fontosabb azt felvetni: e francia ősforrás mikor keletkezhetett és Magyarország, valamint Urre neve mikor kerülhetett bele?

Úgy véljük, hogy figyelembe véve az Arthur-mondakör (főleg Lancelottal kapcsolatos) bővülését, a magyarországi lovagi kultúra¹⁷ kezdődő terjedését, a magyar-francia kapcsolatok alakulását (pl. a magyarok meginduló franciaországi egyetemjárását, III. Béla király francia házasságát),¹⁸ erre legkorábban a 12. század végétől kerülhetett sor. Még inkább gyanakszunk azonban az Anjou-magyar kapcsolatok felélénkülésének, valamint az Anjouk magyarországi trónra kerülésének időszakára. Ezért a francia ősforrás keletkezését, Magyarország ebbe történő bekerülését és Urre történetének leírását a 13. század utolsó negyede és a 14. század első fele közötti időszakra tennénk.

Itt végeredményben tehát arra gondolunk, hogy a francia ősforrás és ezáltal Malory is egy létező országhoz kreált egy lovagot, aki mögött nem állt valós személy. Ez egyáltalán nem valószínűtlen, hiszen az Arthur-mondakörben számos fiktív, valós előzmények nélküli személy szerepel. Malory regényes gesztájába egy efféle kitalált szereplő teljesen beleillik, és minden valószínűség szerint ilyen regényes geszta lehetett a francia könyv is.

2) E francia munka szerzője, illetve Malory ténylegesen találkozott magyarokkal, és így általában róluk, vagy kifejezetten egy konkrét magyar személyről mintázta Urre alakját, úgy, hogy annak esetleg a nevét is átvette?

Mindez nem zárható ki, ám e kérdés megválaszolásához a francia és angol diplomatikai anyagot és narratív forrásokat (valamint a magyarországi okleveleket) kellene ebből a szempontból áttanulmányozni a 13. század utolsó negyedétől (vagy a nagyobb bizonyosság kedvéért a 12. század végétől) egészen 1471-ig, Malory haláláig, mivel egyben ez az ismeretlen francia munka legkésőbbi lehetséges keletkezési időpontja is. Ez a hatalmas kutatás természetesen nem lehet egy ember feladata, és nem is biztosan hozna eredményt ebben a vonatkozásban, hiszen ha konkrét személyről mintázta is a francia szerző, illetve Malory Urre alakját, annak neve nem feltétlenül szerepelhet e forrásokban. Emellett az sem

¹⁷ A kérdéskörre l. Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Bp. 1988.

¹⁸ Ezekre l. Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp. 1988. 177., 182.

zárható ki, hogy a francia ősförás szerzője és annak alapján Malory egy magyar nevet torzítva írt le, saját nyelvük fonetikájának megfelelően, így az eredeti név átalakult, s talán felismerhetetlenné is vált.

A sok bizonytalanság és „talán” mögött azonban felsejlik annak lehetősége, hogy a fenti korszak adataiból képet kaphatnánk arról, hogy vettek-e részt magyarok a százéves háborúban, milyen minőségben, ki(k)nek az oldalán, hogyan kerülhettek oda, és így általában a francia–angol–magyar kapcsolatokról több ismeretre tennénk szert.

Végleges válaszokat, megoldást (ezen kutatások híján) adni nem tudunk, de bízunk abban, hogy kérdésfelvetéseink nem hibásak vagy céltalanok, akár a francia ősförás esetleges datálására, akár a magyar lovag alakja mögött meghúzódó, fentebb vázolt és eddig kevésbé kutatott kérdésekre gondolunk. De hogy bizonyossággal zárjuk töprengéseinket, az elvitathatatlan, hogy – legyen bár kitalált személy Urre vagy netán valós – örömmel jelenthetjük ki: ezen ismeretlen francia forrás és az azt felhasználó Malory révén Magyarország helyet kapott a középkor legnagyobb mondakörében.

Kötöny kun fejedelem és népének Magyarországra költözése, a kunok és a magyarok közötti ellenségeskedés, valamint Kötöny halála ismert és feldolgozott téma a magyar történetírásban.² Kötöny életének túlnyomó része azonban nem Magyarországhoz, hanem a Kárpátoktól keletre eső területekhez kötődik. A tatárjárást megelőző években (évtizedekben) a Magyar Királyság élénk érdeklődést mutatott a határaitól keletre eső területek iránt (kísérletek a halicsi fejedelemség megszerzésére, a milikói püspökség megszervezése, keresztény térítés a kunok között, Julianus útjai, stb.). Mindez változást hozott Magyarországra és a kelet-európai kunok viszonyában is. Kötöny éppen ennek a korszaknak az egyik szereplője, életútjának ezen szakasza a magyar keleti politika értékeléséhez is hozzájárulhat. A következőkben Kötöny életrajzában vázlatos megírására teszünk kísérletet, összegyűjtve a családjára, szállásterületére vonatkozó adatokat is, elsősorban a magyarországi beköltözése előtti időszakra összpontosítva a figyelmet.

Kötönyről az orosz évkönyvekben,³ a magyarországi Rogerius „Siralmas ének”-ében,⁴ az ausztriai heiligenkreutzi évkönyvek folytatásában (*Continuatio Sancti Crucis II*),⁵ Albericus *Trium Fontium* krónikájában⁶ találunk adatokat, és muszlim for-

¹ Ezúton is köszönetet mondok Zimonyi Istvánnak a dolgozat megírásához nyújtott segítségért.

² Mo. tört. 1984. 1385–1388. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

³ *Kotjan* alakban, ja-val, ill. jusz betűvel írva. *Ipatjevskaja Letopis'*. In: Polnoje sobranije russkich letopisej (a továbbiakban: PSRL) II. Moskva 1908.² *Pervaja Novgorodskaja Letopis'*. In: Die Erste Novgoroder Chronik. Hrsg. J. Dietze. München 1971. (a továbbiakban: Dietze 1971.) *Kotjak* alakban. *Voskresenskaja Letopis'*. In: PSRL VII. Sankt Peterburg 1856. 129., 130. *Nikonovskaja Letopis'*. In: PSRL X. Sankt Peterburg 1885. 89., 90.

⁴ Több alkalommal: *Kuthen. Rogerii Carmen Miserabile*. In: SRH II. 543–588.

⁵ „cum rege Gutan” [*Gotan] Gombos I. 777.

⁶ „nomine Cutanum” Gombos I. 33.

rások is kapcsolatba hozhatók vele.⁷ A magyarországi helynévanyagban is előfordul a Kötöny név, de nem biztos, hogy ez a kun fejedelemhez köthető.⁸

Kötöny neve cirill, latin és arab írásos forrásokban fordul elő. A latin írásos kútfők egy tö. *Kiuten alakot, míg az orosz források egy tö. *Köten névalakot tükröznek. Az arab írásos névalakok a rövid magánhangzók szempontjából nem adnak felvilágosítást, a szó eleji *kef* betű után egy magas hangrendű magánhangzót várhatunk. A későbbi magyar Kötöny név a tö. *Kiuten alak fejleménye.⁹ Rásonyi a tö. *Köten alakból indult ki a szó etimológiájának megállapításakor. Több korábbi elméletet cáfolva úgy vélte, hogy a tö. (kun) *köten szó annyit tesz mint „ülep”, és ebben az esetben tulajdonképpen „lóra termett” embert jelent.¹⁰

Az egykori Kijevi Rusz részfejedelemségei közül a halicsi és volhíniai területek helyzete a 12–13. század fordulóján annyiban különbözött más rusz fejedelemségektől, hogy az értük vetélkedő rusz fejedelmek harcába a nyugati szomszédok, a magyar és a lengyel királyság is beavatkozott. A rusz fejedelmek oldalán kun (polovec) csapatok is harcoltak. Kötönyt 1202-ben említik először a források, amikor a kijevi Rurik Rosztyiszlavics és a volhíniai Roman Rosztyiszlavics harcában az előbbi oldalán vett részt, ahol vele volt testvére, Szomogur is. Az orosz krónika szerint ők a Szutoevicsek közé tartoztak. Kötönyék itt magyar csapatokkal is szembekerültek.¹¹ Romannak egy kis időre sikerült a Halics feletti uralmat meg

⁷ An-Nuvairi (megh. 1333.): *k.t.n.* V. Tizengauzen: Sbornik materialov, otnosjašihja k istorii zolotoj ordy. T. 1. Izvlečenija iz sočinenij arabskih. Sankt Peterburg 1884. 540. Az arab írásos névalak lehet egy tö. *Kiuten, *Köten személynév lejegyzése, de más olvasat is lehetséges. Az itt szereplő Kötönt többen az 1241-ben Magyarországon elhunyt kun fejedelemmel azonosítják. Pl. S. A. Pletnjova: Polovcy. Moskva 1990. (a továbbiakban: Pletnjova 1990.) 174–175.

⁸ *Kerthenzallan* (1493.) Rásonyi László: Les anthroponymes comans de Hongrie. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1967. 143–144.

⁹ Vásáry István: Az Arany Horda. Bp. 1986. (a továbbiakban: Vásáry 1986.) 40.

¹⁰ Rásonyi László: Köncsög és Kötöny. In: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Bárczi Géza–Benkő Loránd. Bp. 1956. (a továbbiakban: Rásonyi 1956.) 439–440.; Rásonyi László: Les turcs non-islamisés en occident (Petchénegues, ouzes et qiptchaqs et leur rapports avec les hongrois). In: Philologiae Turcae Fundamenta. Tom. III. Cur. C. Cahen. Wiesbaden 1970. 21.; Rásonyi László: Hidak a Dunán. Bp. 1981. (a továbbiakban: Rásonyi 1981.) 131.

¹¹ Roman Msztyiszlavics 1200 telén a nyugati kunok ellen egy sikeres hadjáratot vezetett. J. Fennell: The Crisis of Medieval Russia 1200–1304. London–New York 1983. 26. Nem kizárt, hogy Kötönnel szemben érte el sikerét, talán ez is magyarázza, hogy Kötöny miért a Roman elleni koalícióhoz csatlakozott. „Akkor két polovec fejedelem, Sutoevič Kotjan és Somogur nekiment a gyalo-

szereznie, de 1205-ben meghalt, és a birtokáért kiújult a harc. Az egyik oldalon fiai, Danyil és Vaszilko álltak, a másik oldalon a novgorod-szeverszkiji fejedelmek jelentettek be trónigényt Halicsra. A Roman-fiúk elsősorban nyugatról kaptak segítséget, magyar és lengyel részről egyaránt készen mutatkoztak támogatni őket. 1221-ben a novgorodiak birtokolták a fejedelemséget – legalábbis annak nagy részét –, a székvárossal együtt. Msztyiszlav Udaloj fejedelem ekkor foglalta el a halicsi trónt. Ebben aktív része volt a polovec vezérnek, Kötönynek is.¹²

1222-ben egy mongol sereg tört be Kelet-Európába a Kaukázuson keresztül, amelyet Dzebe és Szübötej hadvezérek vezettek. A Kaukázus északi oldalán egy egyesült alán-kipcsak (kun) sereg próbálta megállítani előrenyomulásukat. Az első összecsapás után úgy tűnt, hogy sikerrel, de a döntő győzelmet egyik félnek sem sikerült kiharcolnia. A mongolok ekkor cselhez folyamodtak, hamis ígérettel megosztották ellenfelük erejét, és az így meggyengített erőket külön-külön szétverték.¹³ A mongol sereg közeledett a Rusz terület határához. Az ekkor történteket (a Kalka folyó menti csatát) az orosz évkönyvek különböző szövegváltozatokban adják elő. Az Első Novgorodi Évkönyv szerint Kötönyt menekülésre készítették a tatárok. Msztyiszláv halicsi fejedelemhez ment, akinek Kötöny az apósa volt, majd más orosz fejedelmekhez, akiknek ajándékokat vitt (lovakat, tevéket, bivalyokat, rabnőket), és segítséget kért tőlük a tatárok ellen. Az orosz fejedelmek hallgattak a szavára („Ma a tatárok a mi földünket foglalták el, holnap a tiéteket foglalják el”), és egyesítették haderejüket a tatárok ellen. A döntő csatában a Kalka folyó mellett (az Azovi-tengertől északra) az egyesített orosz-polovec sereg súlyos vereséget szenvedett. A tatárok számos orosz fejedelmet megöltek, Kötöny azonban a túlélők között volt. A mongol sereg a Dnyeper folyónál visszafordult és kelet felé vette az útját.¹⁴

gosoknak, de lovaikat kilőtték alóluk s majd hogy őket is elfogták.” PSRL II. 717. Magyar fordítás: Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. (a továbbiakban: Hodinka 1916.) 307.

¹² Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp.–Pécs 1998. (a továbbiakban: Font 1998.) 69–70.; Pletnjova 1990. 169.

¹³ Az 1222–23-as eseményekre l. pl. B. D. Grekov–A. Ju. Jakubovskij: Zolotaja Orda i ee padenije. Moskva–Leningrad 1950. (a továbbiakban: Grekov–Jakubovskij 1950.) 50–52., 202.

¹⁴ Dietze 1971. 191–193. A kalkai csatáról szóló orosz források alapvetően három szöveg-hagyományra vezethetők vissza. A legbővebb leírást az Első Novgorodi Évkönyv adja. Először a megölt kun fejedelmekről szól, majd Kötöny meneküléséről. A ruszok csak ezután kezdik meg a

Kötöny és kunjai néhány év múlva újra a Halicsért vívott belháborúban tűnnek fel. Kötöny mindvégig kitartott veje mellett, egészen annak 1228-ban bekövetkezett haláláig. Ezt erősítik meg az 1226. év eseményei is. Zsiroszláv halicsi bojár azal fenyegetőzött, hogy ha ellenségei Msztyszsláv kezébe kerülnek, akkor ő azokat át fogja adni apósának, Kötönynek, aki nem fog kesztyűs kézzel bánni velük.¹⁵ Úgy látszik, hogy Kötöny nevének tekintélye volt az orosz fejedelmek és bojárok körében.

1228-ban meghalt Msztyszsláv Udaloj, akiben Kötöny vejét veszítette el. Ebben a helyzetben Danyil Romanovicsnak, az 1205-ben elhunyt Roman fejedelem fiának esélye volt a halicsi trón megszerzésére. Msztyszsláv ugyanis halála előtt Danyillal kezdett szövetkezni és támogatta őt halicsi igényeinek érvényesítésében.¹⁶ Kötöny ekkor a csernyigovi Mihail – Danyil ellenfele – mellé állt, és az ő hívó szavára szállt nyeregbe. Mihail serege Kamenyec várát kezdte ostromolni. Danyil ekkor egy Pavel nevű emberét küldte Kötönhöz, hogy őt megbékélésre bírja. Végül az ellentámadásra induló Danyil és Vaszilko serege elől Mihailék meghátráltak, és sikerült békét kötniük egymással anélkül, hogy bármelyikük is döntő győzelmet tudott volna aratni a másik felett.¹⁷

A Mihail–Kötöny szövetség nem volt tartós, mert 1229-ben arról értesülünk, hogy Kötöny kunjai Danyil oldalán harcoltak a magyarok ellen, de az nem derül ki, hogy Kötöny személyesen is részt vett-e a hadjáratban. A másik oldalon a

készülődést a tatárok elleni harcra. Úgy tűnik, mintha két csata lett volna. J. Fennell: *The Tatar Invasion of 1223: Source Problems*. In: *Forschungen zur osteuropäische Geschichte*. Bd. 27. Berlin 1980. 18–31.

¹⁵ PSRL II. 747.; „A család Žiroszlav mondá a halicsiaknak, hogy: jön Mstislav a mezón s át akar adni benneteket apósának, Kotjannak, hogy ez kiírtson titeket.” Magyar fordítás: Hodinka 1916. 349.

¹⁶ Mo. tört. 1984. 1344. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

¹⁷ PSRL II. 753–754.; „Černigovi Mihály nyeregbe szólította Kotjant és a polovcikat és eljöttek Kamenec alá. Volodimer pedig az összes fejedelmekkel, a kurjanokkal, a pinjanokkal, a novgorodiakkal és a turoviakkal megszállotta Kamenecet. Dániel tettette magát, hogy békét akar velök kötni, s megcsalva őket, a ljachokhoz ment segítségért, míg Pál nevű emberét Kotjanhoz küldötte, mondván: atyám, nyomd el ezt a háborút, végy szeretetedbe, maga pedig elindulván, elvette a halicsi földet s onnét a poloveci földre ment...” Magyar fordítás: Hodinka 1916. 361.

magyar csapatokat Barc¹⁸ kun vezér támogatta.¹⁹ Ezt a magyar sereget a későbbi IV. Béla király vezette. Valószínűleg ekkor találkozott először Béla Kötönnyel.²⁰ 1233-ban megint Danyil oldalán említi őt az *Ipatjenskaja Letopis'*,²¹ ekkor éppen II. András fia, Endre herceg (megh. 1234.) serege ellen harcolt.

Van egy olyan adat a muszlim irodalomban, amelyet a kun Kötönnyel azonosítottak, de ha a fenti életrajzba akarjuk beilleszteni azt, akkor ellentmondások, legalábbis nehézségek merülnek fel. Az egyiptomi An-Nuvairi (megh. 1333.) történetíró és enciklopedista a szintén egyiptomi és a 14. században élt író-hadvezérre, Rukn ad-Dín Bajbarsz al-Manszúrira hivatkozva közöl egy történetet. A kunok két törzse között háború tört ki. A viszály oka az volt, hogy a Dörüt (vagy Dürüt) törzsbe tartozó Mangus összetűzésbe került a Tokszoba törzsbeli Akkubullal, aki végül megölte Mangust. A nevezett Mangus *K.t.n* (Kötöny) fia volt. A dörütök legyőzték a Tokszoba törzsbeliakat, az utóbbiak azonban nem nyugodtak bele a vereségbe, és segítséget kértek Dzsocsitól, Dzsingisz kán fiától. Dzsocsi serege a dörütök ellen vonult és győzelmet aratott felettük.²² Ezt a

¹⁸ Barc, a nyugati kunok egyik fejedelme 1227-ben magyar közreműködéssel megkeresztelkedett, a kun fejedelmek között a 4. számú fejedelemnek nevezi egy korabeli forrás. Makkai László: A milkói (kún) püspökség és népei. Debrecen 1936. (a továbbiakban: Makkai 1936.) 17.

¹⁹ PSRL II. 761.: „Dániel segítségül hozta a ljachokat és Kotjan polovciait, míg a király részén Bëgovars polovciai állottak.” Magyar fordítás: Hodinka 1916. 369.

²⁰ Font 1998. 105.

²¹ PSRL II. 770–771.: „Dániellel egyedül Kotjan és Volodimer maradtak... A királyfi, Djaniš és a magyarok Peremilj alá vonultak és a híd mellett megütköztek Volodimerrel és Dániellel, de megverettek és visszafordultak Halicsba, fegyverzetüket is eldobálva. Volodimer és Dániel utánok nyomultak. Ekkor azonban hozzájuk jöttek Vasilko és Oleksander és Bužesken találkoztak, Volodimer pedig és Kotjan, valamint Izjaslav hazatértek.” Magyar fordítás: Hodinka 1916. 391.

²² „Történt egyszer, hogy egy ember a Durüt törzsből, név szerint Mangüš, Kutan fia vadászni ment. Összetalálkozott vele egy Ąqkubul nevű ember a Tuksubā törzsből – kettejük [törzsei] között régóta ellenségeskedés volt – fogságba ejtette és megölte őt. Nem érkezett hír Mangüšről az apjához és a családtagjaihoz, küldtek egy Ąmgar nevű embert, hogy tudakozódjon felőle. Ez visszatért és közölte a hírt az ő [Mangüš] megöléséről. Akkor [Mangüš] apja összegyűjtötte hozzátartozóit és a törzset és Ąqkubul ellen ment. Amikor ez utóbbihoz eljutott a hír az ellene irányuló támadásukról, akkor ő egybegyűjtötte hozzátartozóit és törzset és készült a velük való harcra. Ők összetalálkoztak és megküzdöttek egymással. A győzelem a Durütoké lett. Ąqkubul megsebesült és serege szétszóródott. Akkor elküldte testvérét, Ąnšart Dūši kánhoz, Ąinkiz kán fiához, akit Űkudīya, aki abban az időben Ąinkiz kán trónján ült, elküldött az északi országokba. Ő [Ąqkubul testvére] elpanaszolta neki, hogy mi érte a népét a kipszak Durüt törzs részéről, és azt mondta neki, hogy ha ő [Dūši]

történetet Ibn Khaldún (megh. 1406.) is előadja egyik művében, de itt a Tokszoba a tatárok egyik törzseként szerepel.²³

A Nuvairi által leírt történettel kapcsolatban azt kell tisztázni, hogy az mikor és hol történt. Mindez segítséget adhat annak eldöntéséhez, hogy a muszlim forrásban szereplő Kötöny azonos-e a magyar történelemből is ismert kun fejedelemmel.

Mikor volt ez a háború? Nuvairi forrásrészletéből világos, hogy Kötöny törzse Dzsocsi mongol serege ellen harcolt. Dzsocsi, Dzsingisz kán legidősebb fia 1227-ben halt meg. Dzsingisz kán birodalmának északi és nyugati felét jelölte ki számára, és a még meghódításra váró országok közé tartozott a kelet-európai kunok területe is.²⁴ További segítséget nyújthat Ögödej kán (megh. 1241.) említése is, aki Dzsingisz utóda volt 1228-tól. A Nuvairi-féle történetet az 1220-as évek végére, vagy még későbbre tehetjük. A kipszakok (kunok) először az 1217–1219 közötti időszakban csaptak össze a mongolokkal. Ez a Volgától keletre lakó Ölberli törzset érintette, a Volgától nyugatra nem terjedtek ki a hadmozdulatok.²⁵ A kunok a Volgától nyugatra 1222-ben és 1223-ban harcoltak a mongolokkal. Ezt a hadjáratot azonban nem Dzsocsi hadjáratként ismerjük. Dzsebe és Szüibötej vezették a sereget. Ekkor nyugat felé a Dnyeperig jutottak. Ugyanekkor Dzsocsi serege a kipszak steppe keleti felén vonult fel. A hadjárat érintette a Volga-vidéket is.²⁶ Nem tudunk viszont arról, hogy bármiféle kun belháborúba akartak volna avatkozni. A következő mongol támadás 1229-ben érte a Volga

ellenük megy, rajtuk [a durütökon] kívül más ellenséget nem fog ott találni. Akkor Dűši hadaival ellenük indult, megtámadta őket, és nagy részüket megölte vagy fogságba ejtette. Akkor kereskedők vették meg őket és elvitték különböző országokba és városokba.” Tizengauzen 1884. 540.

²³ *Taʿrīḥ Ibn Ḥaldūn al-musammā bi kitāb al-ʿIbār*. Būlāq 1867. 5., 372–373. A Nuvairi által említett *K.t.n* név helyett Ibn Khaldúnál *K.t.m.r* szerepel. Nehéz eldönteni, hogy romlott névalakról van-e szó, vagy arról, hogy Ibn Khaldún és Nuvairi két, egymástól különböző nevet közöl. P. B. Golden az Ibn Khaldúnál szereplő *M.n.ḡ.ṭ* alakot *Ming ṭ*-nak olvassa, az ugyanitt szereplő *Āḡ.k.b.k* (Nuvairi: *Āḡ.k.b.l*) alakot **Āḡ köbek* formában rekonstruálja. P. B. Golden: *The Polovci Dikii*. In: *Harvard Ukrainian Studies* 1979–1980. (a továbbiakban: Golden 1979–1980.) 307.

²⁴ Vásáry 1986. 52.

²⁵ Th. T. Allsen: *Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region 1217–1237*. (a továbbiakban: Allsen 1983.) In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. (a továbbiakban: AEMA) 1983. 8–10.

²⁶ Uo. 11.

vidékét, de attól nyugatabbra nem terjedt ki.²⁷ Dzsocsi ekkor már nem élt, Ögödej egy éve volt nagykán. A kun belháború esetleg még Dzsocsi életében kezdődött, de a hadjárat befejezését Dzsingisz fia már nem érte meg. Az 1230-as évek nagy hadjárata idején Ögödej volt a nagykán, Dzsocsinak már régóta csak az emléke élt. A lehetőségek közül az 1229-re keltezhető látszik leginkább elfogadhatónak.²⁸ A történetben a kunokat ért mongol támadás emléke őrződött meg, amelynek időpontját (Dzsocsi mint hadvezér és Ögödej nagyként való együttes említése alapján) az 1220-as évek végére tehetjük, tehát az 1229-es hadjáratral azonosítható.

A másik kérdés az, hogy hova tehető a helyszíne a Nuvairi által előadott történetnek. Tulajdonképpen azt kell megállapítani, hogy hol volt Kötöny törzsének a szállásterülete. Amennyiben Nuvairi elbeszéléséből indulunk ki, feltehetjük, hogy a Dörüt és a Tokszoba törzs egymás szomszédai voltak. A tokszobákról tudjuk, hogy a szállásterületük a Don és a Volga között volt, de attól keletre is kiterjedt, egészen Hvárezm határáig.²⁹ A dörütök lakhelyét a tokszobák szomszédságába tehetjük. Egyes vélemények szerint Kötöny az 1223-as Kalka melletti csata után a Volga-vidéken telepedett le, és ott is élt egészen az 1230-as évek végéig, míg a mongolok el nem űzték onnan.³⁰ Az orosz források alapján azonban Kötöny szállásterületét egészen máshol kell keresnünk. Az 1220-as évek-

²⁷ B. Spuler: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502.* Leipzig 1943. 15.; Grekov–Jakubovskij 1950. 207.; L. V. Cerepinin: *Mongolo-tatary na Rusi* (13. v.). In: *Mongolo-tatary v Azii i Evrope.* Otv. Red. S. L. Tihvinskij. Moskva 1977.² 188–192.; Allsen 1983. 14–18.; Pletnjova 1990. 174.

²⁸ pl. Pletnjova 1990. 170. Györfly kérdőjellel, de erre az időpontra tette. Györfly György: A kipszaki kun társadalom a Codex Cumanicus alapján. In: Györfly György: *A magyarság keleti elemei.* Bp. 1990. (a továbbiakban: Györfly 1990.) 273. 1223 és az 1230-as évek nagy mongol hadjáratai közötti időszakba helyezte G. A. Fjodorov–Davydov: *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordinskyh hanov.* Moskva 1966. 230. Szerinte a történetben elbeszélt tatár támadás – Dzsocsi hadjárata – tulajdonképpen az 1230-as évek végén lezajlott nagy mongol hadjárat emlékét őrizte meg.

²⁹ B. Golden: *Cumanica IV. The Tribes of the Cuman Qipčaks.* In: *AEMA 1995–1997.* (a továbbiakban: *Golden 1995–1997.*) 119–120.

³⁰ Hammer–J. Purgstall: *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland.* Pesth 1840. 106.; Gyárfás István: *A jász-kúnok története II.* Kecskemét 1873. 219., 228–229.; J. Marquart: *Über das Volkstum der Komanen.* In: *Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse Neue Folge* 13/1. Berlin 1914. 78–79.

ben valószínűnek vehetjük, hogy Kötöny szálláshelye valahol Halics közelében, a Dnyepertől nyugatra volt. Innen könnyen ott tudott teremni vejénél, ha szükség volt rá. Az orosz forrásokban már 1202-ben is Halicsban tűnik fel, ami arra utal, hogy már abban az időben is a nyugati kunok közé tartozott. Kötöny gyakori említése a halicsi eseményekben, és az a tény, hogy az ottani fejedelem apósa volt, arra enged következtetni: a szoros szövetségesi kapcsolat azt is feltételezte, hogy valahol Halicstól nem túl távol volt a szállásterülete.³¹ Pletnjova szerint Kötöny törzsének lakóhelye a kalkai csatáig (1223) a Dnyeper és a Don között volt, ezután költözött át a Dnyepertől nyugatra lévő steppére. Feltételezi továbbá, hogy a dörütökkel egy időben a szomszédos tokszobák egy csoportja is nyugatra vonult.³²

Kötöny lakóhelyét nemcsak a forrásokban fellelhető ellentmondások miatt nehéz meghatározni, hanem azért is, mert törzsi hovatartozása is vitatott. Kötöny családjáról az orosz krónika szerzője feljegyezte, hogy a Szutoevicsek közé tartozott, ami Pletnjova szerint Kötöny apjának neve volt.³³ De lehet a nemzetségének a neve is, azonban a muszlim illetve orosz szerzőknél lejegyzett törzsnevek között ilyen név máshol nem szerepel.³⁴ Nuvairinál Kötöny (*K.t.n*) a Dörüt törzs főnöke. Pritsak szerint ezt nem *dörüt*-nek kell olvasni, hanem inkább *Terter(-oba)*-nak, amely a nyugati kun törzsek egyike volt, így Kötöny szállásterületét a kun steppe nyugati részére lehet tenni.³⁵ Golden az egyik, szintén Nuvairi által lejegyzett kun törzs nevét (*K.n.n*) *Köten*-nek olvasva feltételezi, hogy Kötöny nemcsak személynév, hanem törzsnév is volt.³⁶ Nuvairi adatai alapján nehézségekbe ütköznünk, ha az általa említett Kötöny (*K.t.n*) életrajzi adatait a magyar történelemből is ismert Kötöny életrajzába akarjuk beilleszteni. A szóban forgó forrás alapján Kötöny (*K.t.n*) az 1220-as évek végén a Volga-vidéken lakott, és

³¹ Ugyanakkor Misztyiszláv is szövetségéhez közeli lakóhelyet részesített előnyben. Font 1998. 74.

³² Pletnjova 1990. 170.

³³ S. A. Pletnjova: Poloveckaja zemlja. In: Drevnerusskije knjažestva 10–13. vv. Otv. Red.: L. G. Beskrovnyj. Moskva 1975. 299. 101. jegyzet.

³⁴ Vö. Golden 1995–1997. 99–122.

³⁵ O. Pritsak: The polovcians and the Rus'. In: AEMA 1982. (a továbbiakban: Pritsak 1982.) 373.

³⁶ Golden 1995–97. 114.

feltehetően 1229-ben harcolt a mongolokkal. Ezzel szemben az orosz források adatai a mongolokkal kapcsolatban az 1223-as hadjárat idején említik Kötönyt, a lakóhelyét pedig e források tanúsága alapján a Dnyepertől nyugatra tehetjük.

Kötöny 1229-ben orosz forrásban is szerepel, ekkor a halicsi belháborúban vett részt. 1228-ban és 1229-ben is említi őt az orosz évkönyv szerzője, igaz ez utóbbi esetben csak „Kötöny kunjai” szerepelnek. Ekkor halt meg Kötöny veje, Msztyiszláv Udaloj, így az események alakulása Kötöny számára sem volt mellékes. Ha tehát Nuvairi adatait akarjuk az említett Kötöny életrajzába helyezni, akkor fel kell tételeznünk róla, hogy csaknem egy időben két, egymástól sok száz kilométerre lévő helyszínen volt jelen. Lehet persze hivatkozni arra, hogy az orosz évkönyvek évet jelző adatai nem mindig pontosak (pl. az Első Novgorodi Évkönyv 1224-re teszi a kalkai csatát, ami valójában egy évvel korábban volt), elvileg egy év alatt két hadjáratot is lehet vezetni, de mindenesetre élhetünk a gyanúval, hogy nem ugyanarról a Kötönyről van szó. Feloldható könnyebben a fenti ellentmondás, ha azt feltételezzük, hogy két külön Kötönyről van szó (figyelembe kell venni azt is, hogy az arab írásos névalak más név olvasatát is lehetővé teszi). Ebben az esetben Msztyiszláv apósáról viszonylag sok adatunk van, de a feltételezett másik Kötönyről Nuvairi elbeszélésén kívül semmit sem tudunk. Meg kell említeni, hogy több *Köten* nevű embert ismerünk az Arany Horda korából és az utána következő időkből is.³⁷

A források Kötöny több családtagjáról tesznek említést. 1202-ben egy fiútestvéréről tudunk. Még 1223 előtt egy lányát Msztyiszláv halicsi fejedelemhez adta. Rogerius említi feleségét, illetve gyermekeit (lányait és fiait), akik vele együtt érkeztek Magyarországra.³⁸ Amennyiben a Nuvairinál található elbeszélést is ide számítjuk, úgy egy fiáról is tudomásunk van, aki fiatalon meghalt.

Kötöny születésének idejét nem ismerjük, 1202-ben szerepel először a forrásokban és 1241-ben halt meg. 1202-ben viszont már felnőtt ember volt, csatában vett részt (ahol a lovát ki is lőtték alóla), így feltehető, hogy viszonylag magas kort ért meg.

³⁷ Így hívták pl. Ögödej kán egyik fiát, Jalair Ilgaj mongol főember fiát, de nemzetségnévként is előfordul, illetve személynévként egyes török népeknél. Rásonyi 1956. 439–440.

³⁸ SRH II. 561.

Györffy György szerint Kötöny 1239-ben a kunok első számú fejedelme volt.³⁹ Mindez azonban feltehetően a mongol támadás következtében kialakult helyzetet tükrözi, amikor a kun területeken a hatalmi hierarchia felbomlott.⁴⁰ Korábban azonban nem Kötöny állt az első helyen. Az 1220-as években (1222) Jurij Koncsakovicst és Danyil Kobjakovicst említik a kunok első számú fejedelmeiként.⁴¹ 1223-ban bekövetkezett haláluk után Basztij lett a kun nagyfejedelem. Ezekben az években a Róbert esztergomi érsek által 1237-ben megkeresztelt Barc a negyedik helyen állt a kun fejedelmek rangsorában.⁴² Kötöny az 1220-as, 1230-as években valószínűleg a második vagy a harmadik számú vezető lehetett.

Kötöny megkeresztelkedésének voltak előzményei, és nem is ő volt az egyetlen keresztény hitre tért kun vezető. Jurij Koncsakovics, Danyil Kobjakovics keresztény neveket viseltek,⁴³ csaknem ugyanekkor a Magyar Királyság védelmét kereső Barc is megkeresztelkedett. Basztij azért lett keresztény, hogy így biztosítsa szövetségét az orosz fejedelmekkel a támadó mongolok ellen.⁴⁴ Kötöny megkeresztelkedése szintén politikai okokkal függött össze.⁴⁵

Kelet-Európa (a Volgától nyugatra eső kontinensrész) 1237-től egy újabb nagyszabású mongol hadjárat célpontjává vált. A tatár seregek 1238-ban a volgai bolgárok, a rjazanyi és más orosz fejedelemségek elpusztítása után a steppe irányába fordultak. Itt, a Fekete-tengertől északra eső vidéken súlyos csapást mértek a kunokra, haderejüket megsemmisítették, szétszórták. Ez a hadjárat 1238 őszen

³⁹ Györffy 1990. 260–261. Rogerius azt írta Kötönyről, hogy magyarországi letelepedése előtt a magyar királlyal egyenlő rangú uralkodónak ismerték el. SRH II. 553.

⁴⁰ Kötöny lakóhelyét a Dnyepertől nyugatra tehetjük. A 12. század végén az itt élő kun törzsek (Itogli és Uruszoba) kevésbé előkelőnek számítottak a törzsek közötti rangsorban, mint a folyó keleti partján lakó törzsek (Burcsogli és Ulasogli). A négy törzs a Dnyeper-vidéki kun csoport része volt, és egyik sem tartozott az orosz források által „vad polovecek”-nek nevezett kunok közé. O. Pritsak: *The Non-Wild Polovtsians*. In: *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of the Seventieth Birthday*. The Hague–Paris 1967. II. 1615–1623.

⁴¹ Pritsak 1982. 369.

⁴² Makkai 1936. 17.

⁴³ Az orosz (tkp. keresztény) nevek általában arról tanúskodnak, hogy kun származású viselőik keresztény hitre tértek. P. P. Toločko: *Kočevyje narody stepej i Kijevskaja Rus'*. Kiev 1999. 157.

⁴⁴ PSRL II. 741.

⁴⁵ Nincs adatunk arról, hogy Kötöny magyarországi letelepedése előtt már keresztény lett volna. Megkeresztelkedéséről Rogerius számol be. SRH II. 559.

zajlott le, Rasidaddín tudósít róla.⁴⁶ Aki nem tudott elmenekülni, az a mongolok alattvalójává vált. Kötöny nem volt hajlandó elfogadni a mongol uralmat. Még 1238-ban IV. Béla magyar királyhoz fordult azzal a kéréssel, hogy Magyarországon telepedhessen le. Béla királynak azt üzenté, hogy korábban már többször szembeszállt a tatárokkal, kétszer győzelmet aratott felettük, de harmadszorra legyőzték.⁴⁷ IV. Béla hajlandó volt befogadni a kunokat az országba, és 1239 húsvétján (március 27-én) Kötöny népével együtt Magyarország határára érkezett. A kunok kezdetben egy tömbben telepedtek le az ország belső területein. Közöttük és a magyarok között azonban feszültségek keletkeztek, amelyek helyenként a tettelegesséig fajultak. Béla király a kunok mellett állt, a nézeteltéréseket az ország előkelőivel és a kunok képviselőivel közösen kívánta rendezni. Az érintett felek a kőmonostori gyűlésen végül megegyeztek abban, hogy a kunok az ország különböző részeire kisebb csoportokban széttelepülnek. A mongol hódítás hamarosan elérte az országot és ez Kötöny számára is tragikussá vált. 1241 tavaszán olyan hírek kezdtek terjedni, hogy a kunok tulajdonképpen a tatárok előretolt csapatai, és a magyarok ellen fognak fordulni. A félreértést nem sikerült tisztázni, és végül Kötönyt testőreivel együtt 1241 márciusában megölték a feldühödött magyarok.⁴⁸

Kötöny azok közé a kun előkelők közé tartozott, akik beavatkoztak az orosz fejedelmek belső harcaiba. Az orosz fejedelmek számos esetben kun segédcapatokkal együtt vonultak harcba.⁴⁹ A Kötöny és Msztyiszláv közötti szövetség-

⁴⁶ J. A. Boyle: *The Successors of Genghis Khan*. New York–London 1971. (a továbbiakban: Boyle 1971.) 60. Rasidaddín fentebb említett művének egyik szöveghelyét a kun Kötönnyel is kapcsolatba hozták. A szerző említést tesz arról, hogy a párdúc (kínai állatciklusban a tigris) évében a kipszakok Kötönnyel és Singqurral, Dzsocsi fiával ütköztek meg. Az itt szereplő Kötöny nem más, mint Ögödej nagykan fia. Minorsky ezzel szemben szövegromlásra gondolt, szerinte lehetséges egy olyan olvasat (értelmezés), hogy Kötöny kipszakjai Singqur ellen jöttek. Ebben az esetben az itt szereplő Kötöny azonos lehet IV. Béla szövetségeseivel. Boyle 1971. 71. 350. jegyzet. Ellene szól ennek az azonosításnak az időpont megjelölése (is) (párdúc éve), ami ebben a periódusban 1242-re esett. A magyarországi Kötöny ekkor már nem élt.

⁴⁷ Kötönynek ezt a kijelentését a korábbi két győzelemről más források nem erősítik meg. Valószínűleg az volt a szándéka ezzel, hogy serege tapasztaltságát és harcedzettségét hirdesse. H. Göckenjan–J. Sweeney (Übers., Eingel., Erl.): *Der Mongolensturm*. Ungarns Geschichtschreibers. Bd. 3. Graz–Wien–Köln 1985. 189.

⁴⁸ SRH II. 553–554., 556–557., 559., 560–561., 566–567.

⁴⁹ Pl. Golden 1979–1980. 298–299.

gesi viszonyt házassággal is megerősítették. Kötöny és IV. Béla szövetsége kapcsán Rogerius nem említ dinasztikus házasságot, de szól magyarok és kunok összeházasodásáról.⁵⁰ A tatárjárás után az országba visszatelepülő kunok kapcsán viszont tudunk dinasztikus házasságról is. IV. Béla fia, István kun lányt vett feleségül, gyermekük lett a későbbi IV. László király. Egyes vélemények szerint István felesége Kötöny lánya volt.⁵¹ Ez utóbbi feltevés ellen szól, hogy Kun Erzsébet apjának Szejhánt tartják, aki a tatárjárás után Magyarországon újra letelepedő kunok fejedelme lehetett.⁵² Pritsak, aki Kötönyt a Tertoba törzsből származtatja, párhuzamot von Kötöny és azon Tertoba törzsbeli kun vezérek között, akik Bulgáriában telepedtek le. Az előbbi leszármazottja Kun László magyar király, az utóbbiak leszármazottja Terter György bolgár cár lett.⁵³ Kötöny Bélával szemben is megbízható szövetségesként viselkedett, de az események másként alakultak. Rogerius a kun–magyar viszony megromlásában nem Kötönyt hibáztatja.

A források tanúsága alapján Kötönyt a kelet-európai kun fejedelmek egyik kiemelkedő tagjaként tarthatjuk számon. A csatákban bátornak mutatkozott, a politikában realista volt, szövetségesként pedig megbízható. Életútja nagy részben a Kárpátoktól keletre eső steppéhez, illetve a halicsi és volhíniai fejedelemséghez kötődött. A mongol terjeszkedéssel szembeszállt, a hódítók uralmát nem volt hajlandó elfogadni, végül kénytelen volt elhagyni lakóhelyét. Mint ahogyan 1222–23-ban, 1238-ban is a tatárokkal szemben keresett szövetségest, és azt éppen abban a Magyar Királyságban találta meg, amely ellen korábban több esetben is harcolt. Egy erős és tartós tatárellenes koalíció létrejötte nemcsak Magyarország, hanem egész Kelet-Európa számára nagy jelentőségű lett volna. A magyar belpolitikai viszonyok azonban megghiúsították a magyar–kun szövetség egységes fellépését a tatár fenyegetéssel szemben.

⁵⁰ SRH II. 559.

⁵¹ Pl. Rásonyi 1981. 122.

⁵² Pl. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 18.; Kristó Gyula (bev., vál., jegyz.): Kun László emlékezete. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. Szeged 1994. 6.

⁵³ Pritsak 1982. 376.

Az eperjesi Szentháromság karmelita konvent története

A magyarországi középkori karmelita közösségek közül legteljesebben az eperjesi Szentháromság konvent története rekonstruálható, noha belső keletkezésű iratok itt sem állnak a kutatás rendelkezésére. Mivel azonban a konvent és a város szinte mindvégig szoros, szervezetszerű kapcsolatban voltak egymással, a város levéltárában¹ számos, a konventet érintő irat található, melyek a fejlődés pusztá ismertetésén túl rávilágítanak a város, a karmelita rend, a rendtartomány és a konvent kapcsolatrendszerére, annak módosulására, a konvent finanszírozására, a konvent alapításának és megszűnésének körülményeire is. E dolgozat ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Munkámban elsősorban az eperjesi városi levéltár dokumentumaira támaszkodtam, kiegészítve azokat a szakirodalomból vett kitekintésekkel, valamint más magyarországi karmelita közösségekre vonatkozó információkkal. Az események leírásában fenntartottam a kronologikus sorrendet.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS KEZDETEI

Bár a konvent alapításáról nem maradt ránk forrás,² nem sokkal későbbi iratokból arra következtethetünk, hogy Eperjes város és annak tanácsa kezdetektől

¹ Eperjes város középkori levéltára még e század elején is eredeti helyén és eredeti állapotában volt. Már a 18. század végén kinyomtattak állományából néhány oklevelet, l. Carolus Wagner: *Diplomatarum comitatus Sarusienensis. Posonii–Cassoviae 1780.* (a továbbiakban: Wagner 1780.). Az anyagot Iványi Béla rendszerezte, és a középkori részt regesztá formájában ki is adta. Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára.* Szeged 1931. (A továbbiakban: Iványi 1931.) Az eredeti anyag a Magyar Országos Levéltárban mikrofilmen hozzáférhető. (Jelzet: C 297–308)

² A konventet a karmelita rend cseh rendtartománya alapította 1431-ben, 1440-ben került a felnémet rendtartományhoz. Adalbert Deckert: *Die Geschichte der oberdeutschen Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529.* Rom 1961. (a továbbiakban: Deckert 1961.) 42. A cseh rendtartományról uo. 14. és 16.

fogva támogatta az új konventet, és felelősséget érzett iránta.³ A támogatás nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a tanács felhívta az alapító cseh rendtartomány figyelmét a városra, hanem a Szentháromság konvent javára tett viszonylag jelentős adományokban⁴ is; a felelősség pedig az adományok sorsa iránti növekvő aggodalomban jelentkezett. Úgy tűnik, a konvent vezetői és tagjai nem gazdálkodtak körültekintően a nekik juttatott ingó- és ingatlanvagyonnal, hanem könnyelműen eladták, elzálogosították azokat.⁵ Az anyagi romlással együtt járt a szerzetesi és liturgikus fegyelem felbomlása is.⁶ A gondokat csak fokozta, hogy az alapító cseh rendtartomány nem volt abban a helyzetben, hogy irányíthassa a konventet, hiszen a huszitizmus következtében maga is a felbomlás állapotában volt.⁷

E helyzetben került sor a város és a konvent viszonyának szabályozására, mely a későbbi együttműködés alapjává vált. E szabályozás Johannes Facitól, a karmelita rend generálisától származik,⁸ aki 1437-ben személyesen vizitálta a konventet, és a látottakkal a legkevésbé sem volt megelégedve. Másfelől viszont, mint ahogy ez a szabályozás szövegéből is kitetszik, teljesen megbízott a város tanácsában. Olyan testületnek tekintette, mely a tehetetlen rendtartomány helyett is felügyelheti a konventet. Ennek érdekében a tanácsot széleskörű jogosítványokkal ruházta fel.

Faci a konvent ingatlanvagyonának elherdálását tekintette a legfőbb gondnak, ezért a városi tanácsot vagyongondnok⁹ kinevezésével bízta meg. E vagyongondnok elsődleges feladata a további anyagi romlás megakadályozása és a már elher-

³ Vö. Meinrad Schi: *Die Bettelorden in der Seelsorgsgeschichte der Stadt und des Bistums Würzburg bis zum Konzil von Trient*. Würzburg 1981. 319.

⁴ „... *agros, ortos, equos, vaccas, cacabos, libros* ...” Johannes Faci, 1437. március 14. Wagner 1780. 524–527.

⁵ „... *invenimus heu! [Johannes Faci – R. K.] quod priores, qui fuerunt preteritis temporibus [...] bona Conventus prefati ad tantam deduxerunt dilapidationem, quod vendiderunt tam mobilia quam immobilia [...] quidquid habere potuerunt.*” Uo.

⁶ „... *priores [...] una cum fratribus [...] immemores salutis sue [...] ea consumendo in vita detestabili.*” Uo.

⁷ A cseh rendtartomány megszűnéséhez l. Deckert 1961. 16.

⁸ „*Frater Johannes humilis magister, ac servus totius ordinis Fratrum Beatissime Dei Genitricis Marie de monte Carmeli [...] Cum nos, sicut tenemur, ex injuncto nobis officio, visitando nostrum prefatum totum ordinem, pervenerimus ad conventum nostrum situatum in dicto oppido seu civitate Epperiensi et habita debita inquisitione de regimine fratrum ibidem...*” Wagner 1780. 524–527.

⁹ „... *rogamus et obsecramus vos [Eperjes város bírját és tanácsát – R. K.] quatenus superintendentes esse velitis, quod bona conventus antedicti, que sunt et in futurum erunt, non isto modo annihilentur.*” Uo.

dált javak visszaszerzése volt. Ezen túl szinte minden területen – az istentiszteletet kivéve – ellenőrizte a konventet és különösen a *prior*t. Zár alatt kellett tartania az arany és ezüst kegytárgyakat;¹⁰ a mindennapokban használtakat leltár alapján adta át a *prior*nak.¹¹ A házfőnöknek a leltárba foglalt tárgyakkal, valamint az időközben kapott adományokkal két évente el kellett számolnia.¹² A városi tanács fegyelmi jogköre még a *prior* jogkörén felül is érvényesült: azokat, akik a leltárba foglalt tárgyakat nem tudták visszaadni, elidegenítették a kolostor vagyonát, vagy az építésre tett adományokat nem adták át az építőmesternek, a tanács még a templomban is elfoghatta, és fogságban tarthatta mindaddig, amíg azok a károkat meg nem térítették.¹³

Miután Faci ekképpen mérsékelte a világi javak birtoklásából adódó kísértést, gondja volt arra is, hogy konventnek szilárd anyagi alapot teremtsen, ezúttal is a városi tanács segítségével. Megbízta a tanácsot, hogy tegye újra művelhetővé a konvent szőlőjét,¹⁴ és a haszonból vásároljon liturgikus könyveket,¹⁵ továbbá

¹⁰ „*plantes vobis auctoritatem et posse recipiendi omnia clenodia ad Divinum cultum pertinentia in auro et argento, necnon ornamenta ad vestram custodiam, vel alicuius notabilis viri seu aliquot notabilium vivorum, quem, vel quos ad hoc ordinaveritis, qui sibi eligere in ecclesia seu sacristia eidem conventus habet vel habebunt locum ad ponendum cistas seu alia necessaria pro conservatione eorundem sub bonis et firmis seraturis et quod ea ministret vel ministrent ad Divinum officium et servitium, quo peracto ea reponet vel reponent ad dictam tutam custodiam.*” Uo.

¹¹ „*De libris vero et aliis quorum usum habere oportet nocte et die ad Divinum officium perficiendum, volumus, quod prior, quicumque pro tempore fuerit, illos recipiat sub inventario de manibus vestris.*” Uo.

¹² „*... quolibet anno reddere habeat rationem de eisdem [...] simili modo volumus, quod fiat de omnibus vineis, agris, ortis, censibus et quibuscunque aliis immobilibus bonis sic.*” Uo.

¹³ „*... Prior [...] huiusmodi bona alienare per venditionem seu impignorationem temerarie presumpserit vel bona per eum sub inventario recepta reddere integraliter recusaverit, extunc vobis concedimus, quod nostri ex parte eum capere possitis, ubicunque fuerit, sive in ecclesia, sive non, et eum in loco securo oponere [...] quousque omnia reddiderit. Dicto modo volumus, quod faciat de priore et fratribus, qui pecuniam, aurum vel argentum datum vel dandum ad stricturam ecclesie receperint et vitrico seu magistro edificiorum eiusdem per vos ordinato realiter non porrexerint.*” Uo.

¹⁴ „*Insuper instanter, imo instantissime supplicamus, quatenus perennali benignitate cogitare velitis, quod vinea snepe nominato conventui data in Szantho per venerabilem virum Petrum Piro condam iudicem ibidem que jam per negligentiam cultura quasi dinoscitur silvatica non perdat, sed per vestram prudentiam excogitetur modis enim reparandi.*” Uo.

¹⁵ „*... proventus de eadem vinea ponantur ad compositionem seu facturam librorum ad divinum officium necessarium [...] Quibus habitis, volumus, quod vinea seu proventus eiusdem redeant ad usum fratrum.*” Uo.

lehetőség szerint tartsa távol a konventtől az infláció negatív hatásait.¹⁶

A tanács földi fáradozásait a rend lelki javakkal hálálta meg:¹⁷ Faci részesítette a tanácsot a rend által elvégzett és elvégezendő összes szertartás előnyeiből, beleértve az elhunyt rendtagok lelki üdvéért mondott miséket is.¹⁸ A saját lelki üdvéért aggódó középkori polgár hasonló szertartásokra egyébként nem kevés pénzt áldozott, így nem kételkedhetünk abban, hogy az ellenszolgáltatást nagyon is valósnak érezhette.

Az 1437-es oklevél nem érintette a konvent és a rendtartomány viszonyát, mivel az utóbbi felbomlóban volt. 1440-ben a magyarországi karmelita konventek – köztük az eperjesi is – a felnémet rendtartományhoz kerültek. A város üdvözölte e fejlődést,¹⁹ bízott abban, hogy e jól működő tartomány az eperjesi konventet is jobban irányítja majd. Ehhez azonban a rendfőnök újabb beavatkozására is szükség volt. Faci a felnémet rendtartománynak 1450-ben írt levelében körvonalazza az eperjesi polgárok által elébe tárt problémát: a Szentháromság konvent élén a priorok túl gyakran váltakoznak, így nincs idejük, hogy beilleszkedjenek.²⁰ Faci tehát leváltotta az addigi priort, egy újat nevezett ki, és megbízta a rendtartományt

¹⁶ „Demum ad nostram devenit notitiam, quomodo aliquae possessiones ad predictum conventum pertinentes aliquando perduntur vel periri possunt propter defectum solutionis denariorum censualium Serenissimi Domini Imperatoris, quomobrem precamur, quatenus vices vestras addere velit et capere de melioribus proveniuntibus [...] prenominati conventus, donec clementer per Serenissimum Dominum Imperatorem aliter fuerit ordinatum.” Uo.

¹⁷ „Cupimus vobis in spiritualibus vicem refundere salutarem.” Uo.

¹⁸ „Quare vobis omnibus [...] participationem concedimus [...] omnium missarum [...] ceterumque bonorum omnium, que per nos et fratres nostre totius sacre religionis operari dignabitur [...] in vita pariter et in morte. Adjicientes nihilominus et de gratia speciali concedentes, ut cum obitum vestrorum memoria in nostro generali capitulo fuerit recitata, idem pro vobis fiat, quod pro fratribus defunctis nostri ordinis in eodem est fieri consuetum.” Uo.

¹⁹ A felnémet rendtartomány tradíciója a rendfőnök mellett a városnak tulajdonít döntő szerepet: „Conventum ipsam Epperiensem quondam non nostre sed provincie Polonie subiectum fuisse, ob preces tamen integerrimas antecessorum vestrorum et ad generalis magistri prioris totius sacri ordinis nostri instantiam [...] ad nostram jurisdictionem et provinciam revocasse.” Johannes Benzenreutter, 1498. július 1. Iványi 1931. 781. sz.; Wagner 1780. 522–523.

²⁰ „qualiter per venerabiles cives oppidi Epperiensis [...] nobis querulose expositum fuit, quomodo preteritis temporibus conventui dicti oppidi de prioribus male per provinciale et provinciam provisum extitit [...] quia priores tantum annales erant vel ad duos annos ita, quod antequam cives de tali priore notitiam haberent, removebatur et alius prior ordinabatur.” Johannes Faci, 1450. március 14. Wagner 1780. 527–529.

annak beiktatásával.²¹ A rendfőnök fel is sorolja egy házfőnök legfontosabb – és vélhetően leggyakrabban megszegett – kötelezettségeit: a tartományi hozzájárulás rendszeres fizetését, a számlák és a leltárok naprakészen tartását,²² az engedelmességet a tartományi és rendi előjárók iránt.²³ A levélben megtalálhatók még némileg kiegészítve az 1437-es dokumentum legfontosabb intézkedései: a kolostori javak elidegenítési tilalma,²⁴ valamint a városi tanács fegyelmi jogköre²⁵ is.

E két rendelkezés képet ad a rendfőnök felfogásáról is. Számára egy konvent normális működésének elengedhetetlen feltétele a rendezett anyagi háttér. Az ingatlanvagyonot sem tartja a rend kolduló jellegével összeegyeztethetetlennek. Tiszta van azonban azzal is, hogy e vagyon megfelelő kezelése a szerzetesek energiáját túlságosan is lekötne, számukra esetleg ellenállhatatlan kísértést jelentene, ami veszélyeztetné a konvent anyagi bázisát is. A megoldást a várostól várja, mely mindeközben nem akadályozhatta meg, hogy a polgárai által adományozott javakat elherdálják. A tanácsot tehát vagyongondnok kinevezésével bízta meg, és felruházta széleskörű fegyelmi jogkörrel is. A másik ellenőrző szerv a rendtartomány, mely kiegészíti a városi felügyeletet. E modelltől – melynek előfeltétele a jó kapcsolat a város, a konvent és a rendtartomány között – várta a konvent anyagi és lelki szempontból egyaránt zavartalan működését.

ZAVARTALAN EGYÜTTMŰKÖDÉS A 15. SZÁZADBAN

A rendfőnök előbb tárgyalta két iratával intézményesített kapcsolatrendszer hosszú időre működőképesnek bizonyult. Ennek számos jelét tapasztalhatjuk. A

²¹ „... juxta eorum petitionem absolvimus fratrem Johannem Stoss a prioratu dicti conventus et institui-
mus ibi priorem localem fratrem Johannem de Buda, volentes quod de cetero prior illius conventus [...] instituiatur juxta constitutiones ordinis ad illud officium.” Uo.

²² „solvatque taxas et recipiat suos superiores ad se venientes ac reddit computa et inventaria.” Uo.

²³ „... dictus prior [...] semper servata obedientia ad provincialem et capitulum.” Uo.

²⁴ „... inhibentes dicto priori et futuris sub sententia excommunicationis quatenus possessiones habitas vel habendas datas vel dandas census redditus et alia quaecunque donata ad perpetuum servitium dicti conventus nullo pacto vendere aut alienare presumant.” Uo.

²⁵ „Liberam concedimus licentiam consilio dicti oppidi, ut talem priorem capiant et capi faciant et ponant in carceribus, donec et quousque talis prior res venditas aut alienatas conventui restituerit.” Uo.

házfőnökök hivatali ideje meghosszabbodott.²⁶ Egy polgár végrendeletében szerepel annak testvére, Peter Maul,²⁷ aki később, krakkói tanulmányai után a konvent priorja lett.²⁸ E körülmény azért igen jelentős, mert erre a magyarországi karmelita rendházak esetében sehol máshol nem került sor. Ellenkezőleg, a konventek vezetői bizonyíthatóan idegenek, külföldiek voltak; e tényt tehát a rendház és a város szerves, jó kapcsolata bizonyítékának tekinthetjük. További alátámasztásként értékelhetjük I. Mátyás király 1472-es oklevelét, melyben arra szólítja fel az eperjesi tanácsot, hogy térítse meg a karmelita rendnek azt a kárt, melyet egy eperjesi karmelita, maga is egy eperjesi polgár fia, egy németországi rendtagnak az eperjesi vámnál okozott.²⁹ Hasonlóan jó a viszony a rendtartomány és a város vezetői között is: a rendtartományi vezetők leveleikben a házfőnököket intik meg a várossal szemben elkövetett kisebb kihágásaikért.³⁰

Ez időszakban jelentősen kibővültek, korszerűsödtek a konvent épületei is, mely munkálatok fedezetét a polgárok adományai teremtték meg.³¹ A kilencvenes évekre felépül a konvent gótikus csarnoktemploma vakolt falakkal, rózsablakkal, több más üveglablakkal és oltárokkal.³²

²⁶ 1451 és 1462 között. Deckert 1961. 190.

²⁷ „Anno Domini M CCCC LXXIII in die sancti Bartholomei factum est testamentum per honorandam dominam Elizabeth [...] coram priore conventus sancte et individue Trinitatis una cum fratre suo Petro Maul.” Iványi 1931. 500. sz.

²⁸ Deckert 1961. 196.

²⁹ „... confrater suus eiusdem ordinis filius circumspecti Georgii Pfaff dicti, concivis vestri [...] Jeronimus videlicet vocatus [...] per quendam tributarium in dicto loco [...] exponentem [Johannem filium Wagner de Nova Civitate regni Frankonie – R. K.] [...] rebus suis [...] dampnificasset [...] igitur fidelitate vestre harum serie firmiter mandamus [...] exponenti [...] de bonis dicti Jeronimi [...] plenam et omnimodam satisfactionem adeo impendere debeatis.” I. Mátyás, 1472. október 7. Iványi 1931. 496. sz.

³⁰ „Cum non parva tamen indignatione imo verius cordis amaritudine recepi displicentiam, quam habetis [cives Epperiense – R. K.] in fratre Ladislao atque moderno nostri monasterii priore Jodoco, quem etiam presentibus meis scriptis ad pacifice vobiscum conservandum atque regularis vite instituta servandum admonere et requiro. [...] Datum Wiennae Anno Domini 1493, 9 die mensis martii. Frater Johannes Swind [...] vicarius super conventus Austrie Ungarie et Styrie ordinis fratrum Carmelitarum.” Iványi 1931. 690. sz.; Wagner 1780. 530–531.

³¹ Az 1443. október 20-án (Iványi 1931. 287. sz.) és 1448. augusztus 26-án (uo. 327. sz.) kelt feljegyzések azon polgárokat sorolják fel, akik a kolostor építésével kapcsolatosan még pénzzel, anyaggal vagy munkával tartoznak.

³² „... claustrum cum quatuor calumpnis, testudinem, tecturam, imagines, altaria, pavimenta, ornamentum altarium, fenestras vitreas, stellas...” Iványi 1931. 682. sz.

Úgy tűnik tehát, hogy az együttműködés szinte zavartalan volt. A polgárok közössége a karmelitákat maga közül valónak tekintette, elégedett volt a karmeliták tevékenységével, azt a polgárok kegyes adományaival arányban állónak látta. Ellenőrzési jogait ezen együttműködés fenntartása érdekében a rendtartományi vezetés támogatásával gyakorolta.

A város polgárai és a karmelita konvent szoros kapcsolatára következtethetünk abból a perből is, melyet együtt folytattak a néhai városbíró, Zewch László örökösei ellen. Az elhunyt évtizedekig a város bírja volt, és magát bízta meg a Szentháromság karmelita konvent, valamint a város másik két temploma, a Szent Miklós plébániatemplom és a Szűz Mária ispotálytemplom vagyongondnoki tisztével. Noha a kegyes célú végrendeletek végrehajtásában következetes volt (valamint az említett építkezésekre is az ő hivatali ideje alatt került sor), nem vezetett könyvet a felhasznált pénzekről, és a városi tanácsnak sem számolt be arról,³³ sőt azokat saját céljaira használta fel.³⁴ Így a város és az említett templomok egyaránt becsapva érztek magukat, és a szemmel láthatóan nagyhatalmú bíró halála után örököseit közösen perbe fogták. A hosszú éveken át különböző egyházi fórumok előtt folytatott pereskedés³⁵ végül megegyezéssel fejeződött be.³⁶ A periratokból kitűnik, hogy a városi polgárok és a velük együtt felperesként szereplő egyházi intézmények között érdekazonosság állt fenn, és hogy ezért a közös ügyért a város és az egyházi közösségek együtt szálltak síkra.³⁷

³³ Egy tanú szerint: „*Idem Ladislaus [...] omni anno coram civibus dicendo sic: Amici et domini mei, iam idem, quod habui exposui ad fabricam ecclesie recipiatis rationem a me, iam habebatis alium loco mei et hoc fecit omni anno coram iuratis et civibus, ipsi autem noluerunt alium eligere loco suo nec rationem habere, sed semper petentes ipsum, ut ipse provisor et procurator illius claustrum sit.*” Uo.

³⁴ „*De pecuniis eidem claustro sancte Trinitatis in dicta Eperies fundato et fratribus in eodem degentibus tam testamentaliter legatis quam etiam donatis ad se recepisset.*” Bartholomeus custos, 1493. január 24. Iványi 1931. 688. sz.

³⁵ A következő periratok maradtak fenn: 1492. október 11. (Iványi 1931. 682. sz.), 1492. november 24. (uo. 688. sz.), 1493. november 2. (uo. 697. sz.), 1494. március 9. (uo. 702. sz.), 1494. március 26. (uo. 704. sz.) és 1494. szeptember 15. (uo. 714. sz.)

³⁶ 1494. szeptember 15-én. Iványi 1931. 714. sz.

³⁷ „... in causa religiosi fratris Ladislai prioris ceterorumque fratrum ordinis Beate Marie virginis de monte Carmeli in claustro Sancte Trinitatis in civitate Eperies fundato degentium ac discreti Martini rectoris hospitalis Beate Marie Virginis de dicta Eperies, necnon Vicinorum Ecclesie Sancti Nicolai Episcopi et Confessoris in dicta Eperies qui in presenti causa pro suis interesse ingesserunt contra discretum Mattheum

ROMLÓ VISZONY A 16. SZÁZADBAN

A későbbi fejlődés tükrében azonban úgy látszik, hogy a karmeliták számára e közös ügyben anyagi érdekeik voltak az elsődlegesek. Ugyanis szinte pontosan a századfordulóval egy időben a források Eperjes városa és a Szentháromság karmelita konvent viszonyának elhidegüléséről tanúskodnak. Úgy tűnik, hogy a polgárok – más európai városokhoz hasonlóan – Eperjesen sem elégedtek meg a szerzetesek spirituális tevékenységével, hanem őket, mint a városi közösség tagjait a világi terhekben is részesíteni kívánták. Mivel erre a szerzetesek nem voltak hajlandók, a város megkísérelte megakadályozni, hogy részesüljenek a kegyes célú adományokból. Ezzel párhuzamosan a szerzetesek számára egyre inkább gazdasági tevékenységük kerül előtérbe.

1498-ból származik az első levél, mely már e romló viszonyról tudósít. A tartományfőnök arra inti a várost, ne követeljen adót egyházi – köztük karmelita – ingatlanvagyon után, és engedélyezze továbbra is, hogy a karmeliták a város erdejéből épületfához jussanak, hiszen ez a szokás szerint a város minden lakójának jár.³⁸ E levél a megváltozott viszonyrendszer több elemére is fényt derít. A város azt szeretné, hogy a karmeliták, hasonlóan a közösség más tagjaihoz, ingatlanvagyonuk arányában járuljanak hozzá a mindenkit érintő kiadásokhoz. A karmeliták erre nem hajlandók, és kiváltságos egyházi állapotukra hivatkoznak. Ezzel kizárják magukat a közösség tagjainak sorából, tehát nem illetik meg őket a közösség tagjainak szokás szerint kijáró juttatások – többek között az épületfa – sem. Általánosítva megállapíthatjuk: a kölcsönös sérelmek oda vezettek, hogy a városi közösség immár nem tekinti tagjainak a szerzeteseket.

plebanum de dicta Eperies et Johanne filios necnon dominam Sophiam [...] condam circumspecti Ladislai Zewch successores." Bartholomeus custos, 1494. március 26. Iványi 1931. 704. sz.

³⁸ „*Exposuit nobis comm venerabilis pater Ladislaus prior nostri conventus Epperiensis [...] preter nostri sacri ordinis privilegia et ecclesiastice immunitatis libertatem in decimarum de rebus nostris immobilium dandarum extorsione ac in emolumentorum pro eiusdem conventus constructione acquirendorum plurimum gravari adeo [...] quodque etiam pro edificiis huiusmodi erigendis ligna competentia, prout aliis de communitate solitum est communicare, habere non possit [...] eundem in infamiam nostre sancte religionis et status sacerdotilis verbis convitiis et diffamatoriis injuriari [...] ob eas igitur res rogamus et obsecramus vestras signantes [...] prefatum conventum ab huiusmodi decimis prestandis supportare et ad quevis commoda procuranda promovere auxilia opportuna ad edificia prebere ac famam nostram et nostrorum conservare.*" Johannes Benzenreutter provincialis, 1498. július 1. Iványi 1931. 781. sz.; Wagner 1780. 522–523.

Mivel a konvent mind kevésbé képes eleget tenni a város spirituális igényeinek, a város sem érdekelt immár a szerzetesi fegyelem fenntartásában. Nem meglepő, hogy a rendtartomány leveleiben sem partnerként jelenik meg a város tanácsa. A levelek hangvétele megváltozik: a tartomány vezetői már nem saját rendtársaikat, hanem a város vezetőit intik kötelességeik teljesítésére, a konvent kiváltságainak tiszteletben tartására. A rendtartomány természetesen továbbra is érdekelt a jó viszony fenntartásában: leveleiben megkísérli az ellentéteket elsimítani, a házfőnököket a városi vezetők jóindulatába ajánlani.³⁹

Az ellentétek lehetséges okára csak egyszer derül fény: 1506-os levelében arra emlékezteti a rendi előljáró a tanácsot, hogy a kegyes célra tett végrendeletek megakadályozása kiközösítés terhe mellett tilos.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy a tanács megpróbálta megakadályozni, hogy a karmeliták – akik szinte idegen testté váltak a városban – az effajta adományokból részesüljenek. A végrendeletek elemzéséből kiderül, hogy e szándékukat a rendi vezetés tiltakozása ellenére valóra is tudták váltani.

A forrásanyag azt a feltevést is igazolja, hogy a karmeliták spirituális tevékenységük mellett egyre inkább gazdasági jellegű tevékenységgel is foglalkoztak, és ehhez kiváltságaikat is felhasználták. Egy 1512-es királyi kiváltságlevél felhatalmazza a karmelitákat, hogy borukat szabadon szállítsák a városba be, illetve abból ki, valamint hogy annak hasznát szabadon élvezhessék.⁴¹ A karmeliták tehát vámmentesen kereskedhettek szőlőik borával, mely szőlőket a város polgáraitól kapták, illetve a város segítségével szerezték vissza. Ekképp versenyelőnyhöz jutottak a vidék fellendülőben levő borkereskedelmében.⁴² Ez a jelenség nem

³⁹ Pl. Wolfgang Kraucker vikárius 1521-ben. Wagner 1780. 548–549.

⁴⁰ „*Fortamur itaque dominationes vestras obnixius [...] testatque ordini et loco prefato pie erogare, executores ultimarum voluntatum [...] minime impediatis, cum ex bulla Sixti IV. in Privilegiis Ordinis contenta singuli tales directe vel indirecte impeditores sententiam excommunicationis incurrant ipso facto.*” Johannes Fortis, 1506. március 25. Wagner 1780. 544–545.

⁴¹ „*Universa vina eorum, que in propriis vineis ipsorum quotannis procreari et provenire solent, libere semper ac pacifice et sine cuiuspiam contradictione ad claustrum ipsorum [...] importare ac ea [...] ad usum et sustentationem eorum propriam retinere sive educillare ipsa voluerint ac libitum et voluntatem ipsorum disponere, eisdemque ad necessitates claustrii et ecclesie eorum libere item et pacifice uti et frui possint ac valeant.*” II. Ulászló király, 1512. december 10. Iványi 1931. 1070. sz.

⁴² Eperjes városa a 16. század elején évente 4640 Ft értékű bort exportált. Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Bp. 1981. 381.

eperjesi sajátosság: különböző egyházi személyek és testületek más városokban is kereskedtek borral, és hasonló sikerrel őrizték meg vámmენტességüket is.⁴³ Természetesen e folyamat mindenütt, Eperjesen is együtt járt a város és az egyházi testületek közötti viszony romlásával.

AZ EPERJESI KARMELOITA KONVENT MEGSZŰNÉSE

Súlyos viszályokkal terhelt volt tehát Eperjes és a Szentháromság karmelita konvent kapcsolata, mikor az 1526-os mohácsi csatavesztés következtében széthullott a középkori magyar állam. Mint utolsó eperjesi forrásunkból, Andreas Stoß⁴⁴ tartományfőnök 1529-es leveléből kitűnik, e vereség még a harci cselekményektől igen távol levő városban is érezte hatását, és döntően befolyásolta a konvent sorsát.⁴⁵ Megtudjuk belőle, hogy a konvent tagjai rémületükben elmene-kültek, a konvent templomát és épületét üresen hagyták. A levél további értékes részleteket tartalmaz a mohácsi csata hatásmechanizmusára, az eperjesi – és a többi magyarországi – karmelita konvent megszűnésére vonatkozóan is. A levelet a tartományfőnök bécsi vizitációja során tudniillik azzal a szándékkal írta, hogy biztosítsa a rend eperjesi visszatérésének feltételeit. Ezért kéri az eperjesi tanácsot, hogy őrizze a konvent vagyonát, különösen az ezüst kegyszereket,⁴⁶ a régi szokásnak megfelelően tájékoztassa a rendtartományt, hogy az újra szerzeteseket küldhessen a konventbe.⁴⁷ Tisztában volt a megromlott viszonyokkal, az utolsó

⁴³ L. még Marianne Gechter: Kirche und Klerus in der stadtkölnischen Wirtschaft im Spätmittelalter. Wiesbaden 1983.

⁴⁴ Andreas Stoß életéről, pályafutásáról l. Reinhold von Schaffer: Andreas Stoß, Sohn des Veit Stoß und seine gegenreformatorische Tätigkeit. Breslau 1926.

⁴⁵ „Als die vergangene Zeit aus einem erschreckhen des ainfals des grosen Tirannen des Türken in Ungern vill von Haus, guet, auch weyb und Knd geflochen, in solche Flucht sich Brueder Wolfgang Erbare Prior bey euch mit etlichen Brudern ausgeben und sich gethon, nur Bruder Hansen allein in Closter gelassen.” Andreas Stoß, 1529. július 10. Wagner 1780. 552–553.

⁴⁶ „... was dem Closterlein ist zuwesen, als die silberne Clainer, ewr Herschaft und weysheit zu iren handen genomen in gewar.” Uo.

⁴⁷ „... ewr weysheit werden dise sache des Closterlein betrefend dermassen und also bedencken, auch ewr amnuerdt und underricht in unser Closter zu Wienn uns zu schicken, damit wir uns danach wissen zu richten, und ewren gutten willen und gunst den Vayttern der Provintz anzeigen, auch mit ainen Prior und mer Brudern, wo es will nott sein, zu versehen.” Uo.

házfőnök személyes felelősségével, és – a további együttműködés érdekében – megígéri annak felelősségre vonását.⁴⁸

A levélből úgy tűnik, hogy a tartományfőnök szerzeteseinek menekülését nem a török előrenyomulásának, hanem az eperjesi karmeliták alkalmatlanságának, elhamarkodott helyzetmegítélésének tulajdonítja, és azzal egyáltalán nem ért egyet.⁴⁹ A pusztá tények őt igazolják, hiszen Eperjest a harci cselekmények sem akkor, sem a későbbiekben nem érintették. Viszont az eseményektől való távolság, a karmeliták ügye iránti buzgalom az ő ítéletét is torzíthatták, csak fordítva, mint magyarországi testvéreijét: így a város és a rendház viszonyát kevésbé rossznak, még helyreállíthatónak látta, a török veszélyt pedig nem felnagyítva, hanem a valóságnak megfelelően értékelte.

Ha ezt az objektivitást és elkötelezettséget a helyi szerzeteseken nem is kérhetjük számon, Stoß levele rámutat arra, hogy a török előrenyomulás nem objektív szükségszerűségként, hanem az egyes városokban más-más, a helyi viszonyoktól, a cselekvők személyiségétől függő szubjektív döntések,⁵⁰ választások révén vezetett el a karmeliták meneküléséhez, a rendházak feladásához.

---

⁴⁸ „Auch Bruder Wolffgangen der erbar ain zeit bey ewch prior is gewesen, so er sich in seinem regiment und abzug dermassen nitt gehalten biedt vi esich gepuerdt, nachdem wir von ewr weysshaytt unterricht entphachen nitt ungestrafft wollen lassen.” Uo.

⁴⁹ Nyomatékosan ki is jelenti: „Daran wier mit ainer ganzen Prowintz kain gefallen tragen.” Uo.

⁵⁰ A harci cselekményekhez sokkal közelebb fekvő Pécs városa még 1536-ban (!) is új házfőnök kinevezését kérte a tartományfőnöktől. Szász Tartományi Könyvtár, Drezda. Mscr. 199 g, fol. 269 v.

SZABADOS GYÖRGY

Imre, Bulgária királya

1202-es keltezéssel egy oklevél bőkezűen mért királyi kegyről tanúskodik. Imre (1196–1204) ekkor megerősítette apja, III. (Nagy) Béla király (1172–1196) adományát, sajátját pedig egy újabbal toldotta meg. E hármasság kiváltság kedvezményezettje az esztergomi érsekség volt, amely ezek szerint a vásárvám háromnegyedével, magával a városi vásárhellyel – a hozzá tartozó telkekkel, épületekkel, lakosokkal – és ettől fogva a királyi udvarnokok Szent Lőrinc egyháza melletti földjével is rendelkezett.¹ Csakhogy ez az oklevél nem állta ki a forráskritika próbáját: hamisnak bizonyult,² ezáltal elvesztette azt a megbecsült helyet, amellyel még 18–19. századi történetíróink kínálták meg.³ Igaz, ez a tisztelet nem a rendelkező részt illette; kizárólag az okmány bevezetőjének szólt, amelynek birodalmi felhangja az idő tájt is szépen csengett.

„Imre, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma és Bulgária királya” – hirdeti a formula.⁴ A különlegesség Bulgária feltüntetésében rejlik: ez az ország először szerepel magyar király címében és egyedül Imre uralkodása alatt. Az Árpádok 11–13. századi foglalásai – és területi igényei – megfelelően szabályos és következetes megjelenítésben kerültek pergamenre, így ez az egyedül itt tapasztalható összetétel akkor is megérdemelné a figyelmet, ha maga az oklevél nem lenne hamis. Kiindulásul az Árpád-kori királyi cím bővülését kell nyomon követnünk.

¹ Fejér II. 391., a korábbi adományokat I. Fejér II. 244. (III. Béla 1188-as privilégiuma), illetve Fejér II. 384. (Imre 1201-es oklevele). Bírálattuk I. Reg. Arp. 199. sz. Az előző két okmányról I. Reg. Arp. 148., 196. sz.

² Uo. 199. sz. a korábbi kritikákra való utalásokkal.

³ A kompendiumok közül l. pl. Palma Károly Ferenc: *Notitia rerum Hungaricarum*. I. Tyrnaviae 1770. 237–238., Horváth Mihály: *Introductio ad historiam Ungariae critico-politicam*. Viennae 1770. 88., Horányi Elek: *De Sacra Corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius*. Pestini 1790. 126., Spányik Glycér: *Compendium Historiae Regni Hungariae*. I. Pestini 1816. 63.

⁴ „*Emericus Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatiae, Rame Bulgarieque rex*”. Fejér II. 391.

Érdekes, hogy az első gyarapodás mindjárt egy kivételt: I. (Szent) László király (1077–1095) önmegjelölésében Magyarország mögé Moesiát illesztette.⁵ Ezzel 1091 nyarán történt foglalására emlékezett, amely a Száva–Al-Duna–Drina–Morava határolta egykori Moesia Superior római tartományt csatolta királyságához. Csakhogy 1092-ben az ország – és így az *intitulatio* – számára végleg elveszett Moesia, ezért a folyamat kezdete 1102-ben Könyves Kálmán (1095–1116) magyar, horvát és dalmát királysága.⁶ II. (Vak) Béla (1131–1141) 1138-ban Magyarország, Horvátország, Dalmácia és Ráma királyának nevezte magát.⁷ Imre királyi címében is bekövetkezett egy újabb, állandónak bizonyult bővülés méghozzá 1202 során, csakhogy ez nem Bulgária, hanem Szerbia volt!⁸ II. András (1205–1235) alatt 1206-ra Halics és Lodomeria csatlakozott a sorhoz (Bulgária nála nem fordult elő).⁹ IV. Béla király (1235–1270) 1237 folyamán Kunország (Havasalföld és Moldva), míg 1269 utolján végre Bulgária feltüntetésével teljesítette ki az Árpádok országjegyzékét.¹⁰ Egy 1300-as példán is látszik, hogy „az utolsó aranyágacska”, III. András (1290–1301) mily hűen igazította uralkodói titulását nagybátyja újításaihoz: „András, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Halics, Lodomeria, Kunország és Bulgária királya”.¹¹ Természetesen nem mindegyik királyi diplomában sorolták fel az összes tartományt, de ahol igen, ott szigorúan az „érkezési” és nem a fontossági sorrend érvényesült. Ezért van a „helyén” Bulgária Imre 1202-re datált adománylevelében.

A további tüzetes vizsgálatra Szentpétery Imre meglátása ösztönöz. Úgy találta, hogy Imre király épen maradt pecsétje egy másik, elveszett oklevélről került oda, amely hiteles volt. A hamisítvány 1221-re már bizonyosan elkészült, mert

⁵ „*L. Ungarorum ac Messie Dei gracia rex*”. DHA I. 272.

⁶ „*Ego Collomannus Dei gratia rex Ungariae, Chroacie atque Dalnacie*”. DHA I. 330.

⁷ „*Ego Bela, Dei gracia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Rameque rex*”. Fejér II. 109.

⁸ „*Emericus, Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Seruieque rex*”. Fejér II. 395.

⁹ „*Andreas Dei gracia Hungarie, Dalnacie, Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerieque rex*”. ÁÜO XI. 83.

¹⁰ „*Bela Dei gratia Vngarie, Dalnacie, Chrovacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque rex*” (1237). Reg. Arp. 620. sz. „*Bela Dei gracia Hungarie, Dalnacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex*” (1269). ÁÜO VIII. 227.

¹¹ „*Andreas Dei gracia Hungarie, Dalnacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex*”. ÁÜO XII. 655.

ekkor hivatkozott rá Miklós nádor.¹² Mikor keletkezhetett a hamis – és a mintául vett eredeti – példány? Melyek az oklevél időrétegei? Állhatott-e a hiteles ösváltozat *intitulatio*jában Bulgária? Szerteágazó kérdések ezek, s nem mindegyikükre adható biztos felelet.

A keletkezési idő meghatározásához az egyik támpont az Imre-kori egyházi és világi méltóságok névsora, a királyi diplomák szinte állandó része lehet. Az oklevelet Dezső szebeni prépost állította ki, a következő előkelőségek tisztségviselése idején: Jób esztergomi, Saul kalocsai érsek, Kalán pécsi, Ugrin győri, Adorján erdélyi püspök, Mika nádor bihari ispán, Miklós vajda, Benedek bácsi, Tiborc bodrogi, Tamás soproni, Poth mosoni ispán.¹³ Minthogy a méltoságnévsor viszonylag népes, az egyes személyek hiteles oklevelekből kiolvasható sorsa elárulja, hogy életpályáik valóban 1202-nél metszik-e egymást. Dezső 1199-től 1201-ig királyi kancellár és szebeni prépost volt.¹⁴ 1202-ben már csanádi püspökként szerepel, a kalocsai érsekké lett János utódaként.¹⁵ Kancellári hivatalát Péter fehérvári prépost örökölte, aki 1202 és 1204 között állt a királyi írásszerv élén.¹⁶ Jób 1185-től 1203-ig volt esztergomi érsek,¹⁷ az ő pályája tehát nem vezetett közelebb a megoldáshoz. A kalocsai egyház élén bekövetkezett változás annál többet mond: az 1192 óta érsek Saul 1201-ben említi utoljára forrás.¹⁸ Az 1202. év hiteles oklevelei János kalocsai érsekségéről vallanak (ő 1204-ben Imre király híveként szállt harcba az esztergomi érseki székért, amelyet 1205-re el is nyert).¹⁹ Kalán pécsi püspökségét 1183 óta birtokolta, de csak 1217-ben tűnt el az oklevelekből,²⁰ ezért előfordulása semleges adattal szolgál. Politikai ellenfele, a királyhű Ugrin 1192-től volt győri püspök, de csak 1204 első hónapjaiban emelkedett az esztergomi érseki méltóságba (1204 derekán bekövetkezett hirtelen halála után indult

¹² Reg. Arp. 199. sz.

¹³ Fejér II. 391., Reg. Arp. 199. sz.

¹⁴ Reg. Arp. 182–196. sz.

¹⁵ Uo. 197–198. sz.

¹⁶ Uo. 197–198., 204–206., 210. sz.

¹⁷ Uo. 139–206. sz.

¹⁸ Uo. 152–196. sz.

¹⁹ Uo. 197–198., 204–210. sz. Az utódlási harcot l. James Ross Sweeney: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. A Bone Memorie II. dekretális történeti háttér. Actas 1993/1. 147–169.

²⁰ Reg. Arp. 138–339. sz.

meg János és Kalán küzdelme az utódlásért),²¹ vagyis az ő életútja sem váltott irányt 1202 körül. Adorján erdélyi püspöké viszont 1201-ben ért véget: III. Béla egykori jeles kancellárjával 1192 és 1201 között találkozunk hiteles királyi oklevelek méltóságsoraiban;²² első ismert utódja, Willermus csak 1204-ben tűnik fel az erdöntúli egyházmegye élén.²³

Az okmány hat világi főméltóságot tüntet fel. Közülük Mika nádor nem csupán magas rangja miatt érdemel fokozott figyelmet. Mika az áruló Mog lelepleződése után, 1199 márciusától lett a király utáni második ember. Nádorsága mellé a bácsi ispáni tisztt járult 1200-ig.²⁴ 1200-ban nádori hivatalában megtartva Imre király Bácsból Bihar vármegye élére helyezte át, ahol 1201-ig állt.²⁵ 1202 és 1203 között már Benedek a nádor és a bihari ispán (egy 1204-es privilegium pusztán nádorként említi).²⁶ A soron következő Miklós vajda az oklevél első rejtélyes szereplője. Imre királynak ugyanis nem volt ilyen nevű hivatalviselője Erdélyben. A magyar történelem első Miklós vajdája 1213-ból ismeretes, de ő nem azonos az 1213-ban és 1221-ben egyaránt nádorságot viselt Miklóssal!²⁷ Az utána következő Benedek kizárólag 1201-ben volt bácsi ispán,²⁸ 1202-ben ő került Mika nádor helyére.²⁹ Tiborc ispán 1201-től 1204-ig felelt Bodrog vármegye igazgatásáért.³⁰ Tamás soproni (Fejér György és Wenzel Gusztáv olvasatában szepesi) ispán³¹ szerepel azon hamis diplomában – ott egyértelműen soproni ispánként – is, amely az esztergomi vásárvámadományt erősíti meg, és egészíti ki értékes ingatlanok-

²¹ Uo. 152. sz. III. Ince pápa (1198–1216) 1204. november 22-én már mint „jó emlékezetű”, néhai érsekről szól. Othmar Hageneder: *Die Register Innocenz' III. 7. Band.* Wien 1997. (a továbbiakban: Hageneder 1997.) 274.

²² Reg. Arp. 152–196. sz.

²³ Uo. 210. sz.

²⁴ Uo. 185–188. sz.

²⁵ Uo. 189–196. sz.

²⁶ Uo. 197–206., 210. sz.

²⁷ Uo. 282–283., 357–371. sz.

²⁸ Uo. 193–196. sz.

²⁹ Uo. 197–198. sz.

³⁰ Uo. 193–210. sz.

³¹ Fejér II. 392.; ÁÚO VI. 225.

kal.³² Igaz, 1199 és 1204 között valójában Csépan volt a soproni ispán, de erre sem ügyelt a hamisító.³³ Mint ahogy arra sem, hogy Poth csak 1199 során fordul elő Imre mosoni ispánjaként;³⁴ Az 1202. év Mórt találta Moson élén.³⁵ Mindezekből messze kiviláglik, hogy az 1202-re keltezett hamis adománylevél döntően az 1201. esztendő kormányzatát tükrözi.

Egy másik támpontot ismét Szentpétery Imre kritikája tartalmaz. Feltűnt neki az ekkor szokatlan uralkodási év, amely szintén az okmány hitelessége ellen bizonyít.³⁶ Valóban, az oklevél zárlata az „évszám, uralkodási év, méltóságnévsor” képlettel írható le, és ez nem csupán Imre korában feltűnő, amikor az „évszám, méltóságnévsor” rendje uralkodott. Az „*annus regni*” Róbert fehérvári prépost kancellársága kezdetétől (1207) honosodott meg, de kizárólag az „évszám, méltóságnévsor, uralkodási év” egymásutániságában.³⁷ Róbert 1209 folyamán vált meg hivatalától, amely 1221-ig több kancellárcserét ért meg.³⁸ A záróformula szerkezetére ugyanakkor nem hatottak a változások. Mindezekből *egy másik időreteg is kibontakozik*, 1213 – Miklós erdélyi vajda hivatali éve. A hamisítást tehát egy olyan személy követte el, aki az 1201-es kormányzat összetételét vette alapul, továbbá ismerte, de pontatlanul alkalmazta Róbert 1207-től számítandó oklevélkeltezési reformját, és tudta, hogy Miklós 1213 óta Erdély élén állt. Vajon vehette-e Bulgáriát abból az 1201-ből származó hiteles adománylevélből, amelynek létezését Szentpétery Imre okkal feltételezte? Az eredeti példány már biztosan

³² Reg. Arp. 196. sz.; Fejér II. 385.

³³ Reg. Arp. 182–210. sz.

³⁴ Uo. 185. sz.; Fejér II. 346.

³⁵ Reg. Arp. 197–198. sz.

³⁶ Uo. 199. sz.

³⁷ Uo. 228. sz. Szép példája ennek egy 1208-as oklevél kritikai kiadása, ami azért is érdekes, mert a méltóságnévsorban újra Poth a mosoni ispán. Reg. Arp. 237. sz.

³⁸ Uo. 240., 244., 315., 354. sz. 1221-ben már Cletus egri prépost vezette a királyi írásszervet. Az ő működéséhez kötődik az Aranybulla, amelynek záróformulája Róbert „útmutatásai” alapján készült. „*Datum per manus Cleti aule nostre cancellarii et Agriensis ecclesie prepositi anno verbi incarnati millesimo ducentesimo vicesimo secundo venerabili Iohanne Strigoniensi, reverendo Ugrino Colocensi archiepiscopis existentibus, Desiderio Chanadiensi, Roberto Vesprimiensi, Thoma Agriensi, Stephano Zagradiensi, Alexandro Varadiensi, Bartholomei Quinque Ecclesiensi, Cosma Iauriensi, Briccio Vaciensi episcopis existentibus regni nostri anno decimo septimo.*” Érszegi Géza: Az Aranybulla. Bp. 1990. 35.

nem fog előkerülni, mert a hamisító érdeke megkövetelte az elveszejtését, de a nyomok így is beszédesek.

Katona István, akinek feltűnt, hogy Bulgária elfoglalását egy régi író sem említi, így vélekedett: „Érdekes, hogy itt Bulgária és nem Szerbia királyi címét viseli, holott az előbbi nem teljes területében, míg ez utóbbit egészében hódoltatta. Ha csak nem elébb annak egy részét csatolta el, mint emezt István elűzésével; ezt az oklevelet adhatta ki korábban, mint azt, amely Szerbia magyar alávetését hirdeti.”³⁹ Gondolatfűzése – más végkövetkeztetéssel – helytálló. Észrevette ugyanis, hogy *a két ország soha nem fordul elő együtt Imre okleveleiben*. Márpedig csak akkor lehetne kizárni Imre bolgár királyi címét, ha az Szerbiával társulna! Azonban 1269 előtt erre nincs példa, azt követően pedig a két ország *intitulation* belüli távolsága – Szerbia az ötödik, Bulgária a kilencedik helyre „érkezett” – érzéketlenül szemlélteti a 13. századi magyar hódítások időrendjét. Mindezeknél fogva – és tekintve Imre Bulgária leigázására irányuló szándékát⁴⁰ – úgy gondolom, *a hamisítvány alapját és pecsétjét adó, 1201-ből származó hiteles oklevél egyszeri igénycímként tartalmazhatta Imre bolgár királyságát*.

³⁹ „Mirum est, illum Bulgariae potius, quam Serviae regis titulum hic usurpasse, quum illum non penitus, istam plene sibi subiecerit. Nisi forte prius illius partem avulsisset, quam istam, pulso Stephano, sibi vindicasset; priusque hoc diploma dedisset, quam Hungariae ditioni Serviam adiecisset.” Katona István: *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae*. Pestini 1781. 631.

⁴⁰ Imre király és Ince pápa emiatt 1204-ben összeütközésbe is került. A koronaküldés körüli politikai viharokról l. Dietmar Hintner: *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren*. Leipzig 1976. A király és a pápa szó- és levélváltásának legfontosabb emlékei: Augustinus Theiner: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*. I. Romae 1863. 35.; Hageneder 1997. 199–202.

SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkezeti különbségek a nyugati hűbéri és a magyarországi rokoni-nemzetségi társadalomszerveződés között

BEVEZETÉS

A hazai középkortudományban elfogadott, hogy Magyarország uralkodói nyugati mintákat követve modernizálták az országot.¹ A nyugat-európai társadalmi és politikai berendezkedés egyik jelenségének, a hűbériségnek magyarországi meghonosodása régóta vitatott.² Most nem a hűbériség hazai létét vizsgálom, hanem a hűbéri és a magyarországi társadalomszerveződés bizonyos különbségeinek összefoglalása a célom, elsősorban a 13. század vonatkozásában. A vizsgálat arra a kötelék- és kapcsolatrendszerre terjed ki, amely az egyes emberek mozgásterét meghatározta.

A munka folyamán alkalmazott módszert részben Althof metodikája alapján dolgoztam ki, aki a vérségi, hatalmi és bajtársi kötelékek rendszerében követte figyelemmel az egyéni boldogulás lehetőségét a középkorban.³ Ezt úgy módosítottam, hogy az egyes ember mozgásterét meghatározó vérségi-rokoni és hűbéri kötelékrendszert vizsgáltam. Elsőként megpróbáltam megjelölni a hűbéres életét meghatározó kötelékeket, második lépésként áttekintettem, hogy ezek a kapcsolatok hogyan működtek Magyarországon, és összehasonlítottam a hűbériség vizsgálatánál kapott eredményekkel.

A hűbériség nem volt Nyugat-Európában egységes rendszer, több helyi változata is kialakult.⁴ A vizsgálat során az anglo-normann hűbériséget vettem alapul, mert véleményem szerint az észak-francia, normann alapokból kialakuló angol hűbériség volt az, amely leginkább áthatotta a társadalom kapcsolatrendszeit.

¹ Krstó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 322–333., 361–369.

² Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. (a továbbiakban: Bónis 1947.) 104–110.

³ Gerd Althoff: Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter. Darmstadt 1990.

⁴ Bónis 1947. 11.

A HÜBÉRES ÉLETÉT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A hűbéri kapcsolat

A hűbéri társadalmakban a legerősebb kötődés a hűbérest és a hűbérurat összekötő, hűségen alapuló kapcsolat, amely által két szabad ember önként személyes és kölcsönös elkötelezettséget vállalt,⁵ és a hűbéres a személyesen teljesítendő szolgálataért birtokot kapott.⁶ A hűbérviszony generációkat kötött össze, ugyanis a *primogenitura* alapján öröklődött.⁷ Az elsőszülött apja örökébe lépve letette a hűbéresküt, és őt az ura beiktatta az atyai birtokba.⁸

A hűbéri kapcsolat dologi része

1. A hűbéres szolgálati kötelezettséggel (*servitium debitum*) terhelt hűbérbirtokot kapott, amely fedezte jövőbeni szolgálatainak költségét.⁹

2. A legidősebb fiú osztatlanul örökölte a *primogenitura* alapján a hűbérbirtokot a rá vonatkozó szolgálati kötelezettséggel és a vele járó jogokkal.¹⁰

3. A hűbéres nem rendelkezhetett szabadon a birtokával, az nem volt magántulajdon, ugyanis a hűbérurat bizonyos jogok megillették. Például a hűbéres halála után visszavette a hűbérbirtokot, és addig tartotta magánál, amíg megállapította, hogy ki a jogos örökös.¹¹

4. A birtokba való beiktatásra az örökösödési illeték (*relevium, relief*) kifizetése után került sor.¹² A rokonoknak nem volt joguk a birtokra, kivéve abban az

---

⁵ Jean Dunbabin: *France in the Making 843–1180*. Oxford 1991. 108–111.

⁶ David C. Douglas: *William the Conqueror*. Berkeley and Los Angeles 1964. (a továbbiakban: Douglas 1964.) 274–275.

⁷ Doris Mary Stenton: *English Society in the Early Middle Ages*. Harmondsworth (Middlesex) 1965. 70–72.

⁸ Bracton de legibus et consuetudinibus Angliae. Bracton on the Laws and Customs of England. Vol. II. Cambridge (Massachusetts) 1968. (a továbbiakban: Bracton 1968.) 244–245.

⁹ Douglas 1964. 273.

¹⁰ Bracton 1968. 208–222.; Douglas 1964. 275.

¹¹ Bracton 1968. 208.

¹² Uo. 244–245.

esetben, ha a birtokosnak nem voltak utódai. A hűbéresek lányai rendszerint ki voltak zárva a föld örökléséből, kivéve akkor, ha nem volt férfitestvérük.¹³

5. A hűbéresnek esetenként pénzzel is támogatnia kellett az urát (*aïd*, *auxilium*).¹⁴

6. A hűbéres, ha nem teljesítette a szolgálati kötelezettségét, *scutagiumot* fizetett.¹⁵

A hűbérviszony személyi része

1. A hűbéresnek hadba kellett vonulnia,¹⁶ vagy ura birtokain, udvarában teljesítette szolgálatait. Ha nem az ura udvarában élt, akkor rendszeresen meg kellett jelennie ott, és peres ügyeinek jelentős része is ura bíróságának joghatósága alá tartozott.¹⁷

2. A hűbéres életében nem az említettek jelentették a legsúlyosabb személyi kötöttségeket, hanem az öröklődő személyi függés, amelyet a hűbéres magára vállalt, és az utódaira is vonatkozott. Az egyik ilyen jog a hűbérúr gyámsági joga (*custodia*) a hűbéres kiskorú árvái fölött.¹⁸ Ezt a jogot a hűbérurak esetenként pénzért eladták.¹⁹ Gyakori volt az özvegyek új házasságba kényszerítése, amit a *Magna Charta* megtiltott 1215-ben.²⁰

3. A hűbéres életében fontos esemény volt a házasság, amelybe a hűbérúr ugyancsak beleszólhatott. A halott hűbéres gyámság alatt álló kiskorú gyerekeinek kiházásítása (*maritagium*) szintén a hűbérúr joga volt.²¹

¹³ Maurice Keen: *English Society in the Later Middle Ages 1348–1500*. Harmondsworth 1990. 177–179.

¹⁴ Douglas 1964. 275.

¹⁵ Frank Stenton: *The First Century of English Feudalism 1066–1166*. Oxford 1961. 178–181.

¹⁶ Uo. 122., 131.

¹⁷ A. L. Brown: *The Governance of Late Medieval England*. London 1989. 112.

¹⁸ Bracton 1968. 250.

¹⁹ J. C. Holt: *Magna Charta*. London 1992. 53–54., 453.

²⁰ Uo. 53–55., 314.

²¹ Bracton 1968. 256.

A MAGYARORSZÁGI VÉRSÉGI-ROKONI ALAPOKON NYUGVÓ KAPCSOLATOK ÉS A HÜBÉRI KÖTELEKRENDSZER

Az a kérdés, hogy a hűbériséget alkotó szerkezeti elemek, jogok és kapcsolatok léteztek-e a középkori Magyarországon, és ha igen, akkor kinek az irányítása alatt álltak.

1. A nem vérségi-rokoni alapú, két szabad ember közötti kötelékről szólt Szent István törvénye, amely kimondta, hogy minden vitéz egy úrhoz tartozzon, de szó volt benne arról is, hogy az urak egymás vitézeit ne beszéljék rá régi uruk elhagyására, és arra, hogy új úrhoz szegődjenek.²² Ebből látható, hogy a nem vérségi kapcsolatok törékenyek voltak. A szabadok a 11–12. században nem magánföldesúri, hanem királyi igazságszolgáltatás alá tartoztak, amit az ispán képviselt.²³ A hadkötelezettség pedig nem a birtokot terhelő szolgálati kötelezettségből, hanem az egyes személyek társadalmi rangjából, jogi helyzetéből fakadt.²⁴

2. A kései Árpád-korban kialakuló familiaritás nem vérségi alapon szerveződött, nem kötött össze nemezedékeket, nem vált a *primogenitura* alapján öröklődő viszonyná, mint a hűbériség.²⁵

3. Ha választ keresünk arra a kérdésre, hogy Magyarországon mi volt az a kapcsolat, amely felbonthatatlanul erős kötelékként a társadalom mikroszféráját generációkon keresztül összetartotta úgy, ahogyan Nyugaton a hűbériség tette ezt, akkor a választ nem a familiaritás, hanem a nemzetség vizsgálata adja meg.

Karácsonyi János a nemzetségen belüli összetartás példajaként említette, hogy „... a rokon családok összetartottak, egyik a másiknak sérelmét a maga ügyévé tette, s egy jelre, ha kellett, a nemzetség összes férfiai fegyverre keltek.”²⁶ Ezt a

---

²² Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk.: Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: CIH) 31. Szent István II. k. 21. fejezet.

²³ Kristó Gyula: Királyi vármegye. In: KMTL 358–359.; Engel Pál–Tringli István: Megyéspán. In: uo. 450.; Bertényi Iván: Országbíró. In: uo. 511.

²⁴ CIH 134–135. II. Endre 1222. évi aranybullája. 7. cikkely.; Werbőczy István Hármaskönyve. Szerk.: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1894. (a továbbiakban: Hármaskönyv) 39–41.

²⁵ Almási Tibor: Familiaritas. In: KMTL 210–212.

²⁶ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900. (a továbbiakban: Karácsonyi 1900.) I. 10.

védelmező szerepkört Nyugaton a hűbériség látta el. A familiaritás alkalmas volt erre a feladatra, de nem ez jelentette az egyetlen lehetőséget. A földbirtokos a biztonságát és megélhetését a nemzeti szolidaritásra és ősi birtokaira is alapozhatta, amelyek kívül estek a familiaritás kapcsolatrendszerén. Ezzel szemben a hűbértartó és a hűbérszervény a hűbéres megélhetésének és biztonságának legfőbb, sokszor egyetlen forrása.

A hűbéri és a hazai birtoklás néhány jellemző különbsége

1. Magyarországon a király a birtokadományt nem a jövőben teljesítendő szolgáltatásokért adta, hanem a múltban végrehajtott tettek jutalmaként.²⁷ Az ilyen adománybirtokra nem is épülhetett a jövőbeli szolgálati kötelezettségeknek az a rendszere, amely a hűbértartókra volt jellemző. A familiaritásban pedig ritka volt a birtokadomány, inkább természetbeni javakkal és pénzzel jutalmazta a *dominus* a familiárisát.²⁸

2. A hazai birtokosok nem rendelkezhetek szabadon az ősi birtokkal, mert a nemzetség tagjai élhettek elővásárlási jogukkal, idegennek nem lehetett a birtokot elidegeníteni.²⁹ Ezzel szemben a birtok feletti jogok egy részével a hűbériségben a hűbértartó rendelkezett, és a hűbéres rokonai ki voltak zárva. Magyarországon az apa felelősége volt, hogy sértetlenül adja át az ősi birtokot fiainak.³⁰ Ezért és a rokonok előjogai miatt nem terjedhetett el széles körben a magánföldesúri birtokadományozás gyakorlata.

3. A földbirtok öröklése Magyarországon nem jutott el a *primogenitura*-ig. A földet a nemzetség osztatlanul birtokolta, amelyet később szétválása idején felosztott.³¹ A kialakuló nemesi birtokot a családfő fiai egyenlő arányban örökölték, de ha nem voltak az örökhagyónak utódai, akkor testvérei, illetve a nemzetség tagjai osztoztak a birtokon.³² A leányági öröklés is viszonylag későn, a

²⁷ Hármaskönyv 41.

²⁸ Köblös József: Familiaris. In: KMTL 210.; Almási Tibor: Familiaritas. In: Uo. 210–212.

²⁹ Karácsonyi 1900. I. 11.

³⁰ Hármaskönyv 94–95.

³¹ Waldapfel Eszter: A nemesi földbirtoklás. Századok 1936. 135–136.

³² Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen 1997. 157–158.

14. században jelent meg a fiúsítás révén.³³ A hazai birtokjog fejlődésében fel sem merült az elsőszülötti öröklés kérdése. Szent István törvényei szerint a birtokos szabadon örökíthette birtokát a családtagjaira, rokonaira.³⁴ Kálmán király törvénye a Szent István utáni birtokadományok esetében az apa fiait jelölte meg örökösnek, fiúk hiányában az örökhagyó testvérei és azok fiai következtek, de ha ilyenek nem éltek, akkor a birtok a királyra szállt.³⁵ Az 1222. évi Aranybullában II. András kiterjesztette a birtok öröklését a nemzetségre, ha nem volt fia vagy testvére az örökhagyónak.³⁶

4. Magyarországon ismeretlen volt a hűbériségnek az a gyakorlata, hogy az örökös illetéket fizessen urának, a királynak azért, hogy átvehesse birtokát.

5. Magyarországon az uralkodó nem szedett a földbirtokosoktól pénzt, mint a hűbériségben. Éppen ellenkezőleg, a hazai nemesség egyik sarkalatos joga volt az adómentesség.³⁷

6. A birtokokat Magyarországon nem terhelte írásban rögzített szolgálati kötelezettség, a nemesekre legfeljebb csak a hadviselés erkölcsi és törvényi kötelezettsége hárult, ezért nem is tartoztak olyan szolgálattal, amelynek az elmulasztása miatt fizetniük kellett volna.³⁸

A magánbíráskodás, a gyámság és a kiházasítás joga

1. Magyarországon nem alakult ki a magánbíráskodás gyakorlata, ugyanis elvileg mindenki a királytól kapta a birtokát,³⁹ ő volt a birtokosok ura és bírása.⁴⁰ A vármegyék eladományozását az Aranybulla kifejezetten tiltotta.⁴¹ A tartományurak és a famíliák élén álló *dominusok* igazságszolgáltatási törekvése a kialakuló

³³ Fügedi Erik: Örökösödés. In: KMTL 519–520.

³⁴ CIH 23. Szent István II. 5. fejezet.

³⁵ CIH 103. Kálmán I. 20. fejezet.

³⁶ CIH 133. II. Endre 1222. évi Aranybullája. 4. cikkely.

³⁷ A nemesi adómentességre vonatkozóan l. CIH 133. II. Endre 1222. évi aranybullája. 3. cikkely.; Engel Pál: Nemes. In: KMTL 483–484.

³⁸ Zsoldos Attila: Adomány. In: KMTL 30.; Borosy András: Hadszervezet. In: uo. 250–251.; CIH 135. II. Endre aranybullája. 7. cikkely.

³⁹ Zsoldos Attila: Adomány. In: KMTL 30.; Hármaskönyv 49. 13. cím.

⁴⁰ CIH 131–135. II. Endre 1222. évi aranybullája 1., 2., 8., 9. cikkely.

⁴¹ Uo. 139. 16. cikkely.

nemesség ellenállásába ütközött. A Zala-menti szerviensek 1232. évi oklevele a megyei birtokos nemesek kialakuló közösségének első emléke. Ezek a közösségek arra törekedtek, hogy belső ügyeikben önkormányzati és bíraskodási jogot szerezzenek.⁴²

2. A birtokos kiskorú utódainak gyámsága és az özvegy feleségről való gondoskodás, beleértve kiházasítását is, az elhalt férj rokonainak joga és feladata volt.⁴³ Ezzel szemben a hűbériségben a gyámság joga a hűbérurat illette.⁴⁴

3. Magyarországon a birtokos kiskorú utódainak kiházasítási joga és kötelessége a közeli rokonságból kikerülő gyámra hárult,⁴⁵ de a hűbériségben ez a jog is a hűbérúr volt.⁴⁶

ÖSSZEGZÉS

A hűbériség legfontosabb eleme az a nem vérségen, hanem hűségen alapuló kapcsolat, amely elég erős volt ahhoz, hogy generációkat kössön össze, a szolgálattal terhelt birtokkal és annak elsőszülötti öröklésével, a hűbérúr igazságszolgáltatási jogával, a gyámság és a kiházasítás jogaival és kötelezettségeivel együtt. Ezzel szemben Magyarországon ezeknek a jogoknak és kapcsolatoknak a jelentős része, a gyámság, a kiházasítás, a birtok feletti jogok, a személyek közötti széttephetetlen és öröklődő összetartozás a nemzetséghez, a rokonsághoz tapadt. A nemzetségi és rokoni kötelékek olyan erősek, hogy képesek voltak meghatározni a társadalom mikroszerkezetét. Magyarországon nem létezett olyan erő, amely el tudta volna venni a gyámság, a kiházasítás jogát a rokonoktól, vagy a rokoni, édestestvéri kötődést legyűrve bevezetni az elsőszülötti öröklést. Erre a familiaritás sem tett kísérletet, inkább csak a nemzetségi struktúrához igazodva alakította ki saját kapcsolatrendszerét. Ezzel szemben a hűbériség háttérbe szorította az archaikus nemzetségi rendszert, a rokoni szolidaritást és kötelékeket, és magára vállalta azok funkcióit, a résztvevő tagok védelmét, a gyámságot, a kiházasítást, az

⁴² Engel Pál: Nemesi megye. In: KMTL 484.

⁴³ Hármaskönyv 107–108. 67. cím, 2. paragrafus.

⁴⁴ Bracton 1968. 250.

⁴⁵ Hármaskönyv 68–69. 30. cím, 6–8. paragrafus.; Uo. 107–108. 67. cím, 2. paragrafus.

⁴⁶ Bracton 1968. 256.

öröklés szabályozását, egy nem vérségen, hanem hűségen és birtokon alapuló kötelérendszer kereteiben. A hűbériség a vérrokoni-testvéri kötelékeket és szolidaritást legyűrve átalakította a nyugati civilizáció társadalmainak mikroszerkezetét. Ez volt az az egyik fontos fejlődési folyamat, amely a magyarországi társadalomban nem játszódott le a 12–13. század folyamán, sőt valószínű, hogy a későbbi századokban sem.

Az első magyarországi érsekek kérdéséhez

Az államalapítás korára vonatkozó kútfők¹ számos egyházi személy nevét őrizték meg Szent István király (1000–1038) idejéből. A magyar történettudományban a legtöbb vitát ezek közül mindmáig az ún. első érsekek kérdése váltja ki, vagyis a forrásokban érseki címmel említett Anasztáz, Asztrik (As[e]rik, Aszkrik), Domokos és Sebestyén kiléte, történetisége, székhelyeik és egymáshoz való viszonyuk problematikája, illetve azonosításuk a kor más egyházi személyiségeivel. Tanulmányom első részében először tömören az egyes érsekekre vonatkozó adatokat sorolom elő, és bizonyos történetírói állásfoglalásokat kívánok ismertetni.

Az Anasztáz nevű magyarországi preláttal kapcsolatba hozható kútfők sorát egy 1001. április 4-én kelt ravennai zsinati okmány nyitja meg, ahol mint *Sclavania* tartomány (Lengyelország) Szent Mária monostorának apátja szerepel egy ilyen nevű főpap.² Az 1001-es keltezésű, de valójában 1002-ben kiadott, részeiben hitelesnek tekintett pannonthalmi alapító- (helyesebben: kiváltság)levél is fenntartotta egy ilyen nevű szentmártoni apát emlékét.³ Anasztáz magyar érsek írta alá az 1007. november 1-én született frankfurti zsinati végzést a bambergi püspökség

¹ Bő válogatásukat magyar fordításban, a forrásokra vonatkozó bevezetővel és a tartalomra összpontosító magyarázó jegyzetekkel l. Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) Az alábbiakban a következő kútfőkre hivatkozunk a kötetből: A pannonthalmi monostor kiváltságlevele (ford., bev., jegyz.: Piti Ferenc) 37–45.; Querfurti Brúnó: Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 78–84.; A pécsi püspökség alapítólevele (ford., bev., jegyz.: Piti Ferenc) 92–94.; Adalbert prágai püspök szenvedéstörténete (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 99–101.; A bambergi Szent Péter egyház felszentelése (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 105–106.; Regensburgi Arnold (Arnolf) könyvei Szent Emmerámról (ford., bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 170–176.; Szent István király nagyobbik legendája (ford.: Kiski Klára, bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 268–298.; Hartvik: Szent István király legendája (ford.: Kiski Klára, bev., jegyz.: Thoroczkay Gábor) 315–343.

² DHA 21. (3. sz.)

³ ÁKÍF 38.

alapításáról,⁴ 1030 körül pedig ugyanő fogadja Duna-menti székhelyén a regensburgi Arnold szerzetest, miként arról az a Szent Emmerám által véghezvitt csodákról szóló művében beszámolt.⁵ A későbbi kül- és belföldi források közül csehországiak 993-ban a Prága melletti Břevnov apátjaként említene egy Anasztázt,⁶ a végleges formáját a 14. században elnyert nagyobbik Gellért-legenda pedig pécsvárad apátként szerepeltet e néven egy klerikust.⁷ Szent István király Hartvik püspök által 1100 körül írt legendája pedig Asztrikkal azonosítja.⁸

Asztrikot (akinek helyes névalakja Asrik, Aserik vagy Aszkrik)⁹ szintén számos hazai és külföldi forrás említi. A külföldiek – ide tartozik Querfurti Brúnó Szent Adalbert életrajza,¹⁰ az ezzel polemizáló *Passio Adalberti Pragensis episcopi*,¹¹ valamint a bambergi Szent Péter egyház felszenteléséről tudósító irat¹² – először Adalbert prágai püspök (983–997) környezetében, annak klerikusaként szerepeltetik, majd a lengyelországi Meseritz (ma Międzyrzecz)¹³ apátjaként és a talán Esztergommal azonosítható Sobottin érsekeként írnak róla, 1012-ben pedig a magyarok érsekeként szenteli fel az újonnan konszekrált bambergi püspöki katedrális egyik oltárát. A magyar kútfők (Szent István nagyobbik legendája,¹⁴ valamint az 1015. évi hamis pécsvárad oklevél¹⁵) apáti rangban a Vashegy mellett létesített monostor alapítása kapcsán emlékeznek meg róla, az alapítólevél ezen-

⁴ DHA 43. (6. sz.)

⁵ ÁKÍF 171.

⁶ Harald Zimmermann: *Papstregesten 911–1024. Regesta Imperii II/5.* Wien–Graz–Köln 1969. 716. sz.

⁷ SRH II. 485.

⁸ ÁKÍF 321.

⁹ A névalak kérdésére l. Mollay Károly: *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. században. Nyelvészeti tanulmányok* 23. Bp. 1982. (a továbbiakban: Mollay 1982.) 249–252.

¹⁰ ÁKÍF 82.

¹¹ Uo. 101.

¹² Uo. 106.

¹³ Meseritzet (*Mestris*) a magyarországi Pécsváraddal, Vashegygel (*Mons Ferreus*) azonosította számos lengyel kutató. Minderre l. Ryszard Grzesik: *Die Ungarnmission des Hl. Adalberts.* In: ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak.* Ed. by Balázs Nagy–Marcell Sebők. Bp. 1999. 231., 237–238. 16. jegyzet.

¹⁴ ÁKÍF 279., 280., 281.

¹⁵ DHA 80. (12. sz.)

kívül még kalocsai érsekként szerepelteti, a *Legenda maior* pedig az első esztergomi érseknek teszi meg őt. A Hartvik-legendában a pápa által küldött, koronát és áldást hozó kalocsai püspökként, Sebestyén esztergomi érsek segítőjeként, illetve kalocsai érsekként tűnik fel, s a legendaszerző – mint már említettük – Anasztázt azonosítja Aszkrikkel.¹⁶

Domokos érseket egy kútfő említi, az 1002-ben kibocsátott, interpolációkkal terhes pannonhalmi oklevélben szerepel alkancellári rangban,¹⁷ Györffy György meggyőző teóriája szerint eredetileg oklevéllenőrzői szerepkörben.¹⁸ E forrás azonban csak érseki címét közli, székhely megjelölése nélkül. Sebestyén érseket két kútfő teszi meg az István-kori magyar egyház egyik vezetőjének. A pannonhalmi diploma utóirata főegyházmegye említése nélkül csak rangját közli,¹⁹ míg a Hartvik-legendában Esztergom érsekének tartja, akit három évig tartó, de később megszűnő vaksága alatt Aszkrík kalocsai püspök helyettesített, majd pápai jóváhagyással újból átvette egyházának irányítását.²⁰

Még egy személy rövid *curriculum vitae*-jét szeretném ismertetni, akit a kutatás az első magyarországi érsekek kapcsán emlegetni szokott. Radla Szent Adalbert nevelője, *papasa* volt, s életútját Querfurti Brúnónak a vértanúságot szenvedett Adalbert prágai püspökről írt biográfiája két szerkesztéséből jól lehet rekonstruálni.²¹ A nevelőt már a 970-es években Adalbert mellett találjuk, aki ekkor a magdeburgi dómiskolában végezte tanulmányait, és később, 992-ben másodmagával Radla hívta haza Rómába távozott, már a prágai püspöki trónon ülő ne-

¹⁶ ÁKÍF 321., 323., 325., 327–328.

¹⁷ Uo. 43.

¹⁸ Györffy György: A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1969. (a továbbiakban: Györffy 1969.) 211–212.; Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. (a továbbiakban: Györffy 1977.) 150–151., 178.; DHA 38. (5/II. sz.)

¹⁹ ÁKÍF 44.

²⁰ Uo. 327–328. Van olyan állásfoglalás is, amely – szerepet juttatva Hartvik püspöknek a pannonhalmi oklevél feltett 12. század eleji interpolálásában – Sebestyént nem is tekinti létező történelmi személynek: Csóka J. Lajos: A történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 188–189.

²¹ H. Karwasinińska: Sancti Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita altera auctore Brunone Querfurtensi. Monumenta Poloniae Historica. Nova Series. IV/2. Warszawa 1969. (A továbbiakban: MPH. NS. IV/2.) 4., 17., 19., 28., 46., 54., 56., 60., 61.; ÁKÍF 80., 84.

veltjét. Második római útjára nem kívánta elkísérni a prágai főpapot, 995. szeptember 27-e után, amikor a csehországi Libicén a Přemysl-dinasztiához tartozó II. Boleslav cseh fejedelem kiírtotta a Slavníkok vetélytárs nemzetségét, amelynek Adalbert is tagja volt, Radla már papként távozott Magyarországra. 995-től Géza nagyfejedelem udvarában élt szerzetesként, s 996–997 fordulóján újólag nem akart püspöke mellé szegődni útítársul, ezúttal annak a vértanúsághoz vezető porosz térítőútján. Mint Adalbert életének egyik legfontosabb tanúja, elsődleges informátora lehetett a vele magyarországi tartózkodásaikor – 1003–1004-ben, illetve 1005–1007/1008 között – találkozó Querfurti Brúnónak.²²

A fenti személyiségeket már sok hazai és külföldi történétíró próbálta meg elhelyezni az első ezredforduló körüli évek-évtizedek magyarországi egyháztörténetében. A legutolsó nagyszabású kísérlet Györffy György nevéhez fűződik, aki 1969-ben egy tanulmányban, majd – kisebb módosításokkal – 1977-ben terjedelmes István király-monográfiájában tette közzé nézetrendszerét.²³ Ő Domokost az utolsó, Mainz alárendeltségében működő magyarországi térítőpüspöknek (-érseknek), majd Esztergom első érsekének tekintette, aki azonban csak rövid ideig állhatott a magyar egyház élén. Utódának Sebestyént gondolta, akit Radlával azonosított (a Sebestyén véleménye szerint annak szerzetesi neve lehetett). Radla-Sebestyént ezenkívül még a nagyobbik Gellért legendában tévesen 1015 tájkára helyezett Rasina pannonthalmi apáttal²⁴ is egy személynek vette, s így a három identifikációt is magáénak tudó egykori cseh szerzetes első magyarországi egyházi hivatalát is meghatározta. Állásfoglalása szerint Rasina-Radla-Sebestyén is csak néhány esztendőzt töltött el az esztergomi metropólia élén. Utódjának a hartviki azonosítást elfogadva Aszkrik-As(e)rik-Anasztázt tekintette, akit németnek, esetleg lotaringiai vagy burgundiai származásúnak vélt, és a két (csak Hartvik által egynek vett) személy ismert vagy általa nekik tulajdonított életrajzi adataiból állított össze számára egy fiktív életutat.

²² Radla személyére l. még Györffy 1969. 199.; Pius Engelbert: Prágai Szent Adalbert. (Püspök-ideál, politika, szerzetesség.) In: Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve. I. Szerk.: Takács Imre. Pannonthalma 1996. (a továbbiakban: Mons Sacer I.) 30.

²³ Györffy 1969. 199–225.; Györffy 1977. 140–144., 180–182.; Mo. tört. 1984. 731., 757., 760–763., 770–772. (A vonatkozó rész Györffy György munkája.) Az első érsekekre vonatkozó korábbi szakirodalmat, amely mára már meghaladott azonosításokat tartalmaz (Radla azonos Anasztázzal, Radla, Asztrik és Anasztáz egy személyt takar stb.) l. Györffy 1969. 199–201.

²⁴ SRH II. 483–486.

Győrffy György szerint a főpap a Szent Adalbert környezetében eltöltött évek után a lengyelországi Meseritz apátja lett, e tisztségében vett részt az 1001 áprilisi ravennai zsinaton, majd a pápa követeként – e pozíciójába a pannonthalmi oklevél emendációja alapján juttatta – érkezhett Magyarországra, elhozva Istvánnak a koronát és az áldást. Pécsváradi tartózkodása után hamarosan kalocsai püspökké tették, ezt követően Sebestyén helyettese, majd Kalocsára visszatérve az ottani egyház első érseke lett, végül pedig – Sebestyén halálát követően – Esztergom (amely Sobottinnal is azonosítható) harmadik érsekeként ért pályája csúcsára. 1007-ben már ő vett részt Anasztáz néven a frankfurti zsinaton, 1012-ben Aserik néven szerepel a bambergi székesegyház felszentelésekor, s még az 1020-as évek végén is ő vezette a magyar egyházat, hiszen Anasztáz néven említi a vele találkozó főpapot a regensburgi Arnold. Mollay Károlyt követve Győrffy úgy véli, hogy a főpásztor „személye annyira egybeforrott a magyar érsekség intézményével, hogy minden valószínűség szerint Asrik nevéből keletkezett érsek szavunk”.²⁵

Győrffy György fenti rekonstrukcióját számos kritika érte az elmúlt két évtizedben. A polémikus íráskorát Gerics József egy tanulmánya nyitotta meg, ahol ő azt a szemléletet utasította vissza, amely egy vitatható teória kedvéért javította ki a pannonthalmi oklevelet, s a mondott forrásban a pápa általi koronaküldést és a montecassinoi szerzetesek támogatását igazoló kútfőt, Anasztáz apátban pedig a szövegemendáció után pápai legátust látott. A vitacikk szerzője igen meggyőzően igazolta az oklevél Anasztázt pannonthalmi apátként említő részletének hiteles mivoltát.²⁶ Váczy Péter az államalapítás körülményeivel foglalkozó egyik írásában a ravennai zsinaton szereplő Anasztáz *slavaniai* apátot zárta ki a hazai egyháztörténelemből.²⁷ Püspöki Nagy Péter – a szakirodalomban nem előzmények nélkül – a hartviki Aszkrik-Anasztáz identifikációt vitatva négy külön-

²⁵ Mollay 1982. 242–252.; Mollay Károly: Német–magyar kapcsolatok. In: KMTL 486. Az idézetet l. Győrffy 1977. 182.

²⁶ Gerics József: Szent István királlyá avatásának körülményeiről. Művészettörténeti Értesítő 1984. 3. sz. 97–101. Megjelent még: Szent István királlyá avatásának történetéhez. In: Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek 9. Bp. 1995. (a továbbiakban: Gerics 1995.) 28–36.

²⁷ Váczy Péter: Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. Történelmi Szemle 1985. 628–630. (Megjelent még: A magyar koronáról. In: Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. História Könyvtár–Monográfiák 5. Bp. 1994. 78–79.)

böző személyt tételezett fel a két néven is szereplő, egy személynek tartott István-kori főpap helyett (Asrikot pécsváradi apátnak, kalocsai püspöknek, majd érseknek; Anasztázt břeovni, majd pécsváradi apátnak és végül esztergomi érseknek tekintette; s külön személynek gondolta a pannonthalmi Anasztáz apátot), s ezek közül az egyiket, a szerinte meseritzi apátként és sobottini (szerinte morvaországi) érsekként tevékenykedő Aseriket nem is tekintette a magyar egyházi história szereplőjének. Püspöki Nagy teóriájához természetesen új időrendet is javasolt a hazai egyház első vezetőinek vonatkozásában.²⁸ Bogyay Tamás Györffy-től éppen a Gerics által joggal vitatott szövegjavítást fogadta el, viszont hitelt érdemlőnek tekintette egy Anasztáz nevű főpap csehországi, břeovni apáti működését, jöllehet ez a Györffy-féle fiktív életpályából kimaradt. Ugyanő szemmel láthatóan nem akceptálta Hartvik Aszkrik-Anasztáz azonosítását.²⁹ Legújabban Veszprémy László érintette az első érsekek kérdését, mivel bizonyos nehézségeket látott Györffy egyszerűsítő szemléletében, amely a különböző forrásokban más-más néven szereplő prelátusokat lehetőleg minél kevesebb számú történeti szereplővel kívánja megfelleltetni. Veszprémy véleménye szerint különösen a ravennai zsinaton, a pannonthalmi oklevélben szereplő, valamint esztergomi érsekként feltűnő Anasztázok egymással való megfelleltetése lehet vita tárgya.³⁰

Természetesen nem csak ellenvélemények hangzottak el az első érsekekre vonatkozó Györffy-féle állásfoglalással kapcsolatban. Megfigyelésem szerint a neves tudós 1977-ben kiadott István-életrajza megjelenése óta lényegében tematizálja a magyar államalapítás korának kutatását, hiszen szinte minden kutató az istváni érát páratlan részletességgel tárgyaló monográfiával veti össze saját megfigyeléseit. Így széles körben elfogadásra került a Györffy György által vallott

²⁸ Püspöki Nagy Péter: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I. Bratislava 1989. 42–50.

²⁹ Bogyay Tamás: Břeovnov és a magyar misszió. (Gondolatok történelmi kérdésekről, amelyekre talán sohasem lesz válasz). In: Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert. (Vojtech-Wojciech-Béla). Válogatott tanulmányok. Szerk.: Somorjai Ádám. METEM-könyvek 5. Bp. 1994. 193–205.

³⁰ Veszprémy László: Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés. Ars Hungarica 1998. (a továbbiakban: Veszprémy 1998.) 328–329.

Radla-Sebestyén azonosítás,³¹ s Domokos érseknek az udvari írásbeliségben vitt szerepéről kifejtett nézetét is többen átvették.³² Bár Anasztáz kiléte – mint láttuk – továbbra is kérdéses, a hartviki Aszkrik-Anasztáz megfeleltetés is éppen Györffy véleménynyilvánítása óta látszik igen elfogadottnak.³³ Összességében azonban az első magyarországi egyházfők kérdése továbbra is történelmi polémiák tárgyát képezi, s a forrásadottságok miatt végleges megoldása nézetem szerint nem is várható. Írásom második részében magam is Györffy György nézeteiből kiindulva – annak egyes részleteivel vitatkozva, másokkal pedig egyetértve – szeretném megfogalmazni két kapcsolódó kérdésben a saját álláspontomat.

Elsőként komoly fenntartásaimat kívánom hangoztatni a Radla-Sebestyén azonosítással kapcsolatban. Radláról Querfurti Brúnó Adalbert-életrajzának mind 1004-ben írt hosszabb, mind a csak 1008–1009 táján befejezett rövidebb szerkesztésében beszél mint klerikusról (*clericus*) és szerzetesről (*monachus*), továbbá mint Adalbert szolgájáról (*seruus martyris*) és nevelőjéről (*papas*).³⁴ Mivel a magyaroknál tartózkodó Radláról szóló hosszú betét csak a később összeállított *redactio brevior*-ban szerepel, s annak híryanagát meggyőződésem szerint Brúnó csak második (1005–1007/1008 tájára tehető) magyarországi útján szedte össze, így furcsállható, hogy az egyházi tisztségeket mindig szabatosan jelölő³⁵ misszionárius nem dicsekedett el fő informátorának – Györffy szerint a Radlával azonos Sebestyénnek – az érseki rangjával, aki pedig feltételezés szerint éppen ezekben az években állhatott a magyar egyház élén. Magam úgy hiszem, hogy Sebestyén 1006–1007 tájékán halhatott meg, így Radlával való azonossága esetén Adalbert biográfusa valószínűleg nemcsak magas egyházi hivataláról, hanem elhunytáról is

³¹ Legutóbb I. Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999. (a továbbiakban: Kristó 1999.) 77., 83–84.

³² L. pl. Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele. Oklevéltani-filológiai tanulmány. In: Mons Sacer I. 58.

³³ L. pl. Koszta László: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Szeged-könyvek 2. Szeged 1996. (a továbbiakban: Koszta 1996.) 107.; Kristó 1999. 77., 84–85., 89.

³⁴ L. a 21. jegyzetet.

³⁵ Adalbert metropolitáját, a mainzi Willigis érseket például mint *Mogontinus archiepiscopus, archimandrita Mogontinus, metropolita, metropolitānus* találjuk meg Querfurti Brúnó munkájában: MPH. NS. IV/2. 23., 53., 8., 18., 29., 54., 61.

beszámolt volna a csak később befejezett életrajzvariánsban.³⁶ Györffy szerint a találkozás 1003–1004-ben történt, amikor még Radla szerzetes volt.³⁷ Számomra itt az a kérdés adódik, hogy akkor az egykori nevelőtől nyert információit a querfurti misszionárius miért nem jegyezte le műve első szerkesztésében, amelyet 1004-ben, István országából távozván szászországi tartózkodásakor készített el. (Természetesen a találkozó létrejöhetett kettőjük között, de az információk Radlától nem ekkor kerülhettek Brúnóhoz.) További ellenérvem, hogy – mint láttuk – Sebestyén már akkor, 1003–1004-ben érsek lehetett, hiszen néhány évvel később, 1007-ben már Anasztáz képviseli – úgy hiszem, Esztergom főpapijaként – István államát és egyházát Frankfurtban, s így egész egyszerűen alig jutna idő a hipotetikus Radla-Rasina-Sebestyénnek az esztergomi érseki trónon, illetve nem maradna időtér az általam alább – reményeim szerint – hitelességében meg erősített, három évet említő Hartvik-legendabeli epizódnak.

A fentiekkel szemben természetesen felhozható, hogy az 1004-ben már elkészült hosszabb legendaváltozatban Brúnó az ott Adalbert klerikusaként szereplő Aserikről sem írja, hogy magas egyházi tisztséget viselt volna Magyarországon, de ez a tulajdonképpen csak közmegegyezés szerinti azonosításon (ti. hogy a mártír papja és a hazai egyházfő azonos személy volna) kívül azzal is magyarázható, hogy Aserik említése ott nem áll kapcsolatban a magyar kereszténységgel.³⁸ Tisztában vagyok azzal is, hogy Szent István király mindenképpen a vértanú prágai püspököt tekintette a hazai vallás kútfejének, s egyházának vezetőit is jórészt annak egykori környezetéből kívánta kiválogatni,³⁹ de összefoglalóan mégis azt kell mondanom, hogy Györffynek a leginkább általa kitalált azonos karakterjegyek⁴⁰ alapján képviselt Radla-Sebestyén identifikációja Querfurti Brúnó irodalmi tevékenységének kronológiájából következően is megkérdő-

---

³⁶ Brúnó Adalbert-életírása két szerkesztésének keletkezéséről l. ÁKÍF 79.

³⁷ Györffy 1977. 181.

³⁸ ÁKÍF 80–81.

³⁹ Györffy 1977. 88., 140–141., 143., 181.; Veszprémy 1998. 328–329., 330–331.

⁴⁰ „Az a jellemzés, amit Hartvik Sebestyénről hagyott ránk, erősen emlékeztet arra a jellemzésre, amit Brúnó pályatársáról, Radláról adott. Radla ... lelkesen vallásos és jószágos ember volt ...”. Györffy 1969. 212.

jelezhető.⁴¹ A Radla-Rasina azonosságot az István-monográfia szerzője a magyar nyelvtörténetből vett példákkal kívánta igazolni,⁴² e kérdésben magamat nem érezvén illetékesnek, nem nyilatkozom.

A második általam vizsgált problémához először Hartvik püspök legendájából idéznék egy részletet: „Volt egy szerzetes, Sebestyén nevezetű, akiről úgy hírelett, példás életű és jámborul vallásos. Ezt a tiszteletreméltó király [ti. Szent István – T. G.] csodás szeretettel kezdte kedvelni, hiszen minél jámborabb volt valaki, annál kedvesebb az ő szemében. Mivel tehát életének érdemeiért őt a főpapi tisztségre méltónak ítélte, az esztergomi érsekség élére vezetőül állította. Csakhogy mivel Isten megostorozza mindazokat, akiket fiává fogad, az említett Sebestyént – türelmét kipróbálendő – egy időre megfosztotta testi szemeinek látásától. S hogy a hitben még oly fiatal nyáj a pásztor vezetése nélkül a megkezdett igaz ösvényről le ne térjen, [István] a római pápa egyetértése mellett a már többször emlegetett Aszkrik kalocsai püspököt tette meg helyettesévé (*in illius locum substituit*). Három esztendő leforgásával azután Sebestyén visszanyerte látását, és az apostolok utódának tanácsára székébe visszahelyezték (*sue sedi restitutus est*), Aszkrik pedig érseki paláttal (*cum pallio*) tért vissza Kalocsára, saját egyházába”.⁴³

Az vitathatatlan, hogy Hartvik 1100 körül megfogalmazott fenti elbeszélése a korai magyar egyháztörténet egyik kritikus kérdésére, a kalocsai érsekség kialakulására próbált választ adni. A kutatók egy része arra hívta fel a figyelmet, hogy a legendaíró műve 10. fejezetében forrásánál, Szent István nagyobbik legendájánál erőteljesebben hangsúlyozza, hogy István korában Esztergom volt az egyedüli hazai érseki szék,⁴⁴ de mindenképpen tisztáznia kellett a műve elkészítésekor már biztosan érseki rangot viselő kalocsai főpap méltóságának eredetét. Hartvik ezt a fenti „átlátszó mesével” kísérelte meg, s végső soron Esztergomból eredeztette a második magyar érsekség vezetőjének tisztségét. Kristó Gyula szerint a legenda-szerző püspök elsősorban azt a tényt akarta elleplezni, hogy István király valójában a máig vitatott kilétű „fekete magyarok” számára hozta létre 1009 táján a máso-

⁴¹ Veszprémy László legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy „Radla ... ilyen néven nem szerepel nálunk”. Veszprémy 1998. 328.

⁴² Györffy 1969. 211.

⁴³ ÁKÍF 327–328., SRH II. 416–417.

⁴⁴ ÁKÍF 326.

dik magyarországi metropolíát.⁴⁵ Egy újabb, Koszta László nevéhez fűződő teória szerint csak a 12. században vált véglegesen szét az esztergomi és kalocsai egyházi provincia, s csupán ekkor alakult ki Kalocsa érsekének metropolitai joghatósága. A fenti hartviki tudósítás általa adott új értelmezése szerint As(c)rik és első utódai csak az érseki címet viselhették, s Kalocsa kezdetben a bizánci egyházban és a latin kereszténység területén az itáliai egyházszervezetben feltűnő, egyháztartománnyal nem bíró, ún. autokefál érsekség volt. E hipotézissel a Pseudo-Isidorus-joggyűjtemény egy önálló királyságban csak egy, 10–11 szuffragáncus püspökséget felölelő egyháztartomány felállítását preferáló elvénél⁴⁶ hazai érvényesülése – amelyet Pauler Gyula, s legújabban Gerics József és Erdő Péter valószínűsített⁴⁷ – továbbra is elképzelhető maradt.⁴⁸ Koszta elméletének gyenge pontját magam éppen Hartvik idézett tudósításának egyik részletében látom, hiszen az hangsúllyal említi a Kalocsára visszatérő Aszkrik érseki *pallium*-át. Ez a főpapi jelvény pedig éppen az egyháztartománnyal rendelkező érsekek hatalmát szimbolizálta a 8–9. század fordulójától kezdve.⁴⁹

Nézetem szerint – és itt egyetértek Györfly Györggyel⁵⁰ – elképzelhető, hogy a fenti hartviki elbeszélés többé-kevésbé a valóságot tükrözi, de eddig az ott leírt jogi helyzet – ti. egy beteg vagy idős püspök másik főpásztor általi helyettesítése,

⁴⁵ Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. (a továbbiakban: Kristó 1988.) 442–444.; Uő.: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. AUSZ AH Tom. XC. Szeged 1990. 59–60. A fekete magyarokra vonatkozó érvelés elhagyásával hasonló gondolatokat fogalmazott meg Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3. Bp. 1991. (a továbbiakban: Koszta 1991.) 77.

⁴⁶ *Decretales Pseudo Isidorianae et Capitula Angilramni*. Ed.: P. Hinschius. Lipsiae 1863. 724–725.

⁴⁷ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² I. 391. 63. jegyzet.; Gerics József: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc–Kardos József. Bp. 1988. (a továbbiakban: Gerics 1988.) 92–93. (Megjelent még azonos címmel in: Gerics 1995. 68–69.); Erdő Péter: A szentistváni egyházszervezés és Európa. In: Sanctus Stephanus et Europa–Szent István és Európa. Szerk.: Hamza Gábor. Bp. 1991. (a továbbiakban: Erdő 1991.) 37–38.

⁴⁸ Koszta 1996. 109–110.

⁴⁹ Thoroczky Gábor: Árpád előtt és után. (ismertetés) Századok 1997. 1193–1194. A *pallium*ra I. Koszta 1991. 84–85. 48. jegyzet.

⁵⁰ Vö. Györfly 1977. 181–182.; ÁMTF II. 430.

utódlása – nem nyert magyarázatot. Az alábbiakban ahhoz kívánok adalékot nyújtani, hogy a korabeli egyházi jogalkotás számolt ilyen esetek bekövetkeztével.

Az eredeti alakjában 700 körül keletkezett *Collectio Hibernensis*, amely „több mint 500 olyan szöveget tartalmaz, amelyek a Szentírásból valók... s sok olyan szöveg is található benne, amely az egyházatyák vagy egyházi írók műveiből származik”,⁵¹ magába foglalt olyan kánonokat, amelyek hivatalukat ellátni képtelen főpásztorok más püspökök általi helyettesítéséről, utódlásáról tartalmaznak intézkedést.⁵² Az inzuláris kollekciók közé tartozó fenti gyűjteményt később a kontinensen is megismerték, különösen a frank időszakban. Természetesen nem azt kívánom sugallni, hogy István udvarában írországi egyházjogi könyvek alapján alakították ki a magyarországi egyházi szervezetet, hanem csupán arra igyekeztem rámutatni, hogy végső esetben találhatóak voltak az egyetemes egyházjogban olyan rendelkezések, amelyek eligazítást adhattak a betegség vagy öregség miatt akadályoztatott püspökök helyettesítéséről, utódlásáról.

A fentiek fényében így megfelelhet a történeti valóságnak, hogy Sebestyén esztergomi érseket feladatainak teljesítésében As(e)rik kalocsai püspök (aki bizonyára azonos [valamelyik?] Anasztázzal) helyettesíthette teljes jogkörrel három évig. A főpapot eredetileg minden bizonnyal a beteg Sebestyén érsek utódának szánták. Ennek időpontja a pannonhalmi oklevél születése (1002) és kb. 1006 közé tehető. As(e)rik az akkoriban (a fekete magyarok térítésének koordiná-

⁵¹ A *Collectio Hibernensis*re l. Erdő Péter: Az egyházjog forrásai. (Történeti bevezetés.) Egyház és jog III. Bp. 1998. 89–90. Idézet: 90.

⁵² Kiadása: H. Wasserschleben: Die Irische Kanonensammlung. Giesen 1874. (Leipzig 1885.²) A vonatkozó részletek a gyűjteménynek a püspökökről szóló I. könyvében (*De episcopo*) találhatók: Cnp. 17. *De eo quod elegit episcopus successorem ipso vivente et sospite. In historia ecclesiastica: Alexander quidam confessionis titulo satis clarus Hierosolimorum ecclesiae subrogatur episcopus, cum superasset adhuc Narcissus, qui prius ibi functus est pontificatus officio. Item: paulo post: Verum jam ipse senio affectus, cum pontificatus ministerio sufficere non posset, Alexandrum, qui jam erat episcopus alterius loci, divina inspiratio in adiutorium Narcissi senis evidentissimis revelacionibus evocavit in nomine. Item: Multa illic scripta Anatolius reliquit, quibus salutaris eruditio scire volentibus innotescat; hinc primo Theotecnus sacerdotium Cessariae tenens in episcopatum manus inposuit, unde et aliquando tempore pariter cum ipso Theoteco Caesariensi ecclesiae prefiit.* (i. m. 12.) A kánonokban idézett *Historia ecclesiastica* Eusébios 4. századi görög egyházatyá egyháztörténeti munkájának latin fordításával azonosítható (l. a kiadás jegyzeteit), annak egyes passzusait (l. Euszebiosz Egyháztörténete. Ford.: Baán István. Ókeresztény írók 4. Bp. 1983. 252., 255., 343.) alkalmazta az írországi gyűjtemény összeállítója egyházi törvényként.

ciójára vagy valamilyen más okból kifolyólag) egyháztartományi központtá váló Kalocsára térhetett vissza *pallium*mal bíró metropolita-érsekként, s hamarosan (talán már 1007-ben), a hivatalát átmeneti felgyógyulása után újból átvevő Sebestyén halálát követően véglegesen visszakerült az esztergomi székre, ahol azután még több mint két évtizedet töltött el, amint erről az írásunk első részében elősorolt adatok (1012, 1030 körül) tanúskodnak.

Természetesen a most ismertetett elképzelést is több probléma terheli: Kalocsát többen csak 1009 után létrehozott érseki székek tekintik,⁵³ s a korabeli uralkodók egyházfői jogosítványaival is nehezen fér össze a leírásban Hartvik által kétszer is említett pápai rendelkezés, jóváhagyás. Ez utóbbinál azonban figyelembe kell venni, hogy István korából magának az ostiai püspököknek, a pápa könyvtárosa-nak a látogatásáról van tudomásunk,⁵⁴ s más Rómából érkezett küldöttek is figyelemmel kísérhették a magyarországi egyház szervezését (így az egyházfői szék betöltésének nehézségeit is).⁵⁵

Más lehetséges magyarázatként felvetném, hogy ismerve az 1100 körül tevékenykedő legendaíró célzatosságát, ami arra irányult, hogy mindenképpen – akár még család történetek fölhasználásával is – elismertesse a gregoriánus pápasággal Könyves Kálmán király (1095–1116) számára a 11–12. század fordulóján már Európa-szerte vitatott királyi egyházigazgatási jogkört,⁵⁶ feltételezhető, hogy Hartvik célja azonos volt a fenti történetben is, azaz a Szentszékekkel kívánt elismertetni valamilyen vitatott jogot, alapítást. Itt, az alapján véve hiteles leírásban a pápai közreműködés hangsúlyozásával az As(c)rik számára (a *pallium*-mal) megadott, kalocsai utódai számára viszont Róma által akkor már közel száz éve gyakran kérdéssé tett jóváhagyást, elismerést akarta megszerezni. Azaz elképzelhető, hogy István valamilyen okból két egyháztartományt létesített országában, de a már emlegetett Pseudo-Isidorus-féle elvet a 11. század elején is

---

⁵³ Kristó 1988. 446., Koszta 1996. 109–110.

⁵⁴ ÁKIF 93.

⁵⁵ A pápa részvétele az egyes uralkodók egyházszerkezési aktsaiban ekkoriban általában legátusok kiküldetésével valósult meg. Erdő 1991. 35.

⁵⁶ Hartvik antigregoniánus beállítottságára elsősorban I. Gerics József: A Hartvik-legenda mintái-ról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. 175–188.

szem előtt tartó pápaság⁵⁷ erről As(e)rik Esztergomba kerülése után sokáig vonatkozott tudomást venni. Először 1050-ben szerepel külhoni forrásban egy kalocsai érsek,⁵⁸ az 1100-as évek első évtizedében pedig már II. Paschalis pápa (1099–1118), Kálmán királyunk kortársa intéz levelet a kalocsai főpaphoz, amelyben a *pallium*mal a pápának járó hűségesküiről értekeznek.⁵⁹ Tehát Hartvik talán éppen a magyar uralkodó és a pápa közötti, a kalocsai egyház metropolíává tételéről folytatott vita végkifejletének tanúja, s egyben a király érdekeinek hirdetője lehetett. A Paschalis pápa által írt levél ugyanis már a második szentistváni alapítású érsekség szentszéki elismeréséről tanúskodik. Végül Koszta Lászlónak azt a helytálló megfigyelését, miszerint a forrásanyagban csak a 12. században kerülnek elő a Kalocsának alárendelt püspökségek, azt az előzőekben vázolt, esetleg egy évszázadig tartó jogi bizonytalanságon kívül még egy, a kora középkori Angliából származó analógiával magyarázhatjuk, hiszen volt idő, amikor York metropolitai székhéhez sem tartoztak tartománybeli egyházmegyék, illetve lecsökkent ezek száma.⁶⁰

⁵⁷ „... bizonyos, hogy a Pseudo-Izidori dekretálisokat a 10. század hatvanas éveitől Rómában már használják. XIX. János pápa pedig (1024–1032) épp István király uralkodásának idején tesz kísérletet arra, hogy egy dél-itáliai egyháztartományt a Pseudo-Izidor féle modell szerint szervezzon meg”. Erdő 1991. 38. XIX. János vonatkozó tervére már Gerics 1988. 93. is felhívta a figyelmet.

⁵⁸ Gombos II. 1451., 1651. Ez utóbbi forrás (*Miracula s. Gerardi episcopi Tullensis*) szerint György kalocsai érsek részben az *apostolicae benedictionis cupido* okán kereste fel IX. Leó pápát 1050 őszén.

⁵⁹ DHA 345–346. (124. sz.). A kutatásban sokáig úgy vélték, hogy a levelet egy lengyelországi (*Poloniensis*) érseknek küldték, manapság azonban általában a kalocsai (*Colocensis*) főpapot tartják a címzettnek. A levélre I. Marian Plezia: II. Paschalis bullája a lengyel vagy a magyar érsekhez? (A filológus megjegyzései.) In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita*. Szerk.: Bollók János. Klasszika-filológiai tanulmányok III. Bp. 1978. 353–366.; Koszta 1991. 77. (Koszta is kapcsolatba hozza a levelet és Hartvik művét, azonban ő a levelet gondolja korábban keletkezett alkotásnak.); Szovák Kornél: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Szerk.: Zombori István. Bp. 1996. 28–29. Nem veti el a levélnek a lengyel egyháztörténethez való kapcsolását Györfy György. DHA 345.

⁶⁰ Peter Hunter Blair: *An Introduction to Anglo-Saxon England*. Cambridge 1966.⁵ 167–168., 171. (térkép); Gerd Tellenbach: *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*. Cambridge Medieval Textbooks. Cambridge 1993. 35.

Tanulmányom befejezéseként röviden összefoglalnám saját nézeteimet az első magyarországi érsekek történetéről. Véleményem szerint Esztergom első érseke Domokos lehetett, aki a szentistváni koronázás (1000 vagy 1001) körüli idők és 1002 között – tehát igen rövid ideig – viselhette hivatalát. Utóda a Radlával nem azonosítható Sebestyén érsek lett, aki szintén csak pár évet tölthetett az ország első főpapjának trónján, s ezen időszak nagy részében is betegség akadályozta teendőinek ellátásában. Ekkor a kalocsai püspöki székből As(e)rik jött segítségére, eredetileg bizonyára az utódlás szándékával, de Sebestyén (csak átmeneti) felgyógyulása után, 1006 táján, rövid időre visszatért Kalocsára, már mint érsek-metropolita. 1007 körül viszont az Anasztázzal is azonosítható főpap véglegesen Esztergomba került, s még 1030 tájékán is ő vezette a magyarországi egyházat. A kalocsai érsekség István kezdeményezésére jöhetett létre, de hogy mi indokolta két egyháztartomány létrehozását a 11. század első évtizedében, ma már aligha tisztázható. A Szentszék azonban még Kálmán király korában is vitathatta a kalocsai főpap metropolitai jogosítványait, ezért kellett Hartvik püspöknek tendenciózus módon megírt Szent István-legendájában a pápa hathatós közreműködésének emlegetésével lejegyeznie a kalocsai érsekség alapításának általa még ismert körülményeit. A – külpolitikájában mindig a pápai irányvonalat követő – könyves király akaratát elfogadták Rómában, hiszen Kálmán uralmának későbbi időszakában már éppen a kalocsai főpásztornak küldött *pallium* körüli bonyodalmak okoztak zavart a magyar egyház és a pápaság kapcsolatában.

Károly Róbert első országbírója

(Adalékok Csák János országbírói működéséhez)

Csák nembeli Csák fia János adatolhatóan 1311. március 10. és 1314. július 12. között viselte az országbíró tisztjét.¹ A zaklatott korszak, amelyben tevékenységét végezte, nem kedvezett a békés munkálkodásnak, ennek megfelelően országbírói működéséről igen kevés forrás maradt fenn.² Alakját nem is ez teszi érdekessé, hanem a helyzet, amelyben az országbírói székbe került, s a mód, ahogy onnan távozni kényszerült. Külön kiemeli személyiségét, hogy – Bertényi Iván szavaival élve – ő „az első olyan országbíró, akinek politikai szerepléséről bővebb adataink vannak. Rokonsága Károly Róbert leghatalmasabb ellenfelével, Csák Mátéval személyét különösen izgalmassá teszi.”³

Az interregnum ködös viszonyaiban először Vencel párthíveként feltűnő férfiú 1307-ben Werner fia László oldalán részt vett Buda Károly Róbert kezére juttatásában, majd a mellette hűségesen eltöltött fél tucat év után, mikor érdemei jutalmaként a *index curie regis* címet is elnyerte, egy hirtelen váltással távoli rokona, a leghatalmasabb oligarcha, trencsényi Csák Máté oldalára állt, és mellette haláláig kitartott, sőt hajlandó volt kiszolgáltatni neki addigi urát és királyát.

E fordulatokban gazdag életű ember úgy kerül az országbírói posztra, hogy a mai napig vita tárgyát képezi, vajon rokonát, Károly Róbert első emberét, Csák Ugriint váltotta-e fel,⁴ vagy hosszú üresedés után került az országbírói székbe.⁵

¹ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (a továbbiakban: Engel 1996.) I. 6. Ezúton szeretnénk megjegyezni, hogy a kötetben az 1314. évi dátumnál – tévesen – július 2. szerepel. A helyes dátum 1314. július 12. Vö. Anjou-okt. III. 790. sz.

² Csák Jánosnak tíz darab oklevele maradt fenn országbírói működéséről, ebből hat eredetiben (Anjou-okt. III. 22., 105. 106., 581., 624., 703. sz.), három átiratban (uo. 53., 577., 790. sz.), egy pedig említésben (uo. III. 554. sz.).

³ Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. (a továbbiakban: Bertényi 1976.) 61.

⁴ Uo. 61.

⁵ Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 1988. (a továbbiakban: Engel 1988.) 94–95.

Távoztása is rejtélyes: még ő az országbíró, mikor Hermány nembeli Lampert – aki tisztségében majd követője lesz – 1313. szeptember 29-én Budán keltez egy oklevelet, melyben megemlíti saját korábbi – 1313. szeptember 15. után készült – oklevelét.⁶

Jelen dolgozat Károly Róbert első országbírójának kérdéséhez kíván felvillantani továbbgondolásra érdemes momentumokat Csák János életének és hivatali tevékenységének töredékein keresztül, nem tévesztve szem elől, hogy a kérdéskör nagyon fontos eleme maga az országbíró kinevező király személye, lehetőségei és tettei fényében.

Csák János a híres Csák *gens* Újlaki-ágából származott, a nagy hatalmú tartományúrral, Csák Mátéval igen távoli rokonság kötötte csak össze. Az Újlaki-ág legismertebb tagjai Csák Jánoson kívül mind Csák Ugrin névre hallgattak. Így nagybátyja a muhi csatában megsebesülő, majd életét vesztő Csák Ugrin kalocsai érsek, ennek unokaöccse pedig Csák Ugrin spalatói érsek volt. Távolabbi rokonság fűzte a szintén az Újlaki-ágba tartozó Csák Ugrinhoz, aki Károly Róbert hatalmi elitje első emberének számított a kezdetektől 1311-ben bekövetkezett haláláig.⁷

Csák János politikai karrierje még a századforduló előtt kezdődött, III. András alatt baranyai ispán, királyi lovászmester volt. Rokonával, Csák Ugrinnal szemben kezdetben nem Károly Róbert, hanem Vencel oldalán állt, aki Magyarországon a László nevet használta.⁸ 14. századi első említése egy 1303. évi oklevélből való, ebben László király Csák nembeli Csák fia János mester kérésére átírja III. András király 1296. április 25-i privilégiumát Wysk birtok adományozásáról.⁹

1307-ben azonban már I. Károly oldalán találjuk. Június 1-jén a csehországi fogságból megszökött budai rektor, Werner fia László Csák fia János segítségével

⁶ AO I. 325.; Anjou-oklt. III. 602., 610. sz.; Bertényi Iván szerint az országbírói intézmény történetében egyedülálló módon 1313–14 folyamán ketten töltötték be az országbírói posztot, miközben Csák János *firmilusa*, István *comes* alországbíró is keltez 1313. október 21-i dátummal oklevelet. Bertényi 1976. 63.; Hajlamosabbak vagyunk azonban Engel Pál álláspontját osztani, miszerint Hermány nembeli Lampert országbíró oklevelében a dátumsorban valószínűleg elírás történt 1314 helyett. Engel 1988. 106.

⁷ Kristó Gyula: I. Károly főúri elitje (1301–1309). Századok 1999. (a továbbiakban: Kristó 1999.) 51.

⁸ Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973. 118.

⁹ Anjou-oklt. I. 508. sz.

foglalta el Budát.¹⁰ A 14. századi krónikakompozíció tudósításából tudjuk, hogy a Vencel király fogságából kiszabadult Werner fia László Csák fia Jánossal együtt éjszaka a zsidók zsinagógája melletti kapun hatolt be Budára, néhány budai polgárt legyilkolt, Peturmann városbíró kénytelen volt ruhátlanul elmenekülni. Az egykori budai rektor két esküdtpolgárt, Martunhermannt és Márton mestert ló farkára kötve vonszolt végig a városon, majd csontjaikat tűzbe vettette, és javaikat megszerezte.¹¹

Az 1307. év Károly Róbert hatalmi elitjében döntő változást hozott. Több, egykor Vencel-, illetve Ottó-párti főúr csatlakozott I. Károlyhoz. Az oklevelek tanúbizonysága szerint 1307–1308 folyamán bukkan fel Csák János Károly Róbert oldalán, ekkor az elitben az ötödik–hatodik helyet foglalta el.¹² Következő oklevelés említése már országbírósága idejéből való, első hivatalos okirata 1311. március 10-én kelt.¹³

Felvetődik a kérdés, vajon ki lehetett – ha volt egyáltalán – az országbírói székekben elődje. A 14. század első évtizedének országbíróiról és alországbíróiról csupán töredékes adatok maradtak fenn. A korszakban egyetlen országbírónak nevezett személy, Péter *comes* 1301 szeptemberében Budán állított ki oklevelet. Őt – Bertényi Iván álláspontját elfogadva – Vencel király által elismert országbírónak tarthatjuk.¹⁴ István alországbíróról 1301. február 25-én mint egykori királyi alországbíróról beszélnek.¹⁵ Az őt követő Tamás alországbíróról 1302. június 23. és 1305. január közötti időszakból vannak adataink. 1305. évi oklevelében magát László király alországbírájának címezte.¹⁶

¹⁰ Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 48. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája.)

¹¹ *„Quo facto in eisdem eventibus Ladislaus filius Wernerii de captivitate regis Wenczelai anno fere tertio liberatur et cum Iohanne filio Chaak castrum Budense per portam, que est iuxta synagogam Iudeorum, feria quinta post festum Beate Petronelle virginis, noctis in silentio subintravit et quosdam cives Budenses, suos adversarios et proditores invasit subito et destruxit. Peturmanus autem iudex civitatis nudus fugiens vix evasit. Duos enim ex ipsis civibus, scilicet Martunherman et magistrum Martinum, iuratos cives de duodecim, in caudis equorum per vicos et plateas civitatis crudeliter trahi fecit et eorum ossa ignibus concremari. Bona eorum obtinuit et possedit.”* SRH I. 485.

¹² Kristó 1999. 51.

¹³ Anjou-oklt. III. 22. sz.

¹⁴ Bertényi 1976. 60.

¹⁵ Anjou-oklt. I. 20. sz.

¹⁶ Anjou-oklt. I. 241., 694. sz.

Ezt követi 1311. március 10-én Csák János országbíróságának első adatolható emléke. Bertényi Iván úgy próbálja kitölteni a két időpont közötti hiátust, hogy egy 1311. évi oklevél alapján¹⁷ – melyben Csák Ugrin parancsára a bácsi káptalan Mateuka földjét Dénes mesternek iktatta, s erről a királynak Ugrin parancsára jelentést tett – feltételezi Csák Ugrin, Csák János korábban már említett nagyhatalmú rokonának országbírói működését 1304 és 1311 között.¹⁸ Ezzel szemben Engel Pál az országbírói tisztelet Csák János működése előtt betöltetlennek véli.¹⁹

I. Károly elítjének első embere, Csák Ugrin, a délvidéki előkelők egyike, a kezdetektől uralkodója mellett állt. 1300 augusztusában ő vette át a Magyarországra érkező ifjú Károly Róbertet Šubić Pál kezéből Zágrábban, és Valkó várát a rendelkezésére bocsátotta. Kezdetben I. Károly Csák Ugrin vendégszeretetét és védelmét élvezte, ezért cserébe 1307-ben I. Károly királyi tárnokmesternek tette meg. Mivel a század első évtizedében a nádori tisztség devalválódott – több tartományúr, Csák Máté, Aba Amadé, Borsa Kopasz, Ákos István is nádornak címezte magát –, ideiglenes jelleggel Csák Ugrin tisztsége, a tárnokmesterség töltötte be az első bárói tisztség funkcióját.²⁰

Tény, hogy Csák János 1313. augusztus 1-jei terjedelmes ítéletlevele is megemlíti egy, a század első évtizedében kezdődő valkói megyei hatalmaskodási perben a „jó emlékezetű” Ugrinus mester, volt királyi tárnokmester és valkói *comes* több oklevelét, ahol a feleket meg nem jelenés miatt több ízben bírsággal sújtották.²¹ A fentebbi, 1311-es oklevélben²² említett bácsi káptalan vonzáskörzete és az itt előforduló Valkó megye helyföldrajzilag Csák Ugrin tartományúri hatalmának részét képezték. A tartományurak törekedtek arra, hogy az igazságszolgáltatás jogkörét a saját territóriumukon önmaguknak tartsák fenn, területükön a legfőbb bíró maga a tartományúr volt. Kristó Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy Csák Máté, Aba Amadé, Kőszegi János és Kán László a király mintájára külön udvarbírárt is tartott.²³ Az igazságszolgáltatás decentralizáltságának jele, hogy a

¹⁷ AO I. 240–241.; Anjou-oklt. III. 195., 208. sz.

¹⁸ Bertényi 1976. 61.

¹⁹ Engel 1996. I. 6.

²⁰ Kristó 1999. 43–44.

²¹ Anjou-oklt. III. 577. sz.

²² L. 17. sz. jegyzet.

²³ Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 201–203.

hasonlóképp királyi tárnokmesteri címmel rendelkező Kőszegi Miklós 1307 folyamán szintén végzett bírói funkciót a Kőszegiek tartományuraságában, a vasvári káptalan vonzáskörzetében.²⁴

Messzemenő következtetések vonhatók le, ha megvizsgáljuk Csák János országbírói működésének földrajzi kereteit. 1311. március 10-én kelt oklevelében a gyulafehérvári káptalant kérte iktatásra.²⁵ Ugyanezen év május 7-i iratában a győri káptalant szólította fel vizsgálatra.²⁶ (A káptalan június 24-én visszaírt, az országbírói ítélet 1311. július 7-i keltezésű.)²⁷

1313 folyamán a fentebb már érintett augusztus 1-jei végítélet és előzményei Valkó megyei nemesek hatalmaskodása ügyében történt, az augusztus 8-i zálogper a fehérvári és a veszprémi káptalan vonzáskörzetét,²⁸ a november 1-jei idézésre való felszólítás pedig a szepesi káptalant érintette.²⁹ Az 1314. február 26-i perhallasztás István veszprémi püspök, örökös veszprémi *comes*, királynéi kancellár és Merth *comes* fehérvári polgár vitájában kelt.³⁰ Az ugyanezen év július 12-én kelt birtokperi végzés egy Pál *comes* – Aba Amadé nádor albírája – előtt kezdett perre tett pontot.³¹

A Csák János országbírótól fennmaradt oklevelek mind budai keltezésűek. Az ország központjából irányította a királyság nyugati, keleti, északi, déli és középső részének ügyeit, szemben Csák Ugrin bírói tevékenységével, aki – a fennmaradt csekély számú oklevele alapján – csak saját territóriumán belül intézkedett. Csák János nem volt nagyhatalmú előkelő, birtokai egy, jóval a halála után, az 1324. év folyamán készült oklevél szerint Nógrád, Pest, Szolnok és Hont megyékben feküdtek,³² tehát nem az oklevelekben említett perben álló felek területén, így messzemenően pártatlanul ítélezhetett.

²⁴ Anjou-oklt. II. 125., 127. sz.

²⁵ Anjou-oklt. III. 22. sz.

²⁶ Anjou-oklt. III. 53. sz.

²⁷ Anjou-oklt. III. 87., 106. sz.

²⁸ AO I. 322–323.; Anjou-oklt. III. 581. sz.

²⁹ Anjou-oklt. III. 624. sz.

³⁰ Anjou-oklt. III. 703. sz.

³¹ Anjou-oklt. III. 790. sz.

³² AO II. 115–117.; Anjou-oklt. VIII. 123. sz.

Ugyanakkor feltűnő, hogy fennmaradt okleveleiből több is tartományúri különállás bíróságán kezdődött, így az 1311-es, a győri káptalan hiteleshelyi tevékenységével folyó ügyet a már említett Kőszegi Miklós, királyi tárnokmester, soproni *comes* előtt, az 1313. augusztusi végítéletű súlyos hatalmaskodási pert Csák Ugrin tárnokmester, valkói *comes* és Péter valkói *curialis comes* bíróságán, az 1314-es fentebbi birtokpert pedig Amadé nádor albírája, Pál *comes* előtt kezdték.

Úgy tűnik, Csák János országbírói működésével minőségi és mennyiségi változás történt a bíraskodásban. Mind területi hatáskörét tekintve, mind formailag kiszélesedett a bíraskodás, Csák János nagy súlyt fektetett a perekben a 14. század nagy forradalma, az anyagi bizonyítás alkalmazására is.

Az előbbieket alapján valószínűsíthetőnek tűnik, hogy Csák János volt Károly Róbert első országbírója. A *index curie regis* működéséhez ugyanis szükségeltetik egy ország. Kezdetben Károlyt csak néhány délvidéki tartományúr támogatta, szemben Vencellel, aki az ország nagyobb részét tudhatta magáénak. Ezzel magyarázható, hogy mind az alországbíró, mind – ha egyetlen említéssel is – az országbíró tiszte betöltött volt uralma alatt. Ezzel szemben úgy tűnik, I. Károlynak sem lehetősége, sem kedve nem volt országbírót kinevezni. Egyrészt maga a tisztség is sokat veszített fényéből, mióta a király egyik fő kötelességének tartott pártatlan ítélkezés fóruma tartományúri befolyás alá kerülhetett. Ez eredményezte a 13. század vége felé az alországbírói tisztség – melybe a király saját megbízható emberét ültethette – súlyának növekedését az országbírói rovására.³³ Másrészt I. Károly háromszori koronázása is mutatja, nem tarthatta magát addig az ország szuverén uralkodójának, míg a tartományurak egyenként el nem fogadták hatalmát. Majd csak a harmadik, 1310. augusztus 27-i koronázás után állítja vissza az országbírói tisztséget, melynek felújítása a tartományurak elleni harc békés kezdetét jelentette, azok szuverén igazságszolgáltatásának megszűnését.

Az országbírói tisztség visszaállítása azonban nem egyedi, elszigetelt jelenség volt, hanem szervesen illeszkedett Károly Róbert azon elképzeléséhez, hogy az évtizedes zűrzavart szilárd rend váltsa fel. Ennek nyilvánvaló jele a kormányalakítás tényében mutatkozott meg. Míg 1310 előtt Csák Máté, Aba Amadé, Borsa

³³ Bertényi 1976. 56–57.

Kopasz és Ákos István is nádornak címezte magát, és saját területükön gyakorolták is e jogkört, addig az országbírói és egyéb udvari méltóságok nem voltak betöltve. A harmadik koronázást követő időkben azonban egy széles kormányzó garnitúra tagjai bukkannak fel a forrásokban. Borsa Kopasz marad az egyedüli nádor, Kán László erdélyi vajdaságát megtarthatta, az elhunyt Kőszegi Henrik helyén Babonics István lett az új szlavón bán. Csák Mátét a tárnokmesteri méltósággal próbálta a király maga mellé állítani. Csák fia János országbíró, Kőszegi János lovászmester, Rátót Domokos királynéi tárnokmester, Borsa Kopasz veje, Mojs fia Mojs pedig pohárnokmester az 1310-es évek elején.³⁴

Nem tudjuk, hogy Aba Amadé, Ákos István és az idős Csák Ugrin helyet kapott-e a kormányban. Ezen a ponton kapcsolódhatunk vissza Csák Ugrin szerepének tisztázásához. Nem valószínű, hogy az országbíró feladatkörére egy hatalomhoz szokott előkelő lett volna a legmegfelelőbb. Ugyanakkor Csák Ugrin a kezdetektől kitartott Károly Róbert mellett, 1311-ben bekövetkezett haláláig elitjének első számú embere volt. Ugrin nem éhes szerencsevadászként csatlakozott a kamasz király mellé, komoly politikai múlttal rendelkezett, számos király alatt országbíró, tárnokmester, lovászmester, szörényi, macsói, boszniai bán, erdélyi vajda, több megye ispánja volt.³⁵ Ő mindenféleképpen kiemelt elbírálást érdemelt. Fentebb említett 1311-es oklevelében saját ítélkezéséről és annak végrehajtásáról értesíti a királyt a bácsi káptalanon keresztül. Csák János 1313. augusztus 1-jei hosszú ítéletlevele is egy olyan perfolymot tár elénk, mely Ugrin tárnokmester, valkói *comes*, illetve *officialis*a, Péter valkói *curialis comes* előtt kezdődött, a király elé is került, és csak 1313-ra érte el az országbíró az illetékességet az ügyben, és hozhatott kijelölt bírótársakkal végítéletet. Mintha Károly Róbert kímélni akarná leghűségesebb támaszát, és kedvezményezettje fölött csak a király, és nem az országbíró gyakorolhatna felügyeleti jogot. 1311 folyamán azonban Csák Ugrin meghalt, és a kiváltságot – ha egyáltalán létezett ilyen – megszüntethették, ezért ítélhetett a Valkó megyei nemesek hatalmaskodási ügyében 1313-ban Csák János országbíró.

Azonban az 1310-es évek elején felállított „koalíciós” kormány-modell, amely kénytelen volt tudomásul venni a század első éveiben kialakult tartományúri

---

³⁴ Engel 1988. 94–95.

³⁵ Kristó 1999. 43.

fennhatóságokat, 1314 őszére működésképtelenné vált. A fiatal király előbb-utóbb összeütközésbe került bárói zömével.³⁶ Így többek között Károly Róbert szembe-sülhetett azzal a legkevésbé sem áhított ténnyel, mi a teendő, ha a pártatlan országbíró a király egyik legádázabb ellenfelének, Csák Máténak oldalára áll.

Az események konkrét menetéről nincs tudomásunk, csupán az ismeretes, hogy egykori országbírójáról egy 1315-ben fennmaradt oklevél tanúbizonysága szerint egy rossz szót sem ejtett³⁷ – talán visszapártolásában reménykedve –, 1324. március 23-i, Csák János egykori birtokait újraadományozó oklevelében azonban már hatalma teljes erejével sújtott le az őt cserbenhagyó „Júdás”-ra.³⁸

---

³⁶ Engel 1988. 93.

³⁷ Dl. 33 568.; Anjou-oklt. IV. 159. sz.

³⁸ „...Johannes filius Chaak dudum pocioribus regiis et regni nostri honoribus de nostre maiestatis gracia esset potius secretorum nostrorum precipuus consiliarius, tandem spiritus tenebrosus sic animum eius obcecavit quod a fide nostra familiari dolo divertens unacum Matheo de Trinchyn notorio nostro infidele in necem nostram et lese maiestatis nostre crimen conspiravit ad instar Jude Scariothis (!) domini sui benefactoris nostram scilicet personam frivole suggestcionis precio mercatus dicto Matheo ad necandum tradere prodicionaliter apposuit...” AO II. 115–117.; Anjou-oklt. VIII. 123. sz.

Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban

Zsidó kamaraispánokkal az Árpád-kor folyamán csak a 13. században találkozunk. Létüket bizonyítják egyrészt törvényeink, másrészt pedig a pápák által írt elmarasztaló oklevelek. Ezeken túl rendelkezésünkre állnak olyan források, amelyekből konkrét személyekkel is megismerkedhetünk. A 13. század második felében megjelenő héber veretjeles pénzérmék szintén mutatják a zsidók szerepét a pénzverés terén.¹ A veretek azonosítása azonban bizonytalan, mert a héber jelek csak a nevek kezdőbetűjét adják meg. Az egyes személyekhez kötésük csak akkor bizonyos, amikor működésüket oklevelekkel is be tudjuk bizonyítani. Dolgozatomban elsőként a zsidó kamaraispánokra vonatkozó közvetett forrásokat veszem sorra, majd pedig az egyes személyeket érintő adatokat fogom ismertetni.

A zsidó kamaraispánok első említése 1222-ben, az Aranybullában történik meg.² II. András király (1205–1235) azonban a törvényben szereplő tilalom ellenére továbbra is megtartotta a zsidókat tisztségükben. Erre utal többek között az, hogy III. Honorius pápa (1216–1227) 1225. augusztus 23-án Ugrin kalocsai érsekhez (1219–1241) intézett levelében arról panaszkodik, hogy II. András megfélemezve a toledói zsinat (1217) határozatáról, illetve az általa hozott törvényről zsidókat helyezett a közhivatalokba.³ IX. Gergely pápa (1227–1241) 1231. március 3-án ugyanezt kéri számon a királytól.⁴ A pápai intések csak annyit értek

¹ A tisztviselek közül általában a kamaragróf az a személy, akinek a neve szerepel a pénzekben. De ez csak a 14. századtól válik általánossá, amikor a pénzekben található jelek és jegyek részben a pénzverdeket, részben a pénzverésért felelős tisztviseleket jelzik. Huszár Lajos–Horváth Tibor: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közöny 1956. (a továbbiakban: Huszár–Horváth 1956.) 22.; A héber veretjelek Kubinyi András véleménye szerint a kamaraispánra utalnak. Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 1995. 6.

² Magyar-zsidó Oklevéltár. I. (1092–1539) Szerkesztette.: Friss Ármin. Bp. 1903. (a továbbiakban: MZSO) 4–5.; Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. Szerk.: Léderer Emma. Bp. 1964. I. (a továbbiakban: Léderer 1964.) 72.

³ MZSO I. 6–8.

⁴ MZSO I. 10–12.

el, hogy a király az Aranybulla 1231. évi megújításakor ismételten rendelkezett a zsidó hivatalviselés ellen.⁵

1232. február 25-én Róbert esztergomi érsek (1226–1239) interdiktum alá vonta az országot. Oklevelében többek között hivatkozott az 1231. évi törvényre, melyből a zsidók hivatalviselése elleni cikkelyt idézte fel a királynak. Ezen cikkelyen kívül azonban az érsek levele nem említi a zsidókat, csak a szaracénokkal foglalkozik.⁶ 1233. augusztus 12-én IX. Gergely pápa újból levelet írt II. András-hoz, melyben a vegyesházasság tilalmazása mellett felszólalt a zsidók hivatalviselése ellen is.⁷ A király ezt követően a beregi egyezményben (1233. augusztus 20.) kénytelen volt megesküdni arra, hogy a továbbiakban zsidókat nem helyez közhivatalokba.⁸

A beregi eskü megtartására kötelezte magát 1233. augusztus 22-én fia, Béla is.⁹ Az országos állapotok azonban már 1239-ben arra kényszerítették IV. Béla királyt (1235–1270), hogy esküje alól feloldást kérjen IX. Gergely pápától. A pápa engedélyezte neki, hogy jövedelmeit zsidóknak is bérbe adhassa, de megkérte, hogy részesítse a keresztényeket előnyben, illetve a zsidók és a pogányok mellé keresztény felügyelőket nevezzen ki.¹⁰ 1263. július 23-án IV. Orbán pápa (1261–1264) már arról panaszkodik, hogy nincsen a zsidók mellett keresztény ember.¹¹ Az ilyen panaszokkal a királyok nem törődtek. Az Aranybulla 1267. évi megújításában már nem is találjuk meg az erre vonatkozó cikkelyt.¹²

Amikor azonban III. Miklós pápa (1277–1280) 1279-ben Fülöp fermói püspököt¹³ küldte pápai követként Magyarországra, újból előkerült ez a probléma. Fülöp ugyanis 1279 szeptemberében IV. (Kun) László király (1272–1290) aka-

⁵ MZSO I. 12–13.; Léderer 1964. 78.

⁶ CDES I. 273–275.

⁷ MZSO I. 15–18.

⁸ MZSO I. 13–15.; Léderer 1964. 334.

⁹ ÁÚO I. 306–307.

¹⁰ Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae 1859–1860. I. 173.

¹¹ MZSO I. 31–32.

¹² Vö. Léderer 1964. 79–82.

¹³ Fülöp 1272 körül nyerte el a fermói püspökséget, amelyet haláláig viselt. 1279 eleje és 1281 ősze között III. Miklós pápa (1277–1280) megbízásából követként működött Magyarországon és Lengyelországban. Almási Tibor: Fülöp pápai legátus. In: KMTL 228.

rata ellenére Budán zsinatot tartott.¹⁴ A zsinat 125. §-a így rendelkezik ez ügyben: „Továbbá elrendeltük, hogy adókat, vámokat, vámhivatalokat, vagy más nyilvános hivatalokat zsidókra ... semmiképp ne bízzanak.”¹⁵ Ezt követően már csak 1288-ban találkozunk az oklevelekben a zsidó hivatalviselők elleni fellépéssel. Lodomér esztergomi érsek (1279–1297/98) 1287-ben kiközösítette IV. Lászlót.¹⁶ A király 1288-ban az érsek kibékítésére Esztergomba ment, ahol az érsek eskü letételére kötelezte őt.¹⁷ Az érsek által előterjesztett feltételek között találkozunk a zsidók hivatalviselését tiltó cikkellyel.¹⁸

Az Árpád-korból ismert első zsidó kamaraispán Sámuel volt. 1232. február 25-én Róbert esztergomi érsek oklevele név szerint is említi az egykori kamaraispánt. Az oklevél tanúsága szerint Sámuel kikeresztelkedett zsidó lehetett, aki támogatta a szaracénokat és a hozzá hasonló álkeresztényeket.¹⁹ Mivel az érsek diplomája nem említi a zsidókat – kivéve a már említett törvénycikkelyt –, és csak a szaracénok ellen lép fel, elképzelhető, hogy Sámuel nem zsidó, hanem izmaelita volt. Kamaraispánként 1232. február 25. előtt működött, pontosabb adatunk azonban erre vonatkozólag nincsen. Későbbi kamaraispánságát valószínűsítik azon IV. Béla-kori pénzérmék, amelyeken a héber *šin* betű található, amely Sámuel nevére utalhat,²⁰ de erre írásos bizonyítékunk nincs. Nem kell meglepődnünk a héber

¹⁴ A zsinat fő célja a meglazult egyházi fegyelem helyreállítása, valamint a zsidók és az izmaeliták gazdasági ügyekben való részvételének korlátozása volt. Nagy Konstantin: A magyar katolikus egyház nemzeti zsinatai. Gyöngyös 1943. 112–125.

¹⁵ MZSO I. 53–54.

¹⁶ A kiközösítés oka az volt, hogy IV. László 1278-ban feleségét, Izabellát a Nyulak szigeti zárdába csukatta, birtokait pedig kun szeretőjének, Éduának adományozta. Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. (a továbbiakban: Kristó 1976.) 181.

¹⁷ László elsőként az érsek elleni fellépésre gondolt, de ebben néhány báró megakadályozta. Az érsekhez való közeledése is a bárók nyomásának volt köszönhető. Kristó 1976. 181.

¹⁸ Makkai László–Mezey László: Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Bp. 1960. (a továbbiakban: Makkai–Mezey 1960.) 204.

¹⁹ „*Preterea Samuelem quondam comitem camere nominatim excommunicavimus, pro eo quod ipse infirmatus et convictus de heresi, in purgationem et correctionem sui erroris, assumpta cruce, dato et recepto ad hoc termino, ut debent ultra mare, et non iuit; ymo Sarrazenos et falsos christianos similes sui substinet et defendit.*” CDES I. 273–275.

²⁰ Vö. Rádóczy Gyula: Héber betűjeles Árpád-házi pénzek. Numizmatikai Közlöny 1971–1972. (a továbbiakban: Rádóczy 1971.) 35.; Scheiber Sándor: A héber betűjeles Árpád-házi pénzekhez. Numizmatikai Közlöny 1972–1973. 91.

veretjel megjelenésén egy kikeresztelkedett zsidó esetében, mivel ezen zsidók többsége csak színleg vette fel a keresztény vallást.

Sámuelnél már többet tudunk Teha *comes*-ről. Tehával elsőként a VI. Lipót osztrák herceg (1198–1230) és II. András király között 1225. június 6-án Grazban létrejött békekötés alkalmából találkozunk. Lipót ekkor az okozott károkért ezer márkát fizetett Jakab nyitrai püspöknek (1224–1234), ezen fölül még kétezer márka két részletben történő lefizetését ígérte meg. A kétezer márkához kezesül Tehát állította annak beleegyezésével.²¹ Ez a kitétel Teha függetlenségét mutatja Lipóttól. Georg Caro szerint Teha hasonló állást töltött be, mint a zsidó Shlom, akit egy héber forrás a herceg pénzének és értékeinek kezelőjeként nevezett meg.²² 1225 után Teha elsőként 1228-ban jelenik meg újból. Ekkor II. András Teha zsidó ellenében megerősíti aragóniai Simon vitét²³ Rőjtökör föld²⁴ birtokában, melyet már korábban, 1223-ban²⁵ Simon ispánnak adott. Teha egy 1228 előtt kiállított oklevélre²⁶ hivatkozott az adományozással szemben, amely oklevelet azonban többszöri felszólítás után sem mutatott be. Ezt követően oklevelét II. András érvénytelennek és hamisnak nyilvánította.²⁷

Teha kamaraispánságát egyedül egy 1232. évi oklevél bizonyítja, melyben a király megengedi neki, hogy a kamarával szembeni adósság kifizetésére az apjának

²¹ „...constituit fideiussozem Tekanum iudeum cum voluntate eiusdem iudei...”, azzal a kikötéssel: „Que duo millia, si iudeus ut dictum est non solverit, rex solutus erit ab hiis M. marcis, in quibus singulis annis duci tenetur, nisi dux de voluntate regis illis possit obtinere.” Hans Wagner-Irmtraut Lindeck-Pozza: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Graz–Köln–Wien 1955–1985. (a továbbiakban: UB) I. 101–102.

²² Georg Caro: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit I. Das frühere und das hohe Mittelalter. Hildesheim 1964. 442.

²³ Simon ispán Bertrand nevű testvérével vándorolt be Aragóniából Magyarországra. 1223-ban tűnik fel a forrásokban, vö. UB I. 91–92. A Dunántúlon kapott birtokokat, majd győri ispán lett, s gyakran járt külföldi követségekben. Makkai–Mezey 1960. 328.

²⁴ Sopron vármegyében, Pecsényéd határában feküdt. Csánki III. 627.; Ma összevont község: Rőjtökmuzsaj. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.⁴ (bővített és javított kiadás) (a továbbiakban: Kiss 1988.) II. 428.

²⁵ UB I. 91–92.; Reg. Arp. 393. sz.

²⁶ UB I. 113.; Reg. Arp. 450. sz.

²⁷ UB I. 114–115.; Reg. Arp. 443. sz.; Simon vitéz, illetve fiai IV. Béla, IV. László és III. András korában ismételten hivatkoztak II. András oklevelére. Ez mutatja azt, hogy Teha *comes*, illetve leszármazottai a későbbiekben is igényt tarthattak Rőjtökör területére. Vö. MZSO I. 59–60.

adományozott Besenyő²⁸ falut 500 márkáért eladhassa Simon ispánnak.²⁹ Az oklevélből megtudhatjuk, hogy Teha 1232 előtt már kamaraispán volt. Mivel 1230-ban még Marcellus volt a kamaraispán,³⁰ így Teha valamikor 1230–1232 között töltötte be ezt a hivatalt.³¹ A forrás tanúsága szerint Teha apja II. András uralkodását megelőzően költözött Magyarországra. Az 1232-es oklevél Tehát *hospes*-nek nevezte. Valószínűleg a beköltözést megelőzően Ausztriában éltek, ahol Tehának még a későbbiekben is voltak érdekeltségei.

1235-ben Bécsben találjuk. A Bécsben 1235. január 28-án kelt oklevélből ugyanis az derül ki, hogy Pegau Poppo Tehánál és más, meg nem nevezett bécsi polgároknál 1235 előtt 120 bécsi fontért zálogba helyezte Felső- és Középső-Grub-i birtokát. Poppo azonban a birtokot lélekváltsággként a reichersbergi kolostorra hagyományozta. Az 1235-ben létrejött egyezmény szerint a kolostor átvállalta az adósságot, és megígérték, hogy Teha számára kifizetik a 120 fontot, Poppo-nak pedig tíz fontot fizetnek. Az oklevelet Teha bécsi házában állították ki, ami bizonyítja ausztriai tartózkodását.³² Az ügylet során Teha a közvetítő szerepét vállalta magára, mivel a keresztények számára az egyház tiltotta az uzsoráskodást. Ezért csak őt említi név szerint az oklevél.

Ausztriai működését bizonyítja egy másik forrás is, amely 1220–1240 között keletkezett. Ezek szerint Kaganban (Großenzersdorf) Decanus zsidó számára birtokokat zálogosítottak el.³³ Alfons Dopsch véleménye szerint Decanus zsidó meggyezik az általunk ismert Tecanus (Teha) zsidóval.³⁴ Heide Dienst szerint egy 1235–1236-ban keletkezett levél is Tehára vonatkozó adatot tartalmaz. A levelet

²⁸ Pauler Gyula Besenyőt Pecsényéddel azonosította Röjtökör határában. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² II. 116.; A Simon ispán javára 1223-ban tett adományozásról szóló oklevél Röjtökör föld határájárása során említi egy Besenyő falut. Vö. UB I. 91.; Pecsényéd (Pörtsching) nevének elsődleges változata Besenyő volt. Kiss 1988. II. 329.

²⁹ UB I. 140.; Reg. Arp. 495. sz.

³⁰ Huszár–Horváth 1956. 22.

³¹ Teha hivatalviselését Kristó Gy. is az 1230-as évek elejére helyezte. In: Mo. tört. 1984. 1340.

³² Urkunden-Buch des Landes ob der Enns. Wien 1862. III. 27.

³³ Alfons Dopsch: Die Landesfürstlichen Urbare Nieder- und Oberösterreichs aus dem 13. und 14. Jahrhundert. Österreichische Urbare. I/1. Wien und Leipzig 1904. 12.

³⁴ Uo. 26. 2. számú jegyzet.

P(inka) vágrófia írta valószínűleg a magyar királyhoz. A gróf arról értesítette a királyt, hogy D. (Teha) zsidó Magyarországról fegyveres csapattal megtámadta a várát, és nagy zsákmánnyal távozott onnan.³⁵

Az utolsó, Tehára vonatkozó forrásunk már Magyarországon keletkezett. 1243-ban IV. Béla a korábban Simon lovagtól elvett és Tehának adományozott Csenke földet³⁶ visszaadta Simon ispánnak.³⁷ Itt Teha már nem kamaraispánként szerepel. IV. Béla-kori kamaraispánsága azonban feltételezhető, ugyanis IV. Béla-kori pénzérméken a héber *tét* betű található.³⁸ Ezt a feltételezést azonban okleveles anyaggal nem tudjuk bizonyítani.

IV. Béla korából okleveles anyaggal bizonyítható Henel zsidó hivatalviselése. Családja valószínűleg Ausztriából költözött Magyarországra 1242–1250 között.³⁹ A tatárjárás után adományozott IV. Béla neki birtokokat, így a komáromi váruradalmat és egy Tata melletti malmot.⁴⁰ 1250-ben már kamaraispánként szerepel az oklevelekben.⁴¹ Hivatalát 1250-től töltötte be – mivel 1249-ben még a velencei Archinus *comes* volt IV. Béla ispánja⁴² – legkésőbb 1252-ig, amikor újra keresztény ember, Chak került e hivatalba.⁴³ Henel kamaraispánságát az oklevelek mellett alátámasztja a IV. Béla-kori héber *chet* veretjeles pénzek megléte is.⁴⁴

³⁵ „...quod D. iudeus armatorum collecta manu castrum vestrum in P. ingrediens locato trans fluvium e regione Ungarorum exercitu clam oneratis curribus quicquid habuit asportavit...” Heide Dienst: Zum Grazer Vertrag von 1225 zwischen Herzog Leopold VI. von Österreich und Steier und König Andreas II. von Ungarn. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1982. 26. 82. jegyzet; Az osztrákokkal a jó viszony 1230-at követően változott meg, amikor VI. Lipót halála után Harcias Frigyes (1230–1246) került a trónra.

³⁶ Esztergom vármegye. Ma pusztja Muzsla határában, attól délnyugatra. ÁMTF II. 230.

³⁷ MZSO I. 22–23.; Reg. Arp. 731. sz.

³⁸ Huszár Lajos: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Budapest–München 1979. (a továbbiakban: Huszár 1979.) 64.

³⁹ Ausztriai származását feltételezte már Kohn Sámuel is. Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884. 101.

⁴⁰ MZSO I. 35–45.

⁴¹ Thallóczy Lajos: A kamara haszna története. Kapcsolatban a magyar adózás pénzügyi fejlődésével. Bp. 1879. (a továbbiakban: Thallóczy 1879.) 223.

⁴² Huszár–Horváth 1956. 22.

⁴³ Chak hivatalát 1257-ig töltötte be. Thallóczy 1879. 223.

⁴⁴ Huszár 1979. 64.; Rádóczy 1971. 35.

Henelnek négy fia volt: Altman, Neklinus, Wluelius és Lublinus. Közülük Wlueliusról van közvetlen adatunk, hogy apjához hasonlóan kamaraispán volt Magyarországon. Egy 1261-ben kelt oklevélben szerepel kamaraispánként, amely diplomából az is kiderül, hogy a szolgagyőri [Posádka]várhoz tartozó Thena föld egy részét Wluelius birtokolja.⁴⁵ Zolnay László szerint a Wlueliusra vonatkozó adatainkat még egy forrással kiegészíthetjük. Ugyanis egy 13. századi költségvetésben szereplő Syr Wulamot Henel fiával, Wlueliusszal azonosított. A jegyzékben szereplő *dominus rex*et pedig István ifjabb királlyal véli azonosnak. Az ügylet lefolyását 1264 eleje és 1264 május vége közé helyezte. Úgy gondolta azonban, hogy ez a számadás egy, az 1264. évnél korábban megkezdett hitelműveletnek lehet egy szakasza. Mivel 1261-ben Wluelius mint IV. Béla kamaraispánja szerepel, átállítását Istvánhoz Zolnay László 1263 nyarára helyezte.⁴⁶ Scheiber Sándor elfogadta Zolnay László okfejtését.⁴⁷ Egy másik magyar kutató, Huszti Dénes más álláspontra helyezkedett. Szerinte a vásárlásokra 1238. január és 1241. február között került sor, a jegyzékben szereplő királyt pedig IV. Bélával azonosította. Syr Wulam szerinte semmiképpen nem lehetett magyar személy, ő egy velencei kereskedőt látott benne.⁴⁸ Erre az álláspontra helyezkedett Györffy György is.⁴⁹ A jegyzék tanúsága szerint⁵⁰ 100 márka súlyú selmeci ezüstöt adtak át Syr Wulamnak Walter budai házában.⁵¹ Mivel Walter *comes*nek IV. Béla királlyal volt szorosabb kapcsolata, így véleményem szerint a jegyzékben szereplő *dominus rex* IV. Béla királlyal azonos. Syr Wulam Wlueliusszal való azonosítását nem tartom elfogadhatónak.

⁴⁵ Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301) Szerk.: Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (a továbbiakban: BTOE) 74–75.; Reg. Arp. 1271. sz.

⁴⁶ L. bővebben: Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből. In: Budapest Régiségei. 21. Szerk.: Tarjányi Sándor. Bp. 1964. (a továbbiakban: Zolnay 1964.) 79–114.

⁴⁷ Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetáblákon. Bp. 1969. 112.

⁴⁸ Huszti Dénes: Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp. 1941. 35–48.

⁴⁹ Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. 303.

⁵⁰ A jegyzék teljes szövegét l. Zolnay 1964. 80–82.

⁵¹ Walter *comes* 1265–1272 között gyakran szerepelt kamaraispánként. 1265-től budavári rektor, 1279-ben megölték. Zolnay László: Az esztergomi latinusokról. In: Esztergom Évlapjai. 1960. 159.; Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest várostörténeti monográfiái. XX. Bp. 1958. 24–25.

Wluelius mellett Altman kamaraispánságát is feltételezhetjük. Egyes IV. Béla- illetve V. István-kori pénzekben a héber *alef* betű található, amely Altman nevének kezdőbetűjét jelezheti.⁵² Kamaraispánsága mindenképpen 1268 utánra tehető, ugyanis sem a Henel fiaival foglalkozó 1265-ös, sem az 1268-as oklevél nem úgy említi Altmant mint kamaraispánt. Hivatalviselését azonban okleveles anyaggal nem tudjuk alátámasztani.

Henel fiai közül Wluelius, Altman és Neklinus, így együtt, két oklevélben szerepelnek. Az 1265. április 1-jén kelt oklevél szerint Komárom vára az elhunyt Henel fiaitól visszaszállt a királyra. Ennek oka az volt, hogy Henel adósa maradt a kincstárnak egy meg nem nevezett összeggel. A király ugyanezen összeg fejében Komáromot eladta Walter kamaraispánnak, aki a komáromi várat nagy költséggel helyreállította. A király ezért Kamarun falut adományozta Walternek.⁵³ A helyreállítás valószínűleg hosszabb időt vett igénybe, így feltételezhető, hogy Komárom átadására 1265 előtt került sor. Az 1268. évi oklevél látszólag ellentétben áll a fentebbi oklevéllel. Az oklevél szerint Henel fiai adósak maradtak a királynénak 800. márka ezüsttel. A tartozás a királyné harmincadának bérletéből adódott. A királyné a király beleegyezésével elvette tőlük a komáromi várat és a tatai malmot, amelyeket eladott 800 márkáért Walter kamaraispánnak. Kamarun falu adományozása is szerepel az oklevélben.⁵⁴ Szentpétery Imre szerint az 1268-as oklevél egy összefoglalás, bár az 1265. évi oklevelet nem említi. Ugyanakkor tartalmazza a határjárást és Walter *comes* beiktatását.⁵⁵ Az 1268. évi oklevél nemcsak Komárom várát, hanem a tatai malmot is említi, de nem szól Henel tartozásáról. Ha elfogadjuk, hogy összefoglalásról van szó, akkor azt kell gondolnunk, hogy Henel tartozásának fejében kapta meg Walter Komárom várát, fiainak tartozásáért pedig a tatai malmot.

Henel negyedik fia, Lublinus a magyar forrásanyagban nem szerepel. Ausztriában II. Ottokár osztrák herceg (1251–1276) kamaragrófjaként találkozunk vele és testvérével, Neklinusszal. Az 1257. február 18-án kelt oklevélben

⁵² Réthy László: *Corpus Nummorum Hungarie. Magyar egyetemes éremtár.* I. Bp. 1899. 34., 37.; Huszár 1979. 68.; Rádóczy 1971. 35.

⁵³ BTOE I. 82–83.; Reg. Arp. 1439. sz.

⁵⁴ MZSO I. 35–45.

⁵⁵ Reg. Arp. 1577. sz.

Meissau Otto közvetítésével egyezés jött létre a két zsidó kamaragróf és Freisingi Konrád püspök között. A vita tárgyát tizenhat hűbértartás (*beneficium*) képezte Jedlesdorfbán (ma Bécs XXI. kerülete), amelyek jövedelmére a testvérek igényt tartottak. Az egyezés szerint ha Lublinusék Szent Jakab napjáig (1257. július 25.) 200 ezüst márkát kifizetnek a püspöknek, akkor rendelkezésükre kell bocsátani a föld jövedelmét. Ebben az esetben a püspök kötelezte magát arra, hogy megvédi őket Pottendorfi Rudolf⁵⁶ követelésével szemben.⁵⁷ Rudolf az elhunyt IV. Hadmar (†1209) feleségének és fiai ügyeinek volt az intézője. Az ügy 1249. április 30-án kezdődött, amikor IV. Hadmar Jedlesdorft elzálogosította Konrád püspöknek. A püspök a birtokért cserébe pénzt és ékszereket adott Hadmarnak.⁵⁸ IV. Hadmar az ékszereket valószínűleg elzálogosította Lublinusnál és Neklínusnál. Ezeket az ékszereket a két testvér visszaadhatta a püspöknek, amelynek fejében megkapták a birtok jövedelmét. A vita azonban úgy is keletkezhetett, hogy Hadmar vagy örökösei a birtokot elzálogosították a két zsidó testvérnél, holott azt már a püspök zálogként bírta. 1259. február 14-én Lublinus a freisingi Szent Péter és Pál kolostor apátjának, Arnoldnak húsz müncheni font pfeniget kölcsönzött. Fontonként hetente 5.5 pfenig kamatot kért. Ebben az oklevélben Lublinus Wolflin néven szerepelt, ami a Lublinus német alakja lehet.⁵⁹

Ausztriában legkésőbb 1267. decemberéig lehettek kamaragrófok, ugyanis ekkor jelenik meg a forrásokban az első keresztény kamaraispán, Paltram Vatzó bécsi polgár.⁶⁰ A váltás oka az lehetett, hogy az 1267. május 10–12 között megtartott bécsi zsinat megtiltotta a közhivatalok viselését zsidók számára. Klaus Lohrmann Lublinust azonosnak tartja a Magyarországon tartózkodó Wlueliusszal.⁶¹ A két testvér azonosítását nem tudom elfogadni. Lublinus ugyanis abban az időben, amikor Wluelius Magyarországon töltött be kamaraispáni méltóságot (1261 körül), ugyancsak kamaragrófként működött Ausztriában. A magyar forrás-

⁵⁶ IV. Kuenringers Hadmar sógora.

⁵⁷ *Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen.* Wien II/31. 193–194.

⁵⁸ Uo. 152–154.

⁵⁹ Vö. Klaus Lohrmann: *Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich.* Wien–Köln 1990. 87–88.

⁶⁰ Uo. 95–96.

⁶¹ Uo. 89.

anyagban az Ausztriában tartózkodó Hencl fiak közül csak Neklinusszal találkozunk. Ő valószínűleg a vele nemcsak testvéri, de szoros üzleti kapcsolatban lévő Lublinus magyarországi érdekeltségeinek intézőjeként lépett fel hazánkban. Lublinus nevének német alakjából – Wolf – Lohrmann arra következtetett, hogy Lublinus azonos Farkas vasvári zsidóval,⁶² akinek a Gut-Keled nembeli Wid ispán a csatári kolostor⁶³ bibliáját 70 márkáért elzálogosította.⁶⁴ Az azonosításnak két nehézsége van. Egyrészt bizonyítani kellene azt, hogy Lublinus Vasváron birtokkal rendelkezett, amire azonban nincs adatunk. Másrészt pedig a Magyarországon kiállított oklevelekben Wluelius (Lublinus?) sehol nem szerepel magyarosított formában, így nem tartom elképzelhetőnek, hogy csak ebben az egy oklevélben szerepelt volna így.

Az Árpád-korból már csak egy zsidó kamaraispánt ismerünk, Fredmannt. Elsőként 1280-ban jelenik meg, amikor az esztergomi káptalan előtt magát kamaraispánnak mondja. Az oklevél szerint Fredmann korábban 300 márkát kölcsönzött IV. Lászlónak (1272–1290), cserébe a király két Nyitra megyei falut ajándékozott neki (Geszte⁶⁵ és Zsigárd⁶⁶). 1280-ban a Ludány nemzetségébe tartozó Miklós fia Fulkusnak⁶⁷ eladta a földjeivel határos Zsigárd falut 29 márkáért.⁶⁸ 1282-ben már a király nevezte Fredmannt kamaraispánnak, amikor megengedte neki, hogy a Nyitra megyei Zsigárd nevű földjét az esztergomi káptalan oklevelével eladja Fulkusnak.⁶⁹ 1280–1282 között tölthette be Fredmann a kamaraispáni hivatalát. Kamaraispánságát a többiekhez hasonlóan héber veretjeles pénzekkel is alá tudjuk támasztani.⁷⁰

⁶² Uo.

⁶³ A csatári bencés kolostort a Gut-Keled nembeli Márton *comes* alapította 1138 körül.

⁶⁴ Farkas zsidó azonban elvesztette a csatári bibliát, ezért Vid kárpótlásul a bibliáért két birtokot adott a kolostornak. MZSO I. 33.

⁶⁵ Host'ová: ma község Nyitrától északkeletre.

⁶⁶ Kolon és Geszte mellett kereshető. ÁMTF IV. 493.

⁶⁷ Fulkus a nyitra megyei Családon lakott. 1292-ben III. András segítette az osztrák háborúban, amiért a király jóváhagyta a zsigárdi birtokbavételt. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900. I. 814.

⁶⁸ MZSO I. 54–55.

⁶⁹ HO VIII. 221–222.; Reg. Arp. 3189. sz.

⁷⁰ Rádóczy 1971. 35.; Fredmann 1291. november 2. előtt halt meg, mert egy ekkor kelt oklevél elhunytként emlékezik meg róla. HO VIII. 302–303.

Ha a fentebb felsorolt személyek hivatali működését elfogadjuk, akkor a 13. században hat zsidó kamaraispánt ismerünk. Mind Sámuel, mind Teka 1232 előtt működött, de nem tudjuk, hogy melyikük volt az első zsidó kamaraispán. Ezt követően Henel *comes* 1250 körül, Wluelius 1261 tájékán, Altman valószínűleg 1268 után, Fredmann pedig 1280–1282 között töltötte be ezt a hivatalt.

Felelős kiadó: DR. SEBŐK FERENC
Szerkesztés, nyomdai előkészítés: LIBELLUS '99 KKT
Nyomdai kivitelezés: AGAPÉ Ferences Nyomda

500,-

9 789634 824213